



**FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION** For Freedom.

Ελλάς και Κύπρος



**ΚΕΝΤΡΟ
ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ
ΜΕΛΕΤΩΝ**

ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Επιλεγμένα κείμενα εισηγήσεων από το επιστημονικό συνέδριο με θέμα
«Οι προκλήσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας σήμερα»

Επιμελητής: Γιώργος Αρχόντας



ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Επιλεγμένα κείμενα εισηγήσεων από το επιστημονικό συνέδριο με θέμα
«Οι προκλήσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας σήμερα»

Επιμελητής: Γιώργος Αρχόντας

Πρώτη Έκδοση Αθήνα, Απρίλιος, 2024

Το Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών είναι η κύρια ανεξάρτητη, μη κρατική, μη κομματική φιλελεύθερη δεξαμενή σκέψης στην Ελλάδα. Το έργο του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών περιλαμβάνει ερευνητικά προγράμματα, εκδόσεις και εκδηλώσεις που έχουν ως επίκεντρο την αύξηση της ατομικής ελευθερίας για κάθε πολίτη. Όραμά μας είναι μια Ελλάδα πρότυπο οικονομικής και κοινωνικής ελευθερίας, που παρέχει στους πολίτες της τη δυνατότητα να δημιουργήσουν και να επιδιώξουν τα όνειρα και τις φιλοδοξίες τους. Μάθετε περισσότερα στο www.kefim.org.

Το Ίδρυμα Friedrich Naumann για την Ελευθερία, είναι ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός που εστιάζει στην αγωγή του πολίτη και αποτελεί το μεγαλύτερο φιλελεύθερο πολιτικό Ίδρυμα παγκοσμίως, με περισσότερους από 200 εργαζόμενους που προωθούν την αξία της ελευθερίας σε 60 χώρες ανά τον κόσμο. Το γραφείο του Friedrich Naumann Foundation for Freedom – Ελλάδας και Κύπρου βρίσκεται στην Αθήνα από το 2012. Αποστολή του είναι να προάγει την ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την πλουραλιστική δημοκρατία, την οικονομία της ελεύθερης αγοράς και το κράτος δικαίου σε Ελλάδα και Κύπρο, υποστηρίζοντας παράλληλα εκδηλώσεις, δημοσιεύσεις, και εκπαιδευτικά και καινοτόμα έργα σε συνεργασία με τοπικούς εταίρους της κοινωνίας των πολιτών. Μάθετε περισσότερα: <https://www.freiheit.org/greece-and-cyprus>

Design: DPS - Graphic Design

Table of Contents

- 7 Reshape Europe: a global campaign
- 9 Εισαγωγικό σημείωμα
- 10 Πρόγραμμα Συνεδρίου
- 15 Διλήμματα αντιμετώπισης του εξτρεμισμού: Ανεκτική εναντίον μαχόμενης δημοκρατίας
- 22 Η δημόσια διπλωματία σε μη δημοκρατικά καθεστώτα: Σύγκριση με αντίστοιχα πετυχημένα παραδείγματα
- 28 Transformations of Democracy: The establishment of illiberal democracy in Hungary and Poland
- 37 Ο ακροδεξιός ψηφιακός λόγος ως απειλή έναντι της φιλελεύθερης δημοκρατίας
- 43 Είναι η πόλωση μία πρόκληση για τις σύγχρονες δημοκρατίες1;
- 52 Μια επιστημολογική ανάγνωση της πολυπολιτισμικής προβληματικής
- 60 Η Ευρώπη και το διαρκές αίτημα της αποτελεσματικότητας: Ποια στοιχεία της δημοκρατίας συνθέτουν την «φιλελεύθερη» απάντηση στις σύγχρονες προκλήσεις;
- 68 Comparative Analysis of Data Privacy Strategies: Lessons from India and the U.S. for Greece in Addressing TikTok's Challenges
- 75 Liberalization of the electricity and natural gas markets in Greece
- 89 Το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και οι αγωγές SLAPP
- 96 How democratic is the European Union?
- 104 Opportunities and challenges for liberal democracy from Artificial Intelligence and Distributed Ledger Technologies
- 112 Reshaping Enlargement Process: The model of staged integration

Reshape Europe: a global campaign

Alona Tatarova, Project Coordinator at the Friedrich Naumann Foundation for Freedom Greece and Cyprus

Europe is currently grappling with a range of significant challenges, including the aggressive war of Russia against Ukraine, energy crisis, inflation, loss of trust to institutions. These crises have profound impacts on people's lives and the liberal principles upon which our society is built. Domestically, the rise of anti-democratic populism and illiberal trends pose a challenge to the European Union's identity as a bastion of shared values.

In the contemporary global landscape, characterized by a struggle between authoritarian regimes and liberal democracies, these developments serve as troubling indicators. Europe's ability to handle these difficulties is not only critical for its own well-being, but also has global implications. It is critical for the EU to demonstrate that free and democratic societies are best able to overcome serious challenges.

Under the «Reshape Europe» campaign, we aimed to launch a global discourse about how Europe might strengthen its resilience in the face of global threats to freedom. This demands decisive efforts to strengthen the European Union both within and outside. Questions arise about how to strengthen European defense capabilities in order to position the EU as a major actor in global security policy. Additionally, efforts must be made to fortify the EU's economic prowess and reduce dependence on authoritarian regimes for essential resources and energy.

As advocates of liberal ideals, the Friedrich Naumann Foundation for Freedom is dedicated to defending the European model of free and democratic societies in the face of authoritarian threats. It is critical for the democratic model to regain popularity both within and beyond the EU. The values of liberal democracy are currently under danger, and the EU, as a symbol of peace, prosperity, and the rule of law, has a special obligation to safeguard and promote the liberal democratic model.

The scholarly work presented at our joint conference with the Center for Liberal Studies, the Centre for Political Research of Panteion University, and the Laboratory of Political and Institutional Theory and History of Ideas of the University of Athens, promises to enrich academic discourse and offer innovative perspectives on navigating the complex challenges confronting liberal democracies today. We are confident that the papers produced will make a significant contribution to the academic community and help shape the path forward for Europe and beyond.

Our motto is clear: Let's #ReshapeEurope, together!

Εισαγωγικό σημείωμα

Γιώργος Αρχόντας, Επιμελητής της έκδοσης

Υπεύθυνος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών

Στις 4 και 5 Δεκεμβρίου του 2023, διοργανώθηκε στην Αθήνα από το Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών, το Γραφείο Ελλάδας και Κύπρου του Ιδρύματος Friedrich Naumann για την Ελευθερία, το Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου και το Εργαστήριο Πολιτικής και Θεσμικής Θεωρίας και Ιστορίας των Ιδεών του Τμήματος Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του ΕΚΠΑ διοργάνωσαν στην Αθήνα το επιστημονικό συνέδριο με θέμα «Οι προκλήσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας σήμερα».

Στόχος του συνεδρίου ήταν η πολυπρισματική θεώρηση αυτών των προκλήσεων, η πληρέστερη κατανόηση της σύγχρονης συνθήκης αλλά και η ενεργή υπεράσπιση της φιλελεύθερης δημοκρατίας που βρίσκεται σήμερα διεθνώς υπό έντονη αμφισβήτηση, τόσο εξωγενώς όσο και εντός των χωρών που την έχουν υιοθετήσει ως σύστημα πολιτικής οργάνωσης.

Στην κατεύθυνση αυτή, η επιστημονική επιτροπή του Συνεδρίου απηύθυνε ένα ευρύ κάλεσμα για προτάσεις εισηγήσεων πάνω σε θεματικούς άξονες που αφορούσαν μεταξύ άλλων τη θεσμική συγκρότηση και λειτουργία των φιλελεύθερων δημοκρατιών, τον λαϊκισμό και τον εξτρεμισμό, τα ελλείμματα αντιπροσώπευσης και αποτελεσματικότητας, τη σύγχρονη δημόσια σφαίρα και τον ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, την ελευθερία του λόγου και την πολιτική ορθότητα, τη νομοκρατία, τη λογοδοσία και τη διαφάνεια, τα δικαιώματα και τις ταυτότητες, τις ευκαιρίες και τις προκλήσεις της νέας τεχνολογίας, την παγκόσμια οικονομία και τις διεθνείς σχέσεις καθώς και τις μεγάλες παγκόσμιες προκλήσεις όπως οι έκτακτες συνθήκες, το κλίμα και οι υγειονομικές κρίσεις.

Το πρόγραμμα του Συνεδρίου περιέλαβε τελικά 41 ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες εισηγήσεις και ομιλίες από πανεπιστημιακούς, εμπειρογνώμονες και νέους ερευνητές. Η ποικιλομορφία της θεματολογίας, αλλά και των ιδιοτήτων των εισηγητών που αντανακλάται και στα κείμενα του τόμου αυτού, θεωρούμε ότι συνέβαλε θετικά στον τεκμηριωμένο εμπλουτισμό της δημόσιας συζήτησης πάνω στο κρίσιμο αυτό ζήτημα.

Ο τόμος περιλαμβάνει μια επιλογή των εισηγήσεων, ενδεικτική των προβληματικών που απασχόλησαν το συνέδριο. Ως προς την παρουσίασή τους, επιλέχθηκε η αλφαβητική σειρά βάσει του επωνύμου του (πρώτου) συγγραφέα. Η επιμέλεια των κειμένων είχε κυρίως ως στόχο τη μορφολογική ομοιομορφία και δευτερευόντως τη διόρθωση ήσσονος σημασίας ατελειών.

Τόσο προσωπικά, όσο και εκ μέρους της συντονιστικής και επιστημονικής επιτροπής του Συνεδρίου, θέλω να ευχαριστήσω θερμά όλους όσοι συνέβαλαν στην επιτυχία αυτής της πρωτοβουλίας και πρωτίστως τις εισηγήτριες και τους εισηγητές που μας τίμησαν παρουσιάζοντας το έργο τους.

Ειδικά από πλευράς του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών, δεσμευόμαστε να συνεχίσουμε με κάθε τρόπο να συμβάλλουμε στην κοινή προσπάθεια για την υπεράσπιση και τη διαρκή αναβάθμιση της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

ΔΕΥΤΕΡΑ 4 Δεκεμβρίου

9:40 ΠΑΝΕΛ 1

Balancing Liberalization and Sustainability: Energy Markets, Environmental Policies, and the EU's Role in Resource Management | Φιλελευθεροποίηση και βιωσιμότητα: Αγορές ενέργειας, περιβαλλοντικές πολιτικές και ο ρόλος της ΕΕ στη διαχείριση των φυσικών πόρων.

Μπέντσος Χρήστος | PhD Candidate, Department of Maritime Studies, University of Piraeus.

Liberalization of the electricity market in Greece.

Παπαχαράλμπους Θεοδώρα-Ηλιάνα | Attorney-at-Law specialized in Energy & Environmental Law and ESG | Visiting Researcher, Center of Excellence in Sustainability at the American College of Greece-Deree | Board Member, Trainee and Young Lawyers Association of Athens (E.A.N.D.A.).

Τσουκαλά Όλγα | MSc Student, Energy: Strategy, Law, and Economics, University of Piraeus | Trainee Lawyer, Athens Bar Association.

Μπέντσος Χρήστος | Παπαχαράλμπους Θεοδώρα-Ηλιάνα | Τσουκαλά Όλγα

Liberalization of the natural gas market in Greece.

Φοίβος Μαυρίδης | BA Student, Political Science & Business, Minor in Legal Studies, New York University, Abu Dhabi.

Environmental Paternalism and Infringements on Individual Liberty: Can the government force you to be sustainable?

Γρηγόριος Πατρικάκος | Υπ. Διδάκτωρ Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Ασφαλειοποίηση και Βεσπφλιανό Μοντέλο: Η περίπτωση της ΕΕ στη διαχείριση φυσικών πόρων.

10:55 ΠΑΝΕΛ 2

Digital Frontiers and Societal Challenges: The Complex Landscape of Liberal Democracy in the Technological Era | Ψηφιακά σύνορα και προκλήσεις για την κοινωνία: Το περίπλοκο τοπίο της φιλελεύθερης δημοκρατίας στην νέα τεχνολογική εποχή

Γιάννης Ρουσόπουλος | Policy Advisor at the Hellenic Parliament | MSc in International and European Economics | Current MSc Student in Blockchain and Digital Currency, University of Nicosia.

Opportunities and challenges for liberal democracy from Artificial Intelligence and Distributed Ledger Technologies.

Πάυλος Καραγρηγόρης | Απόφοιτος Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Η ψηφιακή διάσταση του διλήμματος ελευθερίας-ισότητας.

Παναγιώτης Μουμτσάκης | DPhil Candidate in Politics, Department of Politics and International Relations, University of Oxford.

In the age of permacrisis, is the goal of building a youth participatory society a modern-day illusion?

12:10 ΠΑΝΕΛ 3

Σύγχρονα ζητήματα της φιλελεύθερης δημοκρατίας | Liberal Democracy in the Modern Age

Σπυριδούλα Σπυρίδων MSc in Philosophy and Management, National and Kapodistrian University of Athens Community and Programs Manager, Sistech.	Challenges of Liberal Democracy Today: Navigating Towards a More Inclusive Future.
Ειρήνη Περπερίδου Νομικός Μεταπτυχιακό στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δικαίον, στη Θεωρία Δικαίου και Διεπιστημονικές Σπουδές της Νομικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και φοιτήτρια στο Πρόγραμμα Μεθοδολογία του Φύλου στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.	Το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και οι αγωγές SLAPP.
Σπύρος Καπράλος Υποψήφιος Διδάκτωρ NETPOL, Δίκτυο για την Πολιτική Επικοινωνία.	Η αξιοποίηση της θεωρίας του Viable System Model στην Πολιτική Επικοινωνία.
Ιάσων Ζαρίκος Διδάκτωρ, Τμήμα Διεθνών και Περιφερειακών Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Εντεταλμένος διδάσκων Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.	Στην Σκιά του Διαρρέοντος Χρόνου: η Δημοκρατία στην Ανθρωπόκαινο.

13:30 ΠΑΝΕΛ 4

European Union at a Crossroads: Populism, Federalism, and the Future of Democratic Integration | Η Ευρωπαϊκή Ένωση σε σταυροδρόμι: Λαϊκισμός, Φεντεραλισμός και το μέλλον της δημοκρατικής ενοποίησης.

Όθωνας Καίσαρης Σύμβουλος Πολιτικής- Συντονιστής Προγραμμάτων.	Λαϊκισμός και φεντεραλισμός: πόσο απειλείται από τον λαϊκισμό η θεσμική συγκρότηση και η περαιτέρω ομοσπονδοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
Ελένη Σιαπικούδη Project Assistant, Friedrich Naumann Foundation for Freedom Greece & Cyprus MA in Politics & Economics of Eastern and Southeastern Europe, University of Macedonia MA in International Politics, Newcastle University.	Reshaping Enlargement Process: The model of staged integration.
Κυριάκος Ρέβελας PhD in Economics, University of Cologne Senior policy advisor at European External Action Service.	Challenges to liberal democracy today - How democratic is the EU?

15:30 ΠΑΝΕΛ 5

Περιφερειακές δυναμικές και ιδεολογικές προκλήσεις: Εντάσεις στην ανατολική Μεσόγειο, Γεωπολιτική στα Βαλκάνια και πολυπολιτισμικότητα | Regional Dynamics and Ideological Challenges: Eastern Mediterranean Tensions, Balkan Geopolitics, and Multiculturalism in Contemporary Politics

Δημήτρης Τριανταφύλλου Καθηγητής Διεθνούς Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.	The challenges in the Eastern Mediterranean and their impact on liberal democracies.
Ρίτσα Παναγιώτου Ερευνήτρια Α στο Κεντρο Προγραμματισμου και Οικονομικων Ερευνων (ΚΕΠΕ).	Οι επιπτώσεις του πολέμου στα Δυτικά Βαλκάνια και ο Ρωσικός αντίκτυπος στην περιοχή.

Βασίλης Κωστέας | Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστημολογίας και Κοινωνιολογίας της Γνώσης, ΕΚΠΑ | Επιστημονικός Συνεργάτης, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών.

Μια επιστημολογική ανάγνωση της πολυπολιτισμικής προβληματικής.

16:35 ΠΑΝΕΛ 6

Πολιτική Ορθότητα | Political Correctness

Δημήτρης Δημητράκος | Ομότιμος καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών | Μέλος Επιστημονικού Συμβουλίου, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών.

Το woke κίνημα και η φιλελεύθερη δημοκρατία.

Παντελής Μπασάκος | Ομότιμος καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τι είναι και τι θέλει η πολιτική ορθότητα.

Γιώργος Ν. Πολίτης | Καθηγητής Κοινωνικής Φιλοσοφίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ.

Η φιλελεύθερη δημοκρατία και η "φιλελεύθερη" υπονόμευσή της.

Γιώργος Αρχόντας | Υπεύθυνος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών, Διδάκτωρ Πολιτικής Φιλοσοφίας και Οικονομικής Θεωρίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Πολιτική ορθότητα: φαινόμενο αυθόρμητης τάξης ή απειλή της αυθόρμητης τάξης;

18:10 ΠΑΝΕΛ 7

Contemporary Challenges for Liberal Democracy | Προκλήσεις για τη φιλελεύθερη δημοκρατία σήμερα.

Αλέξανδρος Σκούρας | Πρόεδρος, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών

Defending Freedom: Navigating Challenges and Opportunities.

Martin Kothé | Regional Director East and Southeast Europe (ESEE) & Project Director for Bulgaria, North Macedonia, and Greece, Friedrich Naumann Foundation for Freedom.

Democracy under Attack: the Erosion of Social Trust & what we can do against it.

Βασιλική Γεωργιάδου | Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο | Διευθύντρια, Κέντρο Πολιτικών Ερευνών | Διευθύντρια και Πρόεδρος ΔΣ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

The right-wing populist challenge to liberal democracy.

19:15 ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΟΜΙΛΙΑ

Ρωμανός Γεροδήμος | Καθηγητής Διεθνούς Πολιτικής και Δημοσιογραφίας στο Πανεπιστήμιο του Bournemouth | «Η φιλελεύθερη δημοκρατία στον 21ο αιώνα: αναζητώντας το κοινό και την κοινότητα»

ΤΡΙΤΗ 5 Δεκεμβρίου

9:40 ΠΑΝΕΛ 8

Η δημοκρατία σε μετάβαση: Ανελεύθερες τάσεις, διπλωματία και νομοκρατία στην ευρωπαϊκή περιφέρεια | Democracy in Transition: Illiberal Trends, Diplomacy, and Rule of Law in European Periphery

Άγγελος Καραγιαννόπουλος | Απόφοιτος Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο | Βοηθός Έρευνας και Project Manager, ΕΛΙΑΜΕΠ.

Μετασχηματισμοί Δημοκρατίας: Εγκαθίδρυση της «ανελεύθερης δημοκρατίας» σε Ουγγαρία και Πολωνία;

Δημήτρης Γιαννακούδης | PhD Candidate in U.S. Public Diplomacy, Department of Mass Media & Communication, Aristotle University of Thessaloniki.

Η δημόσια διπλωματία σε μη δημοκρατικά καθεστώτα.

Θεοφάνης Κακαρινιάς | PhD Candidate, Department of Political and Social Sciences, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, Spain | Teaching Assistant & Research Assistant, Institut Barcelona d'Estudis Internacionals.

Understanding Domestic Determinants of Rule of Law Europeanisation in the Western Balkans and Turkey.

10:55 ΠΑΝΕΛ 9

Digital Governance and Media Literacy: Navigating Privacy, Surveillance, and Information Consumption in Liberal Democracies | Ψηφιακή διακυβέρνηση και μηντιακός εγγραμματισμός: Ιδιωτικότητα, επιτήρηση και κατανάλωση της πληροφορίας στις φιλελεύθερες δημοκρατίες.

Δήμητρα Παπαδοπούλου | BA Student in Social Science Student, Heinrich-Heine University Düsseldorf | Social Media Strategist, German Federal Parliament.

Government Surveillance and Digital Privacy: Rule of Law Concerns in the Age of Predator in Greece.

Christos Manesiotis | BA Student in Economics & Political Science, New York University, Abu Dhabi, UAE.

Comparative Analysis of Data Privacy Strategies: Lessons from India and the U.S. for Greece in Addressing TikTok's Challenges.

Mohamed Irfan Karukappdath | BSc Student in Computer Science, Minors in Maths & Economics, New York University, Abu Dhabi, UAE.

Anna G. Orfanidou | Journalist | PhD Candidate, Aristotle University of Thessaloniki.

Digital Natives: Media Literacy and Use of News Content.

12:10 ΠΑΝΕΛ 10

Challenges and Evolutions in Liberal Democracy: EU Influence, Media Perspectives, and Globalization Dynamics | Προκλήσεις και εξελίξεις στις φιλελεύθερες δημοκρατίες: Η επιρροή της ΕΕ, ζητήματα ΜΜΕ και η δυναμική της παγκοσμιοποίησης.

Eli Gateva | Lecturer in European Union Politics, Department of Politics and International Relations, St. Antony's College, University of Oxford.

Democracy promotion and safeguarding after accession: Does the EU matter?

Nikolaos Lampas | Assistant Professor of International Relations and European Affairs, The American College of Greece.

Do Immigrant Lives Matter? A Comparative Analysis of Tragedies and Natural Disasters in Greek Media.

Vasileios Vlaseros | Assistant Professor of Economics, The American College of Greece.

Georgia Prokopaki | National Bank of Greece.

Charis Vlados | Assistant Professor, Department of Economics at Democritus, University of Thrace.

The New Era of Globalization: Trajectories towards Innovative Liberalism.

Dimos Chantzinikolaou | PhD candidate, Democritus University of Thrace.

14:05 ΠΑΝΕΛ 11

Λογοδοσία, Δημόσιο Συμφέρον και Οικονομικές Προκλήσεις | Accountability, Public Interest, and Economic Challenges

Σήφης Πλυμάκης | Επίκουρος Καθηγητής Δημόσιας Πολιτικής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Πολιτική λογοδοσία χωρίς αξιολόγηση; Προκλήσεις της αξιολόγησης στη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Γεώργιος Μπήτρος | Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δημοκρατία, δημόσιο συμφέρον, και λογοδοσία.

Παναγιώτης Λιαργκόβας | Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου | Πρόεδρος, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) | Μέλος Επιστημονικού Συμβουλίου, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών.

Το νέο Σύμφωνο Σταθερότητας της ΕΕ και η ελληνική οικονομία.

Δέσποινα Κώτση | Υποψήφια Διδάκτωρ Δημοσίου Δικαίου, Νομική Σχολή, ΕΚΠΑ.

Η Ευρώπη και το διαρκές αίτημα της αποτελεσματικότητας: Ποια στοιχεία της δημοκρατίας συνθέτουν την «φιλελεύθερη» απάντηση στις σύγχρονες προκλήσεις;

15:25 ΠΑΝΕΛ 12

Σύγχρονες προκλήσεις για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες: Πόλωση, ιστορικές θεωρήσεις και αντιμετώπιση του εξτρεμισμού | Contemporary Challenges in Liberal Democracies: Polarization, Historical Perspectives, and Combatting Extremism

Φανή Κουντούρη | Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Είναι η πόλωση μια πρόκληση για τις σύγχρονες δημοκρατίες;

Κωστής Πιερίδης | Μεταδιδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Αριστείδης Χατζής | Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών, Τμήμα Ιστορίας & Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ | Διευθυντής Ερευνών, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών | Εργαστήριο Πολιτικής και Θεσμικής Θεωρίας και Ιστορίας των Ιδεών, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ.

Πότε έγινε η Ελλάδα Φιλελεύθερη Δημοκρατία; Οι 4 + 3 εκδοχές.

Σωτήρης Βανδώρος | Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Διλήμματα αντιμετώπισης του εξτρεμισμού με όρους ανεκτικής και μαχόμενης δημοκρατίας.

Διλήμματα αντιμετώπισης του εξτρεμισμού: Ανεκτική εναντίον μαχόμενης δημοκρατίας

Σωτήρης Βανδώρος

Επίκουρος καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Dilemmas of countering extremism: Tolerant versus militant democracy

Sotiris G. VANDOROS

Assistant professor of Political Science, University of the Peloponnese

Περίληψη

Σε αυτή την εργασία αναπτύσσεται ένας προβληματισμός για την αντιμετώπιση του εξτρεμιστικού φαινομένου και ειδικότερα των εξτρεμιστικών κομμάτων από τη σκοπιά της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας. Προς τούτο εξετάζονται δυο μοντέλα δημοκρατίας καταρχάς από θεωρητική σκοπιά: αυτό της ανεκτικής και εκείνο της μαχόμενης δημοκρατίας. Στη συνέχεια αναλύονται πρακτικές που ακολουθήθηκαν από την Ελληνική Δημοκρατία και δημοκρατικά κόμματα σε δυο περιπτώσεις: αυτή της Χρυσής Αυγής και αυτή των Ελλήνων και των Σπαρτιατών. Η αντιπαράθεση αυτή οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα που αναδεικνύουν απαιτητικά διλήμματα που αφορούν την εξισορρόπηση μεταξύ της υπεράσπισης του δημοκρατικού πολιτεύματος από τη μία πλευρά και το σεβασμό δικαιωμάτων και ελευθεριών ακόμη και αντιφρονούντων από την άλλη. Τέλος, γίνεται αναφορά στην ανοσοποιημένη δημοκρατία ως ένα μοντέλο που αντιμετωπίζει τους περιορισμούς των άλλων δυο μοντέλων, ιδίως όσον αφορά την προληπτική της δράση.

Λέξεις κλειδιά: Ανεκτική δημοκρατία, μαχόμενη δημοκρατία, ανοσοποιημένη δημοκρατία, εξτρεμισμός

Abstract

This paper develops a consideration of the treatment of the extremist phenomenon and in particular of extremist parties from the point of view of modern liberal democracy. To this end, two models of democracy are examined, first from a theoretical point of view: that of tolerant democracy and that of militant democracy. Then practices followed by the Hellenic Republic and democratic parties in two cases are analysed: that of "Golden Dawn" and that of the "Hellenes" and "Spartans". This comparison leads to some conclusions that highlight challenging dilemmas concerning the balance between

defending the democratic constitution on the one hand and respecting the rights and freedoms of even dissidents on the other. Finally, reference is made to immunised democracy as a model that addresses the limitations of the other two models, particularly in terms of its preventive action.

Key words: Tolerant democracy, militant democracy, immunised democracy, extremism

Joseph Goebbels, the propaganda minister of the Third Reich, mocked democracy, saying that one of the best jokes in history is that democracy offered its enemies the means by which they destroyed it. Perhaps it is more appropriate to say that this aphorism is more of a tragedy than a situation that we will laugh at. Indeed, the Nazis did just that. They participated in the democratic institutions which they first undermined and then dismantled. But are we not wiser today precisely because of that experience? Therefore, will we not act in time and decisively if democracy is faced with an extremist challenge? If only it were simple and clear. But we are really facing a dilemma. Acting forcefully and decisively against the enemies of democracy, if it means curtailing rights and freedoms, can, by definition, damage democracy itself, some argue. If, however, in order to avoid infringing on rights and freedoms, the enemies of democracy are allowed to act almost undisturbed, then we end up putting the democratic regime at risk, others will say.

This dilemma therefore leads us to a paradox. Modern liberal, parliamentary democracy is by definition pluralistic and tolerant. Yet, Karl Popper reminds us, if we extend tolerance to the intolerant, then those who are intolerant will destroy the foundations of tolerance through preaching, action and ultimately violence. Therefore, the very advocacy of a regime of tolerance implies the non-inclusion in it of those who do not accept it. Democracy should not be tolerant of the intolerant, Popper concludes (2013: 581).

What we will do next is first to examine theoretically two models of democracy that give opposite answers to this dilemma. We refer to tolerant and militant democracy respectively. Then we will selectively analyze aspects of the application of these models in the case of dealing with the neo-Nazi party “Golden Dawn” as well as the parties of the “Hellenes” and “Spartans”. We will conclude this chapter with a number of lessons that we believe are plausibly drawn from this comparison. Before doing so, however, we ought to provide a definition of extremism, leaving aside a more comprehensive analysis (Cassam 2018). Extremism is the denial of liberal democracy as a whole, or at least of certain fundamental aspects of it, which necessarily consists both of manifest ideological opposition to it and of the undertaking of systematic and violent action of high intensity.

Tolerant democracy

Tolerant democracy does not treat the deniers of the liberal democratic state as enemies by imposing obstacles, prohibitions, deprivation of rights. On the contrary, it is committed to strict adherence to democratic procedures and institutional legitimacy. It maintains a neutral stance, refraining from making value judgments about the “democratic nature” of a party. In other words, it does not consider whether its ideology is extremist or whether its programmatic positions run counter to the rule of law, parliamentarianism or democratic principles. Nor does it take preventive measures against it on the grounds that it is suspect, dangerous or anti-systemic. Therefore, even an openly anti-democratic party enjoys in principle exactly the same rights as other parties and participates freely in elections. By extension, it is represented in parliament if it receives the necessary votes according to the electoral system. In essence, the only limit that tolerant democracy recognises is that of the violation of the law. Thus, if the leadership, cadres or members of the party commit violent acts or any illegal actions in general, then they are subject to appropriate criminal treatment under the common criminal law.

This almost unlimited tolerant attitude towards everyone, including the intolerant, is based on a simple but fundamental idea. If democracy does not fully accord the same rights to its deniers, then it will undermine itself. In other words, if it restricts, persecutes, if it treats unfavourably a party that it stigmatises as undemocratic, then at the same time as it attempts to protect itself from a threat it is dealing a heavy blow to itself. This is because at the core of (liberal) democracy is the granting of the same political rights and freedoms to all. Of course, its proponents are not saying that it should remain idle. But they insist that the confrontation with the challengers of democracy should be conducted in the field of ideological and political confrontation. They have to convince with arguments that will win the minds and hearts of the people of the superiority of democracy. After all, a legal ban will not eliminate the political resonance of anti-

democratic ideas if they are already widespread in society (Minkenberg 2006).

This brief reconstruction of tolerant democracy is reflected in the general spirit of the liberal understanding of modern democracy in general. More or less all forms of liberalism give emphasis to the unyielding defence of rights and freedoms in relation to the (typically liberal) concept of tolerance (Drerup & Schweiger 2020). In this respect, the exact theoretical origins of this approach are far from obvious, i.e. essential elements of this approach can be found diffusely in most theoretical contributions. Nevertheless, Hans Kelsen (2013), as much a political philosopher as a philosopher of law who produces his thought having experienced the threat or even the collapse of democratic regimes in interwar Europe, can be considered as a prominent figure.

Moving from theory to practice, it can be argued that the Third Hellenic Republic is founded as a characteristically tolerant democracy. This is emphatically inscribed in the text of the 1975 Constitution itself, as well as in the spirit of the constitutional legislator as reflected in the relevant parliamentary debates and minutes (Mpelantis 1995). Thus, under pressure from the opposition as a whole, the *New Democracy* (ND), which had a different approach to the Draft Constitution it had originally proposed, also turned (Tassopoulos 2020: 1075). The weight of recent political history played a decisive role, namely the recognition of the serious democratic deficit of the authoritarian, post-civil war democracy (Nikolakopoulos 2001). In its context the concept of the internal enemy functioned instrumentally as a means in the hands of the political ruler to consolidate his dominant position and to strike his opponents even to the point of extermination. In 1975 it was commonly accepted that this should not be perpetuated.

Until recently (i.e. until the enactment of Law 5019/2023 - see below) the only legal possibilities to challenge the free activity of parties were essentially those of the Supreme Court either not to approve the establishment of a party if its statutes include as an explicit purpose the destruction of democracy, or not to allow the participation of a party in the forthcoming elections if its name or official emblem has direct anti-democratic connotations. To that was added the prohibition of the participation in the elections of a party which in essence constitutes a “criminal organization”, according to a relevant judicial decision. Indeed, in a few cases, such as that of a party called “New Fascism”, the second provision has been activated (decision 4/1-9-2007 of the 1st Political Chamber of the Supreme Court). On the contrary, neither the pro-junta *EPEN* with the imprisoned coup leader Georgios Papadopoulos (Georgiadou 2019: 100-105), nor the pro-Nazi *Golden Dawn* (which in order to be recognised as a party submitted a false statute to the judicial authorities) faced a problem in their establishment or a ban on participation in elections (until the court decision of 2020 for the latter).

Militant democracy

Militant democracy is a concept coined by Karl Loewenstein during the interwar period (1937a; 1937b). Democrats, he argues, should not be possessed by legal formalism and should not hesitate to deprive the enemies of rights which they abuse and misuse. Otherwise, that is, if democracy, for fear of self-contradiction if it does not continue to offer exactly the same civil liberties to its friends and enemies alike, remains inactive, then it is simply likely, sooner or later, to vindicate Goebbels' infamous "joke" mentioned previously. Inaction can be self-destructive.

The democratic forces must put aside their differences and unite in the fight against the common enemy. This struggle of militant democracy is being undertaken primarily through politically orchestrated state action, including the strengthening of the executive and the extraordinary, ad hoc legislation of measures that restrict freedom of expression, political participation and assembly. In particular, it is legitimate to legally dissolve an extremist party and confiscate its assets, prohibit its re-establishment under a different name, exclude its members from running for elective office or appoint them to positions in the public administration, the possibility of placing under surveillance or supervision party officials under investigation for violent and anti-democratic actions, etc. (Capoccia 2013).

Moving from theory to political practice, we can easily argue that the Federal Republic of West (and later unified) Germany was basically constituted as a militant democracy. The experience of the fall of the Weimar Republic and the Nazi usurpation of power with its grim aftermath is typically inscribed in the Basic Law (Grundgesetz) of Bonn, that is, the respective constitution. However, the approach is more cautious and moderate compared to that of Loewenstein (Thiel, 2009). The examination and the decisive power to determine a political party as dangerously extremist is left to the judiciary. Indeed, the Federal Constitutional Court has not only repeatedly considered the case for imposing restrictive measures on 'extreme' political parties, but has outlawed them in two cases: in 1952 (the neo-Nazi Sozialistische Reichspartei Deutschlands), and in 1956 (the Communist Party of Germany). Since then, however, and although certain parties have been examined for their activities to undermine the democratic constitution, the Court has not proceeded with another ban.

Confronting *Golden Dawn*

Golden Dawn suffice it to say are a neo-nazi organization established in 1980 in Athens, remained for a long period a fringe party, but during a severe political crisis managed to get almost 7% of the vote in national elections and enter the Greek Parliament in 2012. After a period of inaction and ineffective tactics, the government adopted a clear strategy.

We are referring to the government because we cannot overlook the fact that the criminal treatment of *Golden Dawn* by invoking Article 187 of the Criminal Code on criminal organisations was based on a politically motivated decision and method, which originated from the government of the time. In fact, this initiative manifested itself only the day after the murder of the political activist Pavlos Fyssas in September 2013, when the then Minister of Public Order and Civil Protection Nikos Dendias forwarded to the Prosecutor's Office of the Supreme Court thirty-two files concerning the activities of *Golden Dawn*.

At the same time, the stigmatisation of *Golden Dawn* as an extremist, non-"normal", non-democratic party was adopted. This describes the broader political context within which a series of completely unusual and exceptional actions were taken by the police and judicial authorities, actions that would have been unthinkable to take if there had been no political instigation from the executive branch. For example, the Greek Police would never arrest the leader of a parliamentary party and members of parliament as suspects of committing felonies if they did not have the political backing. In any case, we can note a number of consequences produced by the implementation of this strategy, starting in 2013:

- (1) The previously constantly escalating violent action of *Golden Dawn* was immediately and significantly curtailed. Targets who had been left unprotected by the Greek Police and the judiciary could now live under conditions of much less fear and risk.
- (2) *Golden Dawn* were affected organisationally, as, among others, their lifelong leader himself was imprisoned for 18 months (the maximum period of pre-trial detention), which is even more significant for a hierarchical and centralised party. To a certain extent, it reversed their political planning since they could no longer undertake initiatives and actions unhindered.
- (3) Their cohesion was shaken as certain accused MPs immediately chose, as part of their defensive tactics, to differentiate themselves from the party, something which caused their expulsion. Later others formed their own parties.
- (4) The feeling of impunity and power that had been entrenched towards *Golden Dawn* was stopped, thus making it easier for repentant members or other witnesses to assist the work of justice. Equally, it made it easier for journalists to do their work unhindered as the intimidation and threats they received from its cadres were no longer as serious.
- (5) The authority of the state and the institutions has been partially restored in terms of their power and effectiveness. Also, conditions for better understanding between the democratic parties were created, which was evident in the cases of the lifting of the immunity of members of

Golden Dawn's MPs for various cases, the agreement and the corresponding legislation on the suspension of its funding, etc.

(6) Progressively, all the above contributed to the overall reduction of *Golden Dawn's* political influence, which resulted in its failure to be represented again in the Parliament in the elections of 2019. The October 2020 convictions not only led to the re-imprisonment of its leading members, but also to the legal inability to participate in elections again (because of being convicted as a criminal organisation), which had also consequences for the finalisation of the political rupture at the level of the leadership group.

Confronting the *Hellenes* and the *Spartans*

One result of the political and criminal treatment of *Golden Dawn* has been its split and even at the top level. Most significant in this regard was the creation of the party *Hellenes* by the convicted and imprisoned Elias Kasidiaris, former leading figure of *Golden Dawn*. This new party tended to show momentum and attract supporters mainly from *Golden Dawn*. The latter, due to its identification as a criminal organisation, could not participate in elections after the October 2020 judicial conviction.

In 2023 the government took the initiative to exclude this party from the national elections of the same year. Indeed, this resulted in a legal amendment, the essence of which is found in Article 102 of Law 5019/2023 "Right to form combinations in parliamentary elections" (which replaces Article 32, paragraph 1, Article 32 of p.d. 26/2012). According to it, even the first-degree sentence of "imprisonment for the offences under Chapters 1-6 of the Second Book of the Criminal Code" of both formal and *actual* leadership of a party (or a coalition of parties or a coalition of independent candidates) entails their disqualification from participation in the elections.

According to the government's official position, the aim is to prevent those convicted of felonies and criminal organisation participation from entering Parliament. This position was publicly defended amongst others by professor emeritus of Constitutional Law Nikos Alivisatos, considering that this is in line with established European practice (i.e. the exclusion in one way or another of parties and politicians who engage in violent, extremist activity from representative institutions). It is striking that in this respect, he defends a derogation from the rule of irrevocable conviction (which was in the spirit of the Constitution) with regard to the deprivation of civil rights. He justifies it in line with the very long time that needs to elapse before a court decision can be reached in the second instance (Alivisatos 2023). Of course, the argument may well be reversed. What happens in the case where the final judgment, contrary to the first instance judgment, is acquitted? Then would we not have, for the long period between the first

instance and the final judgment, an unjust deprivation of civil rights which, by definition, cannot be awarded (in terms of real political time) retroactively?

Anyway, there was no consultation with the other democratic parties, on the contrary, this initiative of the government led to a public political confrontation and mutual recriminations, which, by definition, create a lack of authority in the legislative initiative and reinforce the accusations of instrumental, petty-partisan purposes. All of this, in fact, gave rise to those voices that argued that this was really a political manipulation under a legal cloak and that the real purpose was simply to unfairly hurt Kasidiaris and his party, in a way that is inconsistent with the free functioning of political parties.

Of course, this context provided a barrage of publicity for Kasidiaris himself for a considerable period of time, elevating him to the status of an important political actor (since the government, opposition parties, journalists and legal scholars were intensively involved in the case), which he further exploited in order to create the profile of a politically persecuted person (in fact, to reinvigorate it, being supposedly already a "political prisoner"). The impact that such a political stance can have on that not inconsiderable audience of not already convinced supporters, but potential sympathisers or even voters who think "antisystemically" or at least with great distrust of the main parties and political institutions in general, should not be underestimated.

In this political and communicative condition, Kasidiaris also engaged in mockery of the institutions, as he tried to find ways to circumvent the legal prohibitions by using the party of the former prosecutor Anastasios Kanellopoulos ("EAN"), by using him as the alleged leader of the Kasidiaris party, and by forming a coalition of independent candidates. And finally, admittedly, he succeeded with the "Spartans", a party completely unknown beyond a small circle of "insiders" which easily exceeded the 3% threshold and entered the Parliament. As if that was not enough, an additional complication was created since, at the moment of writing these lines, the party is being audited by the Electoral Court for violation of the electoral law and specifically whether its real leadership is Kasidiaris, which is a reason for its exclusion from the elections (the responsible First Department of the Supreme Court did not have the relevant information and knowledge before the elections). It is obvious that a major issue will arise if the Electoral Court rules that this party was indeed wrong to participate in the elections with unknown consequences. However, one thing is not true that is theoretically the subject of the judicial inquiry: that the *Spartans*, as has been said, misled the electorate. It is rather certain that those who voted for them knew what they were doing. That is, if any were misled, it is, unfortunately, the judges.

Conclusions and a final thought

(a) Any democracy can become militant, at least to a certain

degree, even if there are no prior institutional provisions, as more important proves to be the existence of political will to combat the extremist party.

- (b) Therefore, the distinction between tolerant and militant democracy, while important (Malkopoulou 2021), is also relative. Instead of treating them as mutually exclusive models of democracy, we can think of them in terms of the *degree of militancy* that a democracy develops when confronted with a specific threat. In the case of *Golden Dawn*, we claim that there was a high degree of militancy, despite the fact that the Hellenic Republic's constitution is founded according to the tolerant model.
- (c) Another thing that we should seriously take into account is the apparent paradox that the fact that the third Hellenic Republic is not constitutionally a militant democracy gives it certain advantages that militant democracies do not have in terms of dealing with the extremist phenomenon. Again, the case of Germany is typical. The prospect of banning a party is seen as a very serious matter and a decision should be taken once a number of legally enshrined precautions have been taken to ensure that there is no abuse of power and no infringement of the free functioning of a party, even while it is being examined as to whether it has violated the Fundamental Law. In particular, until the Federal Constitutional Court makes a specific decision, it is not permissible to cut its funding (Müller, 2012: 1258), and furthermore, according to an amendment to the 1964 Criminal Code, it is explicitly stipulated (Article 129, paragraph 1) that a party is equally exempted from being treated as a criminal organisation if it has not been declared unconstitutional (Margaritis & Chatziioannou 2014: 174). These are precisely two crucial and highly effective instruments used against *Golden Dawn*.
- (d) Let us consider that whether in terms of a militant or a tolerant democracy, what is of primary interest is the treatment of extremist violence. But in the case of the *Spartans* so far, that is, more than half a year since the 2023 elections as of this writing, there have been neither assault squads nor other forms of organised violence on their part. Even if one fully subscribed to the spirit of the militant democracy, one would have to weigh the scale of the threat to the constitution (recall the restraint of the judges of the militant German Republic who have not banned an extremist party since the 1950s, as we saw above). How threatening have the *Spartans* really been?
- (e) Neither tolerant nor militant democracy are sufficient for the definitive defeat of extremism. As long as extremist ideas are pervasive and influential in society, extremism can recover in many variants. Therefore, its comprehensive and effective confrontation must also be undertaken by other means, ideological, educational, etc.

Ami Pedahzur (2003) proposes the concept of “immunised”

democracy which he distinguishes from militant democracy in terms of its aims, means, actors and fields of application. In contrast to the militant one, the tone is set more by the proactive defence of democratic values and institutions (and much less by the suppression of the extremist phenomenon when it manifests itself). Thus, it functions, first of all, as a “vaccine” against any anti-democratic “virus”. To put it differently, its main overall purpose is to shield the democratic “body” proactively, that is to say to create “immunity” to the temptation of extremism or at least to contain it to such a degree that its consequences are relatively painless for the overall “health” of democracy. Ideally, a democracy in which immunity has been imposed will not have to deal with extremism by taking repressive measures that belong to the arsenal of a militant democracy and, by extension, will not find itself in the position of having to answer difficult dilemmas in which concessions to rights and freedoms on the one hand and the risk to the democratic order in general on the other may have to be weighed against each other.

There are two main axes around which immunised democracy is articulated and takes shape: the educational system and the organised society (Pedahzur 2003: 113-14). The role of education is shown to be decisive in this regard. The general issue is as simple as it is essential. First, students (i.e. tomorrow's citizens) should acquire knowledge equally about democracy, the rule of law, rights and freedoms and the evils of all forms of extremism. Secondly, and equally if not more importantly, students should become familiar in practice with the functioning of liberal democracy, embrace and assimilate the values and practices of pluralism and tolerance, form a democratic citizenship consciousness. Therefore, both the curriculum, especially in subjects such as History and Civic Education, and more demanding educational activities, which may be of an interdisciplinary nature or involve the undertaking of projects, should foster the corresponding values and principles. Let us say, actions as diverse as teaching about the Holocaust and totalitarian regimes and presenting versions of the culture of foreign students (songs, dances, customs) in the context of school festivals are part of the same logic and ultimately have a common purpose (Katsarou 2020; Coelho 2007).

As far as the participation of society itself in the context of immunised democracy is concerned, this consists mainly in the operation of non-governmental organizations and other associations which take an active role in the practical and multiple support of the most vulnerable social groups, who are (or could become) targets of intolerant discourse, racist attitudes or even violence, and which seek their smooth integration into society. Indicatively, such actions may range from providing legal, translational, educational and medical services to migrants and refugees, all kinds of material assistance, publicising their problems, informing the local community about their situation in the face of extremist propaganda, organising cultural events that encourage coexistence with the natives on a different basis from that based on stereotypes and prejudices.

In Greece, as far as immunised democracy is concerned, apart from the work of non-governmental organisations, charities, and local associations in terms of integrating migrants into local communities and supporting them in all sorts of ways, almost nothing else has been done after the confrontation with *Golden Dawn*. There may even be a backward step in the extent to which social sciences and humanities have been marginalised in the school curriculum. This is not the place here for a systematic consideration of the possibilities offered by immunised democracy and their articulation in terms of public policies. We will limit ourselves to three points of focus which we distinguish as being of particular interest:

- (1) Strengthening democratic values in education, which may include, inter alia:
 - (a) Revision of the curriculum, with an emphasis on History, in the direction of eliminating the extreme nationalist narrative that forms a xenophobic image of the nation, and at the same time strengthening the teaching of contemporary world history, including events such as the Holocaust (Fragoudaki 2013).
 - (b) Strengthening critical thinking through the enhancement of humanities and arts courses.
 - (c) Developing activities that support creative participation and collaboration of students in line with and in accordance with principles of multiculturalism.
 - (d) Taking measures to deal more effectively with the phenomenon of bullying, which in some cases goes hand in hand with membership of extremist organisations.
- (2) Strengthening democratic values, first and foremost in the Police and secondly in all security forces and the army. Although efforts have been made for several years to reform the curricula, including the holding of specialised seminars, obviously much more needs to be done, or done differently.
- (3) Taking positive action to defend the main targets of right-wing extremism, such as immigrants, in favour of their social integration and peaceful coexistence. More such actions should be taken, especially at the level of civil society.

References

Alivizatos, N. (2023, July 3). Legal banning and the political dilemma [Ο νομικός αποκλεισμός και το πολιτικό δίλημμα, Η Καθημερινή], *Kathimerini*. <https://www.kathimerini.gr/politics/562499839/arthro-nikoy-alivizatoy-stin-k-o-nomikos-apokleismos-kai-to-politiko-dilimma/>

Capoccia, G. (2013). Militant democracy: The institutional

bases of democratic self-preservation. *Annual Review of Law and Social Science*, 9, 207-226.

Cassam, Q. (2018). *Extremism: A philosophical analysis*. London: Routledge.

Coelho, E. (2007). *Teaching and learning in multicultural schools* [Διδασκαλία και μάθηση στα πολυπολιτισμικά σχολεία], Thessaloniki: Epikentro.

Drerup, J., & Schweiger, G. (Eds.). (2020). *Tolerance and the challenges to liberalism*. London: Routledge.

Fragoudaki, A. (2013). *Nationalism and the rise of the extreme right* [Ο εθνικισμός και η άνοδος της άκρας δεξιάς]. Athens: Alexandria.

Georgiadou, V. (2019). *Far right in Greece 1965-2018* [Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα 1965-2018]. Athens: Kastaniotis.

Katsarou, E. (2020). *Democracy at school: Perspectives from the use of research-action and critical literacy processes* [Η δημοκρατία στο σχολείο: Προοπτικές από την αξιοποίηση διαδικασιών έρευνας-δράσης και κριτικού γραμματισμού]. Athens: Kritiki.

Kelsen, H. (2013 [1929]). *The essence and value of democracy*. Urbinati, N. & Accetti, C.I. (Eds.). London: Rowman & Littlefield.

Loewenstein, K. (1937a). Militant Democracy and Fundamental Rights, I. *American Political Science Review*, 31(3), 417-432.

Loewenstein, K. (1937b). Militant Democracy and Fundamental Rights, II. *American Political Science Review*, 31(4), 638-658.

Malkopoulou, A. (2021). Greece: A procedural defence of democracy against Golden Dawn. *European Constitutional Law Review*, 17(2), 177-201.

Margaritis, L. & Chatziioannou, K. (2014). Criminal organisations and political parties. *Criminal Justice* [Εγκληματικές οργανώσεις και πολιτικά κόμματα, Ποινική Δικαιοσύνη], 2, 169-179.

Minkenberg, M. (2006). Repression and reaction: Militant democracy and the radical right in Germany and France. *Patterns of Prejudice*, 40(1), 25-44.

Mpelantis, D. (1995). The "militancy" of the Hellenic Republic. The state's discourse on the "enemy within" in *Metapolitefsi* (part 1) [Η «μαχητικότητα» της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο κρατικός λόγος για τον «εσωτερικό εχθρό» στη Μεταπολίτευση, Θέσεις] *Thesis*, 53. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=517:category-517&catid=63&Itemid=113

- Müller, J. W. (2012). Militant democracy. In Rosenfeld, M. & Sajó, A. (Eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* Oxford: Oxford University Press (1253-1269).
- Nikolakopoulos, E. (2001). *Sickly Democracy. Parties and Elections 1946-1967* [Καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967]. Athens: Patakis.
- Pedahzur, A. (2003). The defending democracy and the extreme right. A comparative analysis. In: Eatwell, R., (Ed.). *Western democracies and the new extreme right*. London: Routledge (108-132).
- Popper, K. (2013). *The open society ant its enemies*. New Jersey: Princeton University Press.
- Tassopoulos, I. A. (2020). *Democracy confronted by its enemies: The maturity of Greek constitutionalism: Democracy confronted by its enemies, Theory and Practice of Administrative Law* [Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της: Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού. Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου], 12, 1072-1103.
- Thiel, M. (Ed.). (2009). *The "militant democracy" principle in modern democracies*. Farnham: Ashgate.

Η δημόσια διπλωματία σε μη δημοκρατικά καθεστώτα: Σύγκριση με αντίστοιχα πετυχημένα παραδείγματα

Δημήτριος Γιαννακούδης

Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Public Diplomacy in Non-Democratic Regimes

Dimitrios Giannakoudis

PhD Candidate, Department of Journalism and Mass Media Studies, Aristotle University of Thessaloniki

Περίληψη

Η δημόσια διπλωματία ως κομμάτι της επικοινωνίας και διεθνών σχέσεων μεταξύ των κρατών υφίσταται ως πρακτική εδώ και αιώνες. Τόσο από τις χώρες που έχουν τέτοιες περιπτώσεις, όσο και ως προς αυτές που ασκούν τη δημόσια διπλωματία ως χρήσιμο εργαλείο επικοινωνίας μεταξύ κρατών, κοινωνίας των πολιτών και οργανισμών. Τι γίνεται όταν δεν υπάρχει διαφάνεια, πώς διαχειρίζονται τη δημόσια εικόνα μη δημοκρατικά καθεστώτα και αντίστοιχα τι συμβαίνει με την ελευθερία έκφρασης, όπου δεν περιορίζεται η ικανότητα για ανοικτή επικοινωνία και διπλωματική δράση, σε θέματα όπου στο επίκεντρο μπαίνει η προπαγάνδα, για την οποία κάποιοι μελετητές και επιστήμονες έχουν επισημάνει ότι χρησιμοποιείται η δημόσια διπλωματία, παραμερίζοντας την αντικειμενική ενημέρωση και την προώθηση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων;

Η παρούσα μελέτη εξετάζει αφενός τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η δημόσια διπλωματία και η προώθηση των εθνικών συμφερόντων σε χώρες όπως η Κίνα, η Ρωσία, το Ιράν και αφετέρου το πώς άλλες χώρες χρησιμοποιώντας τη δημόσια διπλωματία βασιζόμενες σε δημοκρατικά καθεστώτα, προσπαθούν να τηρήσουν τα διεθνή πρότυπα δικαιωμάτων και ελευθεριών με ευρηματικότητα, επιμονή και στρατηγική σκέψη ώστε να αντιμετωπιστούν οι προκλήσεις και να διασφαλιστεί ότι η δημόσια διπλωματία συμβάλει στην προώθηση του καλού και της διαλλακτικότητας σε διεθνές επίπεδο, ανεξαρτήτως του πολιτικού καθεστώτος.

Λέξεις κλειδιά: Δημόσια διπλωματία, μη δημοκρατικά καθεστώτα, επικοινωνία, προπαγάνδα, Ρωσία, ΗΠΑ.

Abstract

Public diplomacy, an integral aspect of international communication and relations, has a longstanding history spanning centuries. It remains intriguing to observe its application in various contexts, particularly in regimes with non-democratic structures where it serves as a significant tool for interaction among states, civil societies, and organizations. Questions arise regarding the management of transparency and public image within such regimes, and the status of freedom of expression amidst limitations on open communication and diplomatic actions. Scholars have expressed concerns regarding the potential for public diplomacy to overshadow objective information and impede the promotion of freedoms and rights, especially in environments where propaganda holds sway.

This study delves into cases such as China, Russia, Iran, and other nations, examining how they navigate public diplomacy to advance their national interests. Also, it highlights the efforts of countries under democratic regimes to uphold international standards of human rights and freedoms, with ingenuity, persistence, and strategic thinking to address challenges, ensuring that public diplomacy serves as a conduit for fostering goodwill and reconciliation on a global scale, irrespective of political regime.

Key Words: Public Diplomacy, non-democratic regimes, communication, propaganda, Russia, USA.

Εισαγωγή

Η δημόσια διπλωματία ως μέσο υπήρχε άτυπα από την αρχαιότητα, υπό τη μορφή ενός κράτος που υπερισχύει του άλλου το οποίο και επηρεάζει πολιτιστικά, θέλοντας να προωθήσει την εικόνα του και τη φήμη του. Η δημόσια διπλωματία είναι η επικοινωνία με διάφορα κοινά στο εξωτερικό, με στόχο την επιρροή και τη δημιουργία μιας θετικής εικόνας στη διεθνή κοινή γνώμη (Φραγκονικολόπουλος, 2022:119).

Μέθοδοι δημόσιας διπλωματίας χρησιμοποιούνται από τα αρχαία χρόνια, ωστόσο η έννοια κωδικοποιήθηκε τα τελευταία 60 χρόνια. Επίσημα, ο όρος αναγνωρίζεται από τη δεκαετία του 1960, με τη δράση της USIA (United States Information Agency), που ήταν υπεύθυνη για την άμεση επικοινωνία με τους πολίτες και τη διεθνή κοινή γνώμη (Ραγιές 2014:41). Η USIA, ιδρύθηκε το 1953 με αποστολή να ερμηνεύει και να στηρίζει την αμερικανική εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, ωστόσο, ο όρος αποδίδεται στον Edmond Gullion, πρώην διπλωμάτη και πρότανη του Fletcher School of Law and Diplomacy, ο οποίος σχετίζεται με την ίδρυση του Center for Public Diplomacy (Manning-Romerstein 2004:231) Σύμφωνα με τον Gullion, η δημόσια διπλωματία έχει ως σκοπό την επίδραση της κοινής γνώμης στο σχεδιασμό αλλά και την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Ειδικότερα, θεωρούσε ότι είναι ένα αυτόνομο κομμάτι της παραδοσιακής διπλωματίας. Άλλοι θεωρητικοί της δημόσιας διπλωματίας υποστηρίζουν πως περιέχει έννοιες όπως η επικοινωνία, η διαπραγμάτευση, η ακρόαση, η πολιτιστική διπλωματία, και η ανταλλαγή. (Cull 2008:616-13). Πρόκειται για καθημερινή, στρατηγική επικοινωνία η οποία μπορεί να συμπεριλαμβάνει συμβολικές εκδηλώσεις, ή εκστρατεία σε διάφορα πεδία με σκοπό τη δημιουργία μακροχρόνιων σχέσεων με σημαντικά πρόσωπα μέσω προγραμμάτων υποτροφιών και ανταλλαγών (Leonard 2002:8).

Κατά καιρούς, η δημόσια διπλωματία έχει λανθασμένα ταυτιστεί με την προπαγάνδα, δημιουργώντας ασάφειες και παρερμηνείες. Στο πλαίσιο αυτής της προπαγάνδας η δημόσια διπλωματία χρησιμοποιείται από χώρες οι οποίες θέλουν να προωθήσουν συγκεκριμένη εικόνα και στοχευμένα μηνύματα προς το διεθνές κοινό. Χώρες όπως η Ρωσία, η Κίνα και το Ιράν ακολουθούν μια πολύ συγκεκριμένη λογική στη δημιουργία σχέσεων με άλλες χώρες, κυρίως με κοινά ιδεολογικά, θρησκευτικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά. Περιπτώσεις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες που χρησιμοποιούν άλλοτε αποτελεσματικά, άλλοτε όχι την επικοινωνία, την προώθηση μια κουλτούρας ή άλλων μηνυμάτων που θέλουν να περάσουν ώστε να πετύχουν το στόχο τους.

Ρωσία

Η περίπτωση της Ρωσίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς οι προσπάθειές της περιορίστηκαν στο να

επηρεάσουν τα γειτονικά πρώην σοβιετικά κράτη, όπου θα έβρισκαν πρόσφορο έδαφος και ένα ευήκοο κοινό. Η Ρωσία έχει ξοδέψει πολλά εκατομμύρια για να βελτιώσει τη διεθνή εικόνα της και παράλληλα να δημιουργήσει έμπιστους εταίρους στο δυτικό κόσμο (Avgerinos 2009:115). Από την άλλη το Κρεμλίνο κατηγορεί τους δημοσιογράφους της Δύσης ότι δημιουργούν την κακή εικόνα της Ρωσίας, ωστόσο σύμφωνα με το Nye, αν οι πολιτικές που ασκούνται είναι κακές, κανένα ποσό στα ΜΜΕ και στον Τύπο δεν αρκεί (Avgerinos 2009:116).

Ειδικότερα η εικόνα της Ρωσίας δέχτηκε μεγάλο πλήγμα στα δυτικά ΜΜΕ το 2006 κατά την κρίση στην Ουκρανία, έχοντας φτάσει στο χαμηλότερο σημείο όλων των εποχών. (Avgerinos 2009:118). Συνεχίζοντας την κακή επικοινωνιακή σχέση με τη Δύση, η Ρωσία απέτυχε το 2008 να επικοινωνήσει επαρκώς την κατάσταση στην κρίση με τη Γεωργία, κάτι που η άλλη πλευρά εκμεταλλεύτηκε και αξιοποίησε για να ευαισθητοποιήσει τη Δύση δημιουργώντας φιλικά συναισθήματα για τη Γεωργία. Σε αυτό το πλαίσιο, το Κρεμλίνο προσπάθησε να πάρει πρωτοβουλίες ώστε να ανατρέψει το κλίμα με την προώθηση εκστρατειών ενημέρωσης και φόρουμ σε δυτικούς δημοσιογράφους από υψηλόβαθμα στελέχη της κυβέρνησης. Σε αυτή την προσπάθεια συνέβαλε το κρατικό πρακτορείο ειδήσεων RIA Novosti, που προσπάθησε να οικοδομήσει διεθνώς την εικόνα ότι η Ρωσία αναπτύσσεται στα πεδία της οικονομίας και δημοκρατίας (Avgerinos 2009:121). Ένα παράδειγμα επηρεασμού της δυτικής κοινής γνώμης ήταν και το Ρωσικό χειμερινό φεστιβάλ στην Πλατεία Τραφάλγκαρ στο Λονδίνο, όπου με τη συμμετοχή κορυφαίων χορευτών, μουσικών και ολυμπιονικών παρουσιάστηκε μια σειρά από εκδηλώσεις. Η προσπάθεια αυτή συνεχίστηκε με αγγλόφωνα προγράμματα στο Russia Today, κάτι όμως που καταδικάστηκε τόσο από τους Δυτικούς όσο και από τους ίδιους τους Ρώσους, με τη λογική πως δεν αναδεικνύεται καθόλου η αρνητική πολιτική του Κρεμλίνου. Η Ρωσία, πέρα από αυτά προσπαθεί με πολλούς φορείς και οργανισμούς να επηρεάσει και να στείλει τα μηνύματα που θέλει στο κοινό της. Η ναυαρχίδα της ρωσικής υπερπόντιας επικοινωνίας προσπάθειας ώστε να επηρεάσει -ενίοτε με λανθασμένο τρόπο και αγγίζοντας την προπαγάνδα- είναι ο *Ρωσικός Κόσμος* «*Russkiy Mir*» (Masiyenko et al. 2022:03). Η αποτυχία της επεκτατικής διάθεσης και της σκληρής διπλωματίας στα γειτονικά κράτη, σε Ουκρανία και Γεωργία, ανέδειξε την ανάγκη για αλλαγή πλεύσης προς την ήπια ισχύ και τη δημόσια διπλωματία. Έτσι το 2007, ο πρόεδρος Πούτιν ίδρυσε τον *Ρωσικό Κόσμο*, με αποστολή να γίνει ελκυστική η Ρωσία στις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες (Masiyenko et al. 2022:05). Ο σκοπός και το όραμα του ιδρύματος είναι η χρήση της γλώσσας και του πολιτισμού μέσω ερευνητικών προγραμμάτων και δράσεων ώστε να φέρουν πιο κοντά χώρες και ανθρώπους με παρόμοια χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, ο *Ρωσικός Κόσμος* ενημερώνει τους Ρώσους που ζουν στο εξωτερικό με πληροφορίες στοχευμένες ώστε να έχουν θετική άποψη για τη Ρωσία. Υποστηρίζει τα ρωσόφωνα ΜΜΕ και συνεργάζεται άμεσα με τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία για την προώθηση του πολιτισμού και της γλώσσας (Masiyenko et

al. 2022:06). Σε αυτό το σημείο είναι προφανής η σχέση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με το Κρεμλίνο και τα μέσα προπαγάνδας που χρησιμοποιεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η θέση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στον πόλεμο της Ουκρανίας, αλλά και σε ζητήματα διαφορετικότητας και προσβασιμότητας, όπου ο Ρώσος πατριάρχης πήρε θέση κατευθύνοντας το ποίμνιο του (Luchenko 2023). Σε σχέση ειδικά με την Ουκρανία, η ρωσική εκκλησία προσπαθεί να περιορίσει την αυτονομία του Πατριαρχείου του Κιέβου, εντάσσοντας νέες ενορίες στο Πατριαρχείο της Μόσχας (Karaayak 2012:61). Συνεχίζοντας, έγινε σοβαρή προσπάθεια ώστε να απαξιωθεί η ιδιαιτερότητα της ουκρανικής ταυτότητας με χαρακτηριστικό παράδειγμα την παραγωγή της ταινίας *Taras Bulba* (Karaayak 2012:65). Στην ταινία περνάει πολύ ισχυρά το μήνυμα ότι οι δύο λαοί συνδέονται σε ένα κοινό έθνος ουσιαστικά.

Παρόμοιες πρωτοβουλίες δημόσιας διπλωματίας ή πολιτιστικής διπλωματίας είναι το *Rossotrudnichestvo*, το *Valdai International Discussion Club*, το *Alexander Gorchakov Public Diplomacy Fund* και στο κομμάτι των ΜΜΕ η *Φωνή της Ρωσίας* ή το *Sputnik News*. Ειδικότερα, το *Rossotrudnichestvo*, (The Federal Agency for the Commonwealth of Independent States, Compatriots Living Abroad, and International Humanitarian Cooperation) δημιουργήθηκε το 2008, και μετονομάστηκε το 2021 σε *Ρωσικό Σπίτι*. Αποτελεί την επίσημη κυβερνητική υπηρεσία για τη δημόσια διπλωματία και διαθέτει 83 κέντρα σε 41 χώρες (Karaayak 2012:61). Ένα πιο ελιτίστικο εργαλείο δημόσιας διπλωματίας είναι το *Valdai International Discussion Club*, που προωθεί το διάλογο μεταξύ της Ρωσίας και της διεθνούς πνευματικής ελίτ και έχει ένα δίκτυο από 800 υποτρόφους σε 50 περίπου χώρες. Ένα ακόμα ίδρυμα που ασκεί δημόσια διπλωματία είναι το *Russian Center of Science and Culture Abroad*, το οποίο δημιουργήθηκε από το ρωσικό Υπουργείο Παιδείας και Επιστήμης. Έχει περισσότερα από 70 παραρτήματα στο εξωτερικό όπου υπάρχουν γεωγραφικές ιδιαιτερότητες για τα συμφέροντα της Ρωσίας (Karaayak 2012:60).

Κίνα

Συνεχίζοντας τα παραδείγματα της δημόσιας διπλωματίας σε μη δημοκρατικά καθεστώτα, περνάμε σε μια χώρα που έχει κοινές ιδεολογικές ρίζες με τη Ρωσία, την Κίνα. Οι Κινέζοι έχουν πολλές παρανοήσεις σχετικά με τη διεθνή τους εικόνα, έχοντας την αίσθηση ότι η εθνική ισχύς είναι δείκτης της διεθνούς εικόνας. Ίσως είναι η χώρα που δαπανά τα περισσότερα χρήματα σε προγράμματα δημόσιας διπλωματίας για να βελτιώσει την εικόνα της διεθνώς. Ωστόσο οι γείτονες με τους οποίους η Κίνα έχει εδαφικές διαφορές, έχουν εντελώς αντίθετη άποψη για τη δημόσια διπλωματία (Yang, 2022:370).

Η Κίνα έχει επικεντρωθεί στην επέκταση της οικονομίας της σε διεθνές επίπεδο, ενώ έχει παραμελήσει τον πολιτισμό. Οι Κινέζοι θεωρούν ότι η Κίνα ως χώρα πρέπει να γίνεται σεβαστή από τον κόσμο για τη μακρά ιστορία της

και τον λαμπρό πολιτισμό της, αλλά ξεχνούν ότι η ιστορική σημασία δεν συνεπάγεται αυτομάτως επιρροή αν αυτή δεν αξιοποιείται σωστά (Wang 2008:257-273). Η δημόσια διπλωματία για την Κίνα μεταφράζεται ως εξωτερική προπαγάνδα και ασκείται κυρίως από φορείς όπως το Κεντρικό Γραφείο Εξωτερικών Υποθέσεων, το Υπουργείο Πολιτισμού, το Γραφείο Πληροφόρησης και το Διεθνές Τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας (IDCPC). Ένας μεγάλος οργανισμός με τον οποίο η Κίνα ασκεί δημόσια διπλωματία μέσω της γλώσσας και του πολιτισμού είναι τα *Ινστιτούτα Κομφούκιος*. Για να καταλάβει κάποιος τη σημασία που δίνει σε αυτά η κεντρική κυβέρνηση, είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 2015 οι κρατικές επενδύσεις σε αυτά έφταναν περίπου το 1 δισεκατομμύριο δολάρια (Yang 2022:264). Μέχρι σήμερα τα *Ινστιτούτα* έχουν παρουσία σε 162 χώρες με περισσότερες από 1000 τάξεις. Σε αυτά, πέρα από την εκμάθηση της κινεζικής γλώσσας πραγματοποιούνται αρκετές πολιτιστικές και ακαδημαϊκές δράσεις, καθώς βρίσκονται μέσα σε πανεπιστήμια (Yang 2022:377). Ωστόσο, το 2014 και το 2018 στις ΗΠΑ μετά από αντιδράσεις γεροϋσιαστών και μελών του Κογκρέσου, αρκετά ιδρύματα έκλεισαν και ανέστειλαν τις δράσεις τους, καθώς υπήρχαν σοβαρές υπόνοιες ότι προωθούσαν την ιδεολογία της κινεζικής κυβέρνησης και του κομμουνισμού. Η Κίνα έχει σημαντικό πρόβλημα στη δημόσια εικόνα της λόγω και άλλων παραγόντων, καθώς δεν είναι εύκολο να ξεχάσει κάποιος τα γεγονότα στην πλατεία Τιενανμέν, ή την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε σχέση με το Θιβέτ, καθώς και την Ταϊβάν (Cull 2008:133). Πέρα από τα τελευταία υπάρχουν πολλά περιστατικά όπου η κυβέρνηση της Κίνας επιβάλλει την αναγκαστική στέρωση, την έκτρωση αλλά και τη μη εθελοντική αντισύλληψη (US Department of State, 2019). Σε θέματα καταναγκαστικής εργασίας τα πράγματα δεν είναι καλύτερα, αφού εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες όπως οι Ουιγούροι υπόκεινται σε φυλακίσεις λόγω πολιτικών φρονημάτων με αποτέλεσμα καταναγκαστική εργασία (U.S. Department of State, 2019). Σύμφωνα με αναφορές από ΜΚΟ, η κυβέρνηση διευκόλυνε εταιρίες του ιδιωτικού τομέα ώστε περισσότεροι από 80.000 άνθρωποι να απασχοληθούν σε καταναγκαστικά έργα. Αναφορικά με τα ζητήματα θρησκευτικών ελευθεριών, το ΚΚΚ στοχοποιεί σχεδόν όλα τα μέλη θρησκευτικών ομάδων, όπως Καθολικούς, Προτεστάντες, Μουσουλμάνους Ουιγούρους και Θιβετιανούς Βουδιστές. Ειδικότερα, περισσότεροι από 1 εκατομμύριο Κοζάκοι Ουιγούροι και μέλη άλλων μουσουλμανικών δογμάτων έχουν κρατηθεί σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (US Department of State, 2019). Όλα αυτά δεν πέρασαν απαρατήρητα στο δυτικό κόσμο μέσω των ΜΚΟ ή των μέσων ενημέρωσης, με αποτέλεσμα η εικόνα της Κίνας να πλήττεται περισσότερο.

Ωστόσο η Κίνα είχε ευκαιρίες να περάσει κάποια θετικά μηνύματα. Μια ευκαιρία που προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το κινεζικό καθεστώς είναι και η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του Πεκίνο. Παρά το γεγονός ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για διαφήμιση της χώρας και προώθηση του Ολυμπιακού ιδεώδους, η Κίνα δεν κατάφερε να δημιουργήσει μια θετική ει-

κόνα στο δυτικό κόσμο, γιατί όλοι τη θυμούνται όπως είναι, και όχι όπως θα ήθελε η ίδια. Άλλωστε, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα απόσπασης της προσοχής, όπως αυτοί που διεξήχθησαν στο Βερολίνο από το ναζιστικό καθεστώς το 1936. Πέρα από αυτό, μια άλλη προσπάθεια εντοπίζεται τα τελευταία χρόνια και μέσω του κινηματογράφου. Σε μια περίοδο που αρκετά μεγάλα κινηματογραφικά στούντιο αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα και που οι συνδρομητικές πλατφόρμες έχουν καθιερωθεί, παρατηρούνται πολλές συμπαραγωγές οι οποίες είτε άμεσα, είτε έμμεσα χρηματοδοτούνται από την κινεζική κυβέρνηση. Ειδικότερα, κινεζικές πολυεθνικές εταιρίες χρηματοδοτούσαν παραγωγές ή συμμετείχαν σε συμπαραγωγές στο Χόλιγουντ με σκοπό να αποκτήσουν τεχνογνωσία στην παραγωγή ταινιών και τη σκηνοθεσία (Baskoro et al, 2019:19). Αυτό κίνησε υποψίες σε μέλη του Κογκρέσου που κατηγορήσαν την Κίνα ότι εισέρχεται στην παραγωγή διεθνών ταινιών με σκοπό τη λογοκρισία και την εξαγωγή συγκεκριμένης ιδεολογίας στα αμερικανικά ΜΜΕ (Baskoro et al, 2019:19). Η Κίνα αν και έχει δαπανήσει μεγάλα ποσά για την εξωστρέφεια της και το να μπορεί να περνάει μια θετική εικόνα μέσα από μεγάλες παραγωγές, δεν καταφέρνει ουσιαστικά αποτελέσματα. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν χρησιμοποιεί τις παραγωγές του Χόλιγουντ για να περάσει μια ξεκάθαρη και ορθή εικόνα της κουλτούρας της, αλλά για να λογοκρίνει οτιδήποτε καταφέρεται ενάντια της Κίνας.

Ιράν

Το Ιράν είναι μια ακόμη ιδιάζουσα περίπτωση που δεν ακολουθεί τις υπόλοιπες χώρες στην άσκηση της δημόσιας διπλωματίας με τον παραδοσιακό τρόπο. Θέλει να παρουσιάσει ένα επιτυχημένο ισλαμο-ιρανικό μοντέλο στην περιοχή και τον κόσμο, και αυτή την αποστολή έχει αναλάβει ο *Οργανισμός Ισλαμικού Πολιτισμού και Σχέσεων*, ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών διαδραματίζει συμπληρωματικό ρόλο (Ahadi, 2013, 115). Σημαντικό ακροατήριο για την ιρανική δημόσια διπλωματία βρίσκεται στον Καύκασο, τη Μέση Ανατολή και την κεντρική Ασία. Οι πηγές ήπιας ισχύος του Ιράν βασίζονται στον πολιτισμό, τις αξίες και τις πολιτικές. Επί μακρόν το Ιράν αξιοποιεί κοινά πολιτιστικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά με άλλες χώρες, ενώ σε διεθνές επίπεδο διακρίνεται για το *Nowruz* (Ahadi 2013:117), μία από τις πιο σημαντικές εθνικές εορτές του Ιράν η οποία έχει χαρακτηριστεί ως μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς από την UNESCO και γιορτάζεται σε πάνω από 20 χώρες από 300 εκατομμύρια ανθρώπους (Ahadi, ο.π.). Στο πεδίο των μέσων μαζικής ενημέρωσης, η ραδιοτηλεόραση του Ιράν προωθεί αντίστοιχα μηνύματα τόσο στο εσωτερικό, όσο και σε αραβόφωνα κοινά με το δίκτυο Al-Alam. Επικεντρώνεται στο να εξουδετερώσει τη φοβία που υπάρχει απέναντι στο Ιράν όπως αυτή προωθείται από το Κατάρ και τη Σαουδική Αραβία (Ahadi, ο.π.). Η εκπαίδευση συμβάλλει αρκετά στη δημόσια διπλωματία του Ιράν, καθώς το πανεπιστήμιο Ιμám Χομεϊνί διαθέτει ξένους φοιτητές σε αναλογία 100 για κάθε 8.000 Ιρανούς φοιτητές. Πέρα από αυτά όμως, βασικό κομμάτι της δημόσιας διπλωματίας είναι και η επικοινωνία,

η οποία όμως, όπως και η ελευθερία της έκφρασης, στην περίπτωση του Ιράν υφίσταται τρομερά πλήγματα. Εφαρμογές όπως το Instagram και το WhatsApp μπήκαν στον κατάλογο των αποκλεισμένων - φιλτραρισμένων εφαρμογών μαζί με το Facebook, το Signal, το Telegram, το Twitter και το YouTube (Amnesty International Report 2022/23). Στο επίπεδο της καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε θέματα κακοποίησης, βασανιστηρίων και ξυλοδαρμών έχουν γίνει πολυάριθμες καταγγελίες από ΜΚΟ και διεθνείς οργανώσεις (US Department of State, 2022). Εκθέσεις του ΟΗΕ και άλλες επίσημες πηγές αναφέρουν πρακτικές όπως εκδιώξεις, εξαφανίσεις, βασανιστήρια, ακρωτηριασμούς, κυβερνοπαρακολούθησεις πολιτών εντός και εκτός του Ιράν. Όλα αυτά ενισχύθηκαν από τις διαδηλώσεις που έγιναν για το θάνατο της Mahsa Amini σε 161 πόλεις και 143 πανεπιστήμια σε όλες τις επαρχίες και καταστάληκαν βίαια (US Department of State, 2022) με χρήση αληθινών πυρομαχικών, συλλήψεις πάνω των 19.000 ατόμων και τον θάνατο πάνω από 500 διαδηλωτών. Η δημόσια διπλωματία του Ιράν όπως είναι λογικό δεν μπόρεσε να κερδίσει υποστηρικτές στο δυτικό κοινό έπειτα από αυτά τα γεγονότα που υπογραμμίζουν στοιχεία καθόλου δημοκρατικά που δεν ευνοούν την ανάπτυξη του αμοιβαίου διαλόγου και της επικοινωνίας που χρειάζονται για την άσκηση της δημόσιας διπλωματίας.

ΗΠΑ

Ως αντιστάθμισμα στις παραπάνω περιπτώσεις είναι η δημόσια διπλωματία που ασκούν οι ΗΠΑ. Επίσημα και οργανωμένα, ο φορέας που ασκεί τη δημόσια διπλωματία των ΗΠΑ είναι το Υπουργείο Εξωτερικών. Η πρώτη προσπάθεια της αμερικανικής δημόσιας διπλωματίας μπορεί να αναχθεί στην ίδρυση της Επιτροπής Δημόσιας Πληροφόρησης (Committee on Public Information - CPI) κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Neumann, 2023). Η CPI δημιουργήθηκε από τον Πρόεδρο Γούντροου Γουίλσον το 1917 για να προωθήσει τη δημόσια υποστήριξη της πολεμικής προσπάθειας των ΗΠΑ τόσο στο εσωτερικό, όσο και διεθνώς. Επικεφαλής της CPI ήταν ο δημοσιογράφος George Creel ο οποίος ήταν και υπεύθυνος για την παραγωγή και τη διάδοση υλικού υπέρ του πολέμου σε διάφορες μορφές, συμπεριλαμβανομένων των εφημερίδων, των περιοδικών, των αφισών και των ταινιών (Neumann, 2023). Η CPI δημιούργησε επίσης ένα γραφείο ομιλητών τους οποίους απέστειλε σε συγκεντρώσεις σε όλη τη χώρα. Η επιρροή της CPI επεκτάθηκε πέρα από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς οι μέθοδοι και οι στρατηγικές της επηρέασαν τη διαμόρφωση της ανάπτυξης της αμερικανικής δημόσιας διπλωματίας στα χρόνια που ακολούθησαν. Η κληρονομιά της CPI διαφαίνεται στη συνεχή χρήση της δημόσιας διπλωματίας από την αμερικανική κυβέρνηση για την προώθηση των αμερικανικών αξιών και ιδεών σε όλο τον κόσμο.

Οι σημαντικότερες προσπάθειες όμως ξεκίνησαν στο πλαίσιο της καταπολέμησης της ναζιστικής προπαγάνδας στη Λατινική Αμερική τη δεκαετία του 1940. Πάνω σε αυτή

τη λογική ξεκίνησε εκεί τη δράση του και ο Νέλσον Ρόκφλερ που τοποθετήθηκε υπεύθυνος στο Γραφείο του Συντονιστή Διαμερικανικών Υποθέσεων (Marchesi, 2010). Με μια σειρά από εκπαιδευτικά προγράμματα όπως για την εκμάθηση αγγλικών δημιουργήθηκε η βάση για την εξέλιξη παρόμοιων υπηρεσιών όπως η USIA, η Υπηρεσία Πληροφοριών των ΗΠΑ η οποία είχε ως αποστολή να προάγει και να υποστηρίζει την εξωτερική πολιτική, τα συμφέροντα και τις αξίες των Ηνωμένων Πολιτειών στο εξωτερικό.

Η αρμοδιότητα της περιλάμβανε τη διαχείριση σημαντικών αμερικανικών προγραμμάτων κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, όπως το ραδιόφωνο *Voice of America*, το πρόγραμμα Fulbright, σειρές διαλέξεων, έκδοση περιοδικών και εφημερίδων, παραγωγή ντοκιμαντέρ και τη συμμετοχή σε παγκόσμιες εκθέσεις. Σημαντικοί φορείς για την εκμάθηση αγγλικών αλλά και της κουλτούρας και του πολιτισμού των ΗΠΑ ήταν τα *American Centers*, που προσέφεραν αίθουσες ανάγνωσης με αμερικανικές και ξένες εφημερίδες και στέγαζαν βιβλιοθήκες με συλλογές αμερικανικής ιστορίας, οικονομικών, νομικών και δράσεις όπως διαλέξεις από Αμερικανούς ομιλητές και προγράμματα προσομοίωσης των Ηνωμένων Εθνών και του Αμερικανικού Κογκρέσου με την τοπική νεολαία. Αυτοί οι χώροι μαζί με τα διακρατικά κέντρα στη Λατινική Αμερική (*Binational Centers*) και τις Αμερικανικές Γωνιές (*American Corners*) αποτελούν τους Αμερικανικούς χώρους- *American Spaces* (U.S. Department of State). Σήμερα είναι χαρακτηριστικό πως υπάρχουν περισσότεροι από 500 τέτοιοι χώροι σε ολόκληρο τον κόσμο, προσφέροντας καινοτόμα προγράμματα για την κοινωνία και τη νεολαία. Έχουν σχεδιαστεί και ανακαινιστεί με τη συνεργασία του *Iνστιτούτου Smithsonian* δίνοντας μια φρέσκια ματιά στο χώρο και προσελκύοντας ανθρώπους όλων των ηλικιών.

Σε αντιστάθμισμα με τις παραπάνω περιπτώσεις, οι ΗΠΑ έχουν δημιουργήσει χώρους με σκοπό την αμοιβαία επικοινωνία, τη διάδοση των αξιών και της συνεργασίας. Με διαφάνεια, επικοινωνία μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και των οργανισμών, η δημόσια εικόνα ενός κράτους ενισχύεται και συνεπώς ενισχύεται και η δημόσια διπλωματία, η οποία πάντα είναι προτιμότερη από τη σκληρή ισχύ και τη σκληρή διπλωματία, όπου πλέον χάνεται η έννοια της αμοιβαίας συνεννόησης και της δημιουργίας αμοιβαίων και μακροχρόνιων σχέσεων μεταξύ των κρατών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ahadi, A. (2013). Public diplomacy in the Middle East: A comparative analysis of the U.S. and Iran. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(1), 105-128.
- Avgerinos, P.K. (2009). Russia's Public Diplomacy Effort: What the Kremlin is Doing and Why it's Not Working". *Journal of Public and International Affairs*, Vol. 20.
- Baskoro, R. M., Theresia, A. A., & Raharyo, A. (2019). China's

Public Diplomacy Through the Utilization of Investment and Censorship in Hollywood (2012 – 2016). *Sospol : Jurnal Sosial Politik*, 5(1), 165–186. <https://doi.org/10.22219/sospol.v5i1.7765>

- Cull, N. J. (2008). *Public Diplomacy: Taxonomies and Histories*. Volume 616(1).
- Cull, N. J. (2008). The Public Diplomacy of the Modern Olympic Games and China's Soft Power Strategy. In M. E. Price & D. Dayan (Eds.), *Owning the Olympics: Narratives of the New China* (pp. 117-144). University of Michigan Press; Digitalculturebooks.
- Karaayak, O. (2020). *Public diplomacy of the Russian Federation and its historical legacy* (Master's thesis). Middle East Technical University, Graduate School of Social Sciences, Department of Eurasian Studies.
- Leonard, M. (2002). Diplomacy by Other Means. *Foreign Policy*, 132, 48-56. Published by Slate Group, LLC.
- Manning, M. J., & Romerstein, H. (2004). *Historical Dictionary of American Propaganda: Annotated Edition*. Greenwood.
- Marchesi, G. (2010). *Nelson A. Rockefeller's Office of International Affairs and the Roots of United States Hemispheric Development Policy, 1940-1946*. Post doctoral dissertation, University of California, Berkeley
- Ραγιές, Ι. Α. (2014). *Δημόσια διπλωματία και στρατηγική επικοινωνία σε πολυεθνικές στρατιωτικές επιχειρήσεις διαχείρισης κρίσεων*. Σταμούλη Α.Ε.
- Φραγκονικολόπουλος, Α. Χ. (2022). *Ευρωπαϊκή Ένωση από την παγκόσμια υγειονομική κρίση στον πόλεμο της Ουκρανίας - Μια φιλόδοξη πρόταση για τη δημοκρατία, το διάλογο και τη δημόσια διπλωματία*. Επίκεντρο.
- Yang, Y. (2020). Looking inward: How does Chinese public diplomacy work at home? *The British Journal of Politics and International Relations*, 22(3), 369–386.

Πηγές από διαδικτυακές σελίδες

- Amnesty International. (2023). Report on Iran. First published by Amnesty International Ltd. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/location/middle-east-and-north-africa/iran/report-iran/>
- Congressional Research Service. (2008). *Assessing China's soft power*. Congressional Research Service (CRS) Reports and Issue Briefs. Retrieved from Gale Academic OneFile database.
- Luchenko, K. (2023, January 31). Why the Russian

- Orthodox Church Supports the War in Ukraine. Carnegie Endowment. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/politika/88916>
- Neumann, C. E. (2024, January 15). Committee on Public Information. The Free Speech Center, Middle Tennessee State University. Retrieved from <https://firstamendment.mtsu.edu/article/committee-on-public-information/#>
- Roper Center for Public Opinion Research, Cornell University. (Year). USIA. datasets. Retrieved from <https://ropercenter.cornell.edu/usia>
- Smithsonian Institution. (n.d.). American Spaces. Retrieved from <https://americanspaces.smithsonian.com/>
- U.S. Department of State. (n.d.). Office of American Spaces. Retrieved from <https://americanspaces.state.gov/about-us/history/>
- United States Information Agency. (n.d.). In Federal Register. Retrieved from <https://www.federalregister.gov/agencies/united-states-information-agency>
- U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. (2019). 2019 Country Reports on Human Rights Practices: China (Includes Hong Kong, Macau, and Tibet). Retrieved from <https://www.state.gov/reports/2019-country-reports-on-human-rights-practices/china/>
- U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. (2022). Country Reports on Human Rights Practices: Iran. Retrieved from <https://www.state.gov/reports/2022-country-reports-on-human-rights-practices/iran/>
- Wang, Y. (2008). Public Diplomacy in a Changing World. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 616, 257-273. Published by Sage Publications, Inc. in association with the American Academy of Political and Social Science.

Transformations of Democracy: The establishment of illiberal democracy in Hungary and Poland

Angelos Karayannopoulos

Research Assistant, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP)

Μετασχηματισμοί Δημοκρατίας: Η εγκαθίδρυση της ανελεύθερης δημοκρατίας σε Ουγγαρία και Πολωνία

Άγγελος Καραγιαννόπουλος

Βοηθός Έρευνας, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)

Περίληψη

Παρά την πρόσφατη εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Ουγγαρία και στην Πολωνία, η φιλελεύθερη μορφή τους μετασχηματίζεται. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται «ανελεύθερη δημοκρατία», μια αυταρχική παραλλαγή η οποία χαρακτηρίζεται από σχετικά ελεύθερες εκλογές και τη συστηματική απόρριψη των φιλελεύθερων δημοκρατικών αρχών από την κυβέρνηση.

Πέντε θεσμικές μεταβολές σφραγίζουν το μετασχηματισμό στην ανελεύθερη δημοκρατία: Πρώτον, οι παραβιάσεις του κράτους δικαίου και η αγνόηση των συνταγματικών διατάξεων ή της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης. Δεύτερον, η αδρανοποίηση του κοινοβουλευτισμού και η αλλαγή του εκλογικού νόμου προς όφελος του κυβερνώντος κόμματος. Τρίτον, η προσπάθεια ελέγχου των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και ο συνεπαγόμενος περιορισμός της ανεξαρτησίας τους. Τέταρτον, η άσκηση πίεσης προς την ελεύθερη λειτουργία και δράση οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών και, πέμπτον, η υπερσυγκέντρωση εξουσιών στον επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος της συνταγματικά κατοχυρωμένης διάκρισης των εξουσιών.

Στόχος του κειμένου είναι η περαιτέρω κατανόηση του φαινομένου της ανελεύθερης δημοκρατίας, ενώ φιλοδοξεί να αποτελέσει βάση για συζητήσεις πολιτικής με απώτερο σκοπό την ενδυνάμωση των δημοκρατιών παγκοσμίως.

Λέξεις κλειδιά: Ανελεύθερη Δημοκρατία, Κράτος Δικαίου, Μετασχηματισμός, Ουγγαρία, Πολωνία.

Abstract

Despite the establishment of democracy in Hungary and Poland, their liberal status has been deteriorating the past years. This phenomenon is termed as “illiberal democracy”,

an autocratic variant characterized by relatively free elections and the systematic repudiation of liberal democratic principles by the government.

The institutional transformations in the illiberal model are sealed through violations of the rule of law, disregarding of constitutional provisions and the abolition of independent judiciary, the neutralization of parliamentarism and alterations to the electoral law to the benefit of the ruling party, attempts to control the media and the limit their freedom, pressure on the free functioning and activities of civil society organizations, and the concentration of power in the head of the executive branch, undermining the constitutionally guaranteed check and balances.

As awareness grows about the phenomenon of illiberal democracy, this essay can serve as a basis towards the identification of illiberal trends in EU member states. It strives to create policy discourse, aiming to empower democratic societies with stronger institutions and more active citizens, better able to maintain the democratic and liberal values.

Keywords: Illiberal Democracy, Rule of Law, Transition, Hungary, Poland

Introduction and terminology

Over the last decade, a “democratic recession” has taken place, marked by a substantial deterioration in the degrees of freedom, the rule of law, and the overall quality of democracy globally (Diamond 2021). As democracy is weakening, a new “cleavage” has emerged, categorizing political regimes into “liberal” and “illiberal democracies” (Lipset and Rokkan 1967; Mounk 2019; Hague et al. 2020). For a century, democracy was synonymous with liberal democracy; in the late 1990s – as articulated in Fukuyama’s “End of History” - the liberal model of state organization was completely dominant

(Fukuyama 1989; Zakaria 1997). Thus, the term “illiberal democracy” sounds paradoxical and surely is hard to be identified (Ignatieff 2019).

The term stems from Fareed Zakaria’s 1997 analysis of the hybrid nature of the regimes that emerged from Huntington’s “third wave of democratization” (Huntington 1991; Zakaria 1997). By observing the regimes in post-communist Eastern Europe, Zakaria suggested that liberalism and democracy do not always constitute an integrated unit. The democratization of a state, he argued, did not necessarily imply its liberal character, so we needed a new term to comprehend the nature of the emerging states (Zakaria 1997). In other words, illiberal democracy represents a heteronomy: if the establishment of a western-type democracy prerequisites political liberalism, illiberal democracy represents an incomplete or unsuccessful democratization process, a negative mutation, or reversal of liberal democracy. The illiberal democratic system is not fundamentally an utterly alternative model of political organization, unlike those predating the 1989 political transition; it legitimizes its power through representative, periodic, universal, and competitive elections (**democracy**), but it does not accept the limitation of the established power by the principles of liberal constitutionalism (**liberalism**).

In all essence, if liberal democracy is broadly characterized by the supremacy of the Rule of Law, the separation of powers, freedom of the press and assembly, and the expression of popular sovereignty through universal elections, then illiberal democracy represents the negation of everything but elections. It is, virtually, a mutation of liberal democracy: while periodic and relatively competitive elections are preserved, the foundations of liberal democracy are systematically dismantled.

As Mounk cites it (Mounk 2019):

- A **democracy** is a set of binding electoral institutions that effectively translates popular views into public policy.
- **Liberal** institutions effectively protect the rule of law and guarantee individual rights such as freedom of speech, worship, press, and association to all citizens (including ethnic and religious minorities).
- A **liberal democracy** is simply a political system that is both liberal and democratic – one that both protects individual rights and translates popular views into public policy.

This diagram enables us to conceptualize liberalism and democracy as distinct entities and see that democracies can also be illiberal (Mounk 2019):

- A **democracy** is a set of binding electoral institutions that effectively translates popular views into public policy.
- **Liberal** institutions effectively protect the rule of law and

guarantee individual rights such as freedom of speech, worship, press, and association to all citizens (including ethnic and religious minorities).

- An **illiberal democracy** is a political system that is both illiberal and democratic – one that does not protect individual rights, but does translates popular views into public policy.

Considering the above and referring two EU member states, Hungary and Poland, as case studies, this paper will try to examine the institutional transformations which lead to illiberal democracy. Research centers monitoring the levels of freedom and democratic quality of states globally, categorize both Hungary and Poland differently from the traditional liberal democratic framework and analysts, such as Larry Diamond (who developed the theory of the “democratic recession”), consider them among the primary examples of illiberal democracies (Morillas 2017; Mounk 2019; Diamond 2021; Freedom House 2023; V-Dem Institute 2023). The events analyzed below occurred during the first administrations of the governments under examination and this paper aims to unravel both the attributes of the phenomenon and the institutional acts that seal the transformation to an illiberal model of governance.

Hungary

Rule of Law and parliamentarism

In 2010, Viktor Orbán and his party Fidesz, which were once considered among the liberal parties in Europe, returned to power by winning an impressive two-thirds majority in the Parliament (Verhofstadt 2016). This augmented parliamentary majority was the key to unfolding the illiberal reforms and establish an authoritarian variant of government (Bánkuti et al 2012). The 1989 Constitution allowed such majority to amend even its most fundamental articles, enabling Fidesz to grasp the opportunity and adopt in 2011 a new “Fundamental Law”, which replaced the Constitution (Pirro and Stanley 2021). The revision of the national Constitution marked Hungary’s shift towards illiberal democracy.

Three state institutions counterweighed the power of the executive branch: the Constitutional Court, the Parliament, and the State’s Presidency. The Fundamental Law substantially reformed all three (Bánkuti et al. 2012). Initially, the Fidesz government reshaped the Constitutional Court’s composition and distorted its functioning. With its two-thirds parliament majority, the government acquired the right to unilaterally appoint Judges and restrict their areas of jurisdiction (Pirro and Stanley 2021). This is a stark contrast to the pre-2011 process which mandated broad party consensus for appointing Constitutional Court members (Bánkuti et al. 2012). Under the new legislation, all revisions could come into effect, cancelling the essential, for the liberal democratic

equilibrium, deliberation and debate in the Parliament, as well as dodging the formerly constitutional established scrutiny (Bánkuti et al. 2012). By affirming parliamentary sway and authority, Fidesz radically limited judicial oversight following the Constitutional Court's decision to deem unconstitutional the government's retroactive taxation of public sector workers who had left their jobs over the five previous years (Bánkuti et al. 2012). By eliminating the jurisdiction to review laws in critical fiscal policy areas, Orbán's government effectively undermined the Court's role as an independent institution, a guardian of the constitutionality of executive laws.

Furthermore, this "Fundamental Law" reduced the number of parliamentary seats from 386 to 199 and introduced a new electoral law, decidedly favoring Fidesz (Bánkuti et al. 2012; Scheppele 2022). As for the State Presidency, parliament elected Pal Schmitt, the party's former vice president. Schmitt never exercised his constitutional obligation to check for governmental misuse of power, allowing Orbán to implement unconstitutional reforms (Bánkuti et al. 2012). This practice, which weakened the Presidency's constitutional duty to safeguard the separation of powers, was continued by Schmitt's successors, Janos Ander and Katalin Novák, both Fidesz party members and Orbán's political allies (Bánkuti et al. 2012; Scheppele 2022).

Independent Authorities and the Electoral Law

Since Orbán took power, not only has parliament lacked the means to hold the government accountable, but all institution-foundations of liberal democracy have been controlled by party loyalists (Pirro and Stanley 2021). Independent authorities, crucial in overseeing the executive power, have also faced significant changes: they now function under the party's control, as the parliament's two-thirds majority unilaterally appointed party-affiliated individuals as heads, with the Prosecutor General's office, the State Audit Office, the Commissioner for Fundamental Rights, and the National Election Committee being the most prominent examples (Bánkuti et al. 2012; Bíró-Nagy 2017; Scheppele 2022). In all cases, the government not only filled the Authorities with party loyalists, but also essentially altered their duties. For instance, the Commissioner for Fundamental Rights was restructured, reducing the number of ombudsmen, and limiting their jurisdiction (Bíró-Nagy 2017). The office lost its prior independence and became more aligned with the government's interests. Fundamental interventions also occurred to the National Election Committee, charged with guaranteeing fair elections and referenda (Bánkuti et al. 2012; Pirro and Stanley 2021). Once again, Fidesz unilaterally modified the electoral law to its advantage, ensuring favorable conditions for its re-election with a two-thirds majority in the reshaped Parliament. The new electoral system rewarded the winner of elections with additional parliamentary seats, and the redistribution of electoral districts disproportionately favored Fidesz (Scheppele 2022).

Media Freedom

These changes had far-reaching implications for Hungary's democratic principles, weakening its institutional framework and challenging the foundations of liberal democracy. As shifts in the authorities' administrations turned these formerly independent bodies into partisan instruments, their ability to provide unbiased expertise and opinions on public matters was eradicated. In this emerging regime, the media could only be framed as the next victim. Orbán's administration from the beginning created a suffocating framework for media freedom in the country, regulating every aspect of public discourse (Pirro and Stanley 2021). The first interventions targeted the National Media Authority, and later, the entire media landscape.

A leading case in point is the government's founding of the Council of Information, which became the regulatory authority supplanting the National Media Authority (Bánkuti et al. 2012). The Hungarian News Agency became the exclusive provider of news for public media, and the President of the Council of Information appointed the chief of the Independent Media Authority (Bánkuti et al. 2012; Pirro and Stanley 2021). The Council consists only of party loyalists and its regulatory jurisdiction was broadened to both print and online media (Pirro and Stanley 2021). Interpreting the vaguely defined provisions describing cases of sanctions enforcement, the politically staffed Council can impose significant financial fines, creating an environment of self-censorship for media not aligned with the government's agenda, leaving thus the internet as the only platform for independent information (Pirro and Stanley 2021). Furthermore, the government made sure the available public frequencies would be given to friendly media groups, with Freedom House repeatedly characterizing Hungarian media as "partly free" (Freedom House 2023). It is noteworthy that during the 2022 pre-election period, Marki-Zay, leader of the united opposition, only had five minutes on public television to present his program, and this occurred on a Wednesday morning, a time of typically low viewership (Scheppele 2022).

Civil Society

Similar to the vital role of press freedom, the liberty for the development and operation of various Civil Society and Non-Governmental Organizations (NGOs) stands as a '*sine qua non*' indicator of a democratic society's quality (V-Dem Institute 2023). Orbán's illiberal reforms did not leave them untouched. Without the rest of the liberal institutions which once protected democracy, the free societal movements have no chance but to suffocate. In Hungary, the majority of NGOs, and particularly those advocating political ideas contrary to Orbán's nationalism and autocratic governance, are viewed as "internal enemies" or "puppets", manipulated by external liberal centers that allegedly undermine Hungary's national unity and progress (Krekó and Enyedi 2018; Pirro and Stanley 2021).

This perception has manifested itself in two instances: a police raid in 2014 on an organization distributing Norway Grants funds, designed to be invested in Central European economies, and an orchestrated attack on NGOs funded by the Open Society Foundations, the international network founded by George Soros (Pirro and Stanley 2021). In the first case, the government accused Norway Grants recipients of aligning with the opposition's political goals and defended this action by asserting its right to oversee foreign fund distribution (Pirro and Stanley 2021). On the other hand, Soros faced allegations of instigating refugee and migrant flows towards Europe since 2015, with the undermining of Hungary's national integrity being his desideratum (Krekó and Enyedi 2018). Soros became the face of the "threat to national security" and Orbán positioned himself in the public discourse as Soros' ultimate adversary, leading to a rivalry between progressive, pro-globalization forces and ultra-conservative, illiberal factions (Krekó and Enyedi 2018).

Orbán's assault on liberal forces culminated in the 2017 suppression of the Central European University (CEU) through the "Lex CEU", an amendment to the Fundamental Law, mandating intergovernmental agreements for foreign-funded universities (Krekó and Enyedi 2018). Although the CEU complied with all requirements, the government questioned its legality, forcing the University to relocate its activities to Vienna (Krekó and Enyedi 2018). In the same context, a bill aimed at combating money laundering and terrorism required certain NGOs to register as "organizations funded from abroad", and one year later a 25% tax was introduced on NGOs supporting migration, imposing financial burdens and legal constraints on their activities (Pirro and Stanley 2021).

The "Prime Minister's Office"

Within the broader context of establishing an illiberal regime, an intriguing facet is the consolidation of extensive powers within the prime minister's office. This phenomenon is termed in literature as the "presidentialization" of governance structures in parliamentary democracies and is evident in both Hungary and Poland (Visnovitz and Jenne 2021). Orbán, in his pursuit of a more centralized prime ministerial system, brought various governmental matters and substantial foreign policy responsibilities under his direct supervision (Visnovitz and Jenne 2021). The establishment of the "Prime Minister's Office" in 2011 as an autonomous government agency marked a pivotal moment, evolving into a support apparatus for Orbán's daily operations which oversaw 27 entities at that time (Visnovitz and Jenne 2021). Today, this number has surged to over 200 units, encompassing a diverse array of political domains, ranging from the restoration of Buda Castle to the administration of the Hungarian film industry, matters of "patriotic and military education," and the principal portfolio of external affairs, with a particular focus on EU-related issues (Visnovitz and Jenne 2021).

A striking illustration of the profound concentration of powers

within the prime minister's domain is exemplified by the state of Hungary's Secret Services. In 2021, a scandal emerged involving illicit phone tapping through spyware that covertly monitored journalists, citizens, and an opposition mayor, with crucial details such as the location, user, and procurement of the software weapon against Hungarian citizens remaining undisclosed (Panyi 2022). Despite being labeled as one of the most serious abuses of power in Hungarian democracy, the scandal was never thoroughly investigated (Panyi 2022). Following Fidesz's triumph in the April 2022 national elections, Orbán restructured the intelligence services: he divested the Ministry of Interior and the Ministry of Foreign Affairs of their security services (counterintelligence and foreign counterintelligence), placing them entirely under the control of the Prime Minister's Office and established the "National Center of Information". Objective of the latter was to gather information from all state services, while also being vested with law enforcement functions (Kocsi 2021). Consequently, Orbán's Prime Minister's Office now enjoys swift and direct access to highly classified information, prompting legitimate concerns regarding the adherence to fundamental democratic principles, particularly considering the diminished constitutional safeguards protecting citizens' privacy (Kocsi 2021).

Poland

Constitutional Court and Justice System

In 2011, it was already evident that Orbán's Hungary had evolved into an alternative model of governance, diverging from the liberal democratic paradigm. In Poland, Jarosław Kaczyński, the leader of the "Law and Justice" party (PiS), following the path charted by Orbán, is regarded as the pioneer of the dissolution of liberal democracy that unfolded in the country since 2015 (Szymielewicz 2017). Before that year's elections, few anticipated the subsequent institutional deviation (Applebaum, 2020). Although securing a narrow parliamentary majority, PiS displayed immediate political radicalism (Kuisz 2017; Applebaum 2020). Despite not holding a top government position, Kaczyński has been the unquestionable leader, driving fundamental changes in the Polish state (Szymielewicz 2017; Buras 2018; Sadurski 2018).

Although unable to directly amend the Polish Constitution or secure a 2/3 majority in Parliament, as occurred in Hungary, PiS wasted no time in initiating a decisive assault on the Rule of Law in Poland (Szymielewicz 2017). The primary target was the Constitutional Court, a vital defender of the Rule of Law and an important check on the executive power. First, the new PiS parliamentary majority refused to recognize the appointment of three judges to the Constitutional Court by the outgoing government (Szymielewicz 2017; Sadurski 2018). The recently appointed President Duda used a parliamentary resolution to invalidate the swearing-in of the three judges and, despite the Court deeming it

unconstitutional, he instead swore in five proposed by the PiS majority (Szymielewicz 2017; Sadurski 2018). The five judges were aligned with PiS and immediately questioned the court's constitutionally guaranteed independence (Szymielewicz 2017). Subsequently, PiS restructured the Constitutional Court, amending its statute and changing its composition requirements, to ensure that PiS-appointed members constitute the majority to declare legislation unconstitutional (Sadurski 2018). They also introduced a retirement age of 65 for judges with immediate effect, ending the term for 28 members of the court, including its president. The vacancies were then filled with judges selected by the party, bypassing parliamentary debate (Sadurski 2018; Buras 2018).

Beyond the Constitutional Court, PiS targeted the Prosecutor General's Office and the National Council of the Judiciary. In 2016, the government merged the position of Prosecutor General with that of the Minister of Justice, who has since held extensive powers across the Judiciary (Sadurski 2018). In 2017, the reformed Constitutional Court declared the independent functioning of the National Council of the Judiciary unconstitutional, allowing the PiS-dominated Lower House to choose new members (Sadurski 2018; Pirro & Stanley 2021). These moves shifted powers from the judicial body to the executive, replacing nearly 150 court presidents and vice presidents all over the country (Sadurski 2018). This marked a substantial erosion of democratic principles and established a concerning precedent for the independence of the judiciary and the Rule of Law in Poland.

Parliamentarism and the Electoral Committee

While in power, PiS took a strong hold over Poland's political landscape. By labelling the opposition as an "internal enemy", it attacked the parties with defamation lawsuits and, by manipulating the legislative process, marginalized them (Sadurski 2018). A notable example of the latter was the sidestep of every opposition input in bill voting. Through tactics such as scheduling late-night sessions and imposing disciplinary measures against opposition members, the opposition was institutionally disarmed (Sadurski 2018). For instance, in 2017 the budget discussion was deliberately held outside the central hall of the Parliament and enjoyed limited access, casting doubt on the vote count's credibility and the overall process integrity (Sadurski 2018). This tactic allowed the government to pass crucial legislation without any parliamentary scrutiny, even changing the electoral law: in 2017, the government stripped the duty to secure fair elections from the judiciary and granted it to the National Electoral Commission, whose members were appointed party loyalists, jeopardizing the very integrity of the electoral process (Sadurski 2018). Consequently, parliamentarism was neutralized, the electoral law was modified in favor of the ruling party and the executive remained unchecked (Applebaum 2020).

Media Control

Poland's media landscape also underwent a transformation under the PiS government, facing considerable pressure. Upon taking office, the government exerted control over the public broadcasting network, dismissing around 200 journalists and replacing them with ones from right-wing media (Sadurski 2018; Applebaum 2020). Despite being nationally funded, the country's public radio and television became a mouthpiece for government propaganda (Szymielewicz 2017; Buras 2018; Applebaum 2020). The government did not stop there: it appointed party-affiliated members to the National Broadcasting Council (KRRiT) and established the National Media Council (RMN), with powers overlapping those of the constitutionally protected KRRiT (Sadurski 2018). While not a legal violation, the National Media Council's dominance became pivotal in regulating private media operations, imposing fines, even on major channels, and cultivating a censorship framework (Szymielewicz 2017; Sadurski 2018; Freedom House 2023).

Civil Society

Following the above media case, the government implemented measures to tightly regulate the functioning of NGOs, restricting their independence and free operation (Szymielewicz 2017; Applebaum 2020). Two new institutional bodies, the "Committee for Public Benefit" and the "The National Institute of Freedom: Centre for the Development of Civil Society" hold authority for the state supervision, evaluation, and grant allocation to NGOs, and they were directly overseen by the Prime Minister (Sadurski 2018). The criteria for NGO funding lack clarity, with no legal safeguards against discrimination in grants, causing unequal opportunities for Civil Society entities (Sadurski 2018). Notably, there was a discernible bias favoring conservative and nationalist organizations, evident in the law's reference to the promotion of "Christian values" as a funding criterion, thereby aligning social organizations with the government's agenda and compromising their pluralism and independence (Sadurski 2018).

Intelligence services

The expansion of power and the bypassing of constitutional and liberal safeguards extended to the secret services. In 2016, the government enacted two laws regarding the secret services and the police, with the first enacting counter-terrorism activities, ostensibly aimed at protecting the state from terrorism threats (Szymielewicz 2017). However, it bypassed typical legal procedures and safeguards, enabling the monitoring of citizens and the collection of their data (or online metadata), if they were even vaguely linked with terrorist activities (Szymielewicz 2017; Sadurski 2018). The law lacked clear statutory purposes, principles, or limits for the database, and it did not ensure adequate judicial

oversight or individuals' ability to correct or delete inaccurate or incomplete data (Sadurski 2018).

In essence, under the PiS government, the secret services wielded extensive powers in monitoring citizens, who, in turn, lacked the necessary safeguards against arbitrary and unjustifiable violations of their privacy. The absence of independent oversight and legal redress mechanisms created a framework where governmental power could be misused for political purposes, mass surveillance or the targeting of individuals without any consequences (Szymielewicz 2017).

Electoral Results and Trends' Identification

In summary, the actions of Fidesz in Hungary (2010 – present) and PiS in Poland (2015-2023), have led to a significant erosion of democratic checks and balances, the prevalence of the "tyranny of the majority", and the subsequent suppression of opposition (Morillas 2017; Diamond 2021; Pirro and Stanley 2021; Mounk 2019). In both countries, the concentration of power within the ruling party, coupled with the absence of constitutional safeguards, allow instances of unconstitutionality and arbitrary actions to go unchecked. However, as the term 'illiberal democracy' illustrates, these practices gained legitimacy through popular vote.

Fidesz has consistently secured large victories in the past four electoral contests, securing an augmented majority in Parliament, with percentages as follows (Poll of Polls 2022):

i. 2010 Elections: 53% and 263 out of 386 parliamentary seats

ii. 2014 Elections: 44.5% and 133 out of 199 parliamentary seats

iii. 2018 Elections: 49.3% and 133 out of 199 parliamentary seats

iv. 2022 Elections: 54.1% and 135 out of 199 parliamentary seats

The Law and Justice (PiS) party, despite facing challenges, secured governing majorities in two elections (Poll of Polls 2023):

i. 2015 Elections: 37.6% and 235 out of 460 parliamentary seats

ii. 2019 Elections: 43.6% and 235 out of 460 parliamentary seats

Notably, despite PiS emerging in the 2023 election as the leading party with 35.4%, it was not able to form a successful coalition, thus paving the way for Donald Tusk and his coalition of opposition parties to end its eight-year illiberal rule (Poll of Polls 2023; Podemski 2023).

Levitsky and Ziblatt (2018), in "How Democracies Die", propose a framework to detect autocratic leaders. Based on this and the analysis presented in the previous chapter, the table below is provided to identify the main interventions indicating trends toward illiberal democracy:

Foundation	Type of Action	Government: Viktor Orbán (VO) Jarosław Kaczyński (JK)
Rule of Law	Unilateral revision or repeated violation of the Constitution	VO, JK
	Judicial Intervention: disarming, appointment of party-members and undermining of their independent functioning	VO, JK
	Disarming of Independent Authorities: removal of powers, appointment of party-members and undermining of their independent functioning	VO, JK
	Refusal or question the legitimacy of judiciary	VO, JK
Parliamentarism	Neutralization or marginalization of opposition and repudiation of parliamentary principles	VO, JK
	Modification of electoral law in favor of the ruling party	VO, JK
	Repeated and extensive electoral victories leading to the fragmentation of opposition parties	VO
Media	Governmental control of state radio, television, and news agency	VO, JK
	Appointment of party-members to relevant Authorities	VO, JK
	Suffocating regulatory control and financial sanctions on all media outlets	VO, JK
Civil Society	Governmental control of the operation and funding of NGOs	VO, JK
	Labeling NGOs as “internal enemies”	VO, JK
Extensive concentration of powers	“Presidentialization” of the prime ministerial model of governance	VO, JK
	Concentration of information and services, such as Intelligence/ Secret Services, in the office of the Prime Minister and misuse of powers at the expense of individual rights	VO, JK

This can be applied upon examining any government, in any EU member state. Our case studies demonstrate that the fundamental transformations in the political system occur in these five pillars that once supported liberal democracy. In the place of Viktor Orbán and Jarosław Kaczyński, other prime ministers or state leaders can be examined, and the trend towards establishing an illiberal regime, similar to Hungary and Poland, can be verified or refuted. Considering the stages of institutional transformation that abolished the liberal democratic foundations and the absolute electoral supremacy of their governments, we can categorize the political systems in Hungary and Poland under the rule of Orbán and Kaczyński as illiberal democracies.

Conclusion

In 2013, just a year after Hungary’s first political transformations, political scientist Jan-Werner Müller provocatively questioned “*Could there be a dictatorship in an EU member state?*” (Müller 2013). This question was both unprecedented and of exceptional significance, as the EU was created

to exactly oppose authoritarian regimes and promote liberal principles. Müller’s question makes us think about European democracy and its fragility, even in places where we think it is strong. While it’s tough for the EU to admit when member states, like Hungary and Poland, move away from democracy and establish new autocratic regimes, we must constantly ask Müller’s question and work to recognize the democratic deviations before it is too late.

Often, the illiberal character of a regime only becomes visible after it comes to power (O’Donnell 1994). Leaders establishing these autocratic regimes come to power by exploiting real or imaginary crises (Levitsky and Ziblatt 2018; Runciman 2019). They employ radical populist politics, and they label the opposition as corrupt, or even as threats to the national interest (Levitsky and Ziblatt 2018; Runciman 2019). This is where illiberal democracy is born: the erosion of liberalism takes place gradually, with each step appearing minor and not directly attacking the foundations of democracy. The government’s dismantling of checks and balances processes again justified as a means to serve the public interest, such as fighting corruption, improving an unfair electoral system, or protecting state security and national integrity. These measures

enjoy the guise of legitimacy, approved by the parliament, or not ruled unconstitutional by the “captured” authorities (Levitsky and Ziblatt 2018). Autocratic leaders destroy liberal foundations while being considered democrats; the justice system is practically disarmed; media outlets continue to publish, but strict laws or self-censorship, backed by extraordinary fines, undermine their independence; civil society organizations struggle to operate freely; opposition parties are marginalized and fight within a colored framework that protects the rulers; fundamental rights of citizens criticizing the government of-ten are violated.

In illiberal democracy, the majority governs, tilting toward what de Tocqueville named “tyranny of the majority”, constituting a new form of autocracy, although the literature avoids this absolute term (Tocqueville 1997). This is evident in both Hungary and Poland of Orbán and Kaczyński. Despite the optimism stemming from recent Polish elections and the formation of a pro-EU liberal government, the journey to restore liberal democracy and repair the institutional damage will be more than challenging (Podemski 2023). This recent development though presents an intriguing case for future research.

In 1997, Zakaria warned that “illiberal democracies gain legitimacy, and thus strength, from the fact that they are reasonable democratic. Conversely, the greatest danger that illiberal democracy poses – other than to its own people – is that it will discredit liberal democracy itself, casting a shadow on democratic governance” (Zakaria 1997). Today, liberal democracy not only has been “discredited”, but is undergoing an “existential crisis” (Mounk 2019; Fukuyama 2020). No longer are most states in the world democracies, and even the historically greatest liberal democracies, like the United States and France, are increasingly threatened by autocratic phenomena, pushing their institutional limits (Mounk 2019; V-Dem Institute 2023). The threat becomes even more considerable as the phenomenon of illiberal democracy appears to be a modern type of authoritarian governance whose emergence has flown under the radar: it is established not through military coups or exclusively amid crises, but gradually, methodically, and often subversively amidst citizen apathy (Levitsky and Ziblatt 2018; Runciman 2019). Above all, it is legitimized through general elections. Notably, the international political stage has rarely actively faced such phenomena, confining its actions in criticism and minor sanctions (Levitsky and Ziblatt 2018).

The future of democracy, however, lies in the hands of its citizens. Acknowledging the existence of events of democratic deterioration and being aware of the tendencies that gradually lead to the establishment of illiberal democracies, citizens are the only force capable of reversing this “democratic recession” (Diamond 2015; Mounk 2019; Taylor et al 2020). Even the best constitutions are not safe forever from autocrats; safeguarding the constitution, institutions, freedoms, and underlying principles rests primarily upon the citizens themselves (Levitsky and Ziblatt 2018; Taylor et al 2020;

Christopoulos 2022). The five stages of institutional transformation described in this paper are common and can thus delineate the tendencies that culminate in illiberal democracy. Citizens must not only identify these tendencies and publicly scrutinize them, but they must also engage institutionally to proactively reverse them. Though it will be one of the most challenging endeavors of our time, reversing democratic backsliding is imperative for humanity’s progress in a rapidly evolving world.

As Antonio Gramsci has written, “*The old world is dying, and the new world struggles to be born: now is the time of monsters*”. This new form of authoritarianism may signify such an age, or an ‘*interregnum*’. Liberal democracy is not a guaranteed achievement; rather, it remains a fragile, incomplete, and experimental state. It requires solid maintenance, protection, and improvement. The phenomenon of illiberal democracy vividly illustrates this point, and a deeper understanding of it can serve as a foundation for policy discussions aimed at fortifying democracies globally.

Literature

- Applebaum, A. (2020). *Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism*. Signal Books.
- Bánkuti, M., Halmai, G., & Scheppele, K. (2012, November 3). Hungary’s Illiberal Turn: Disabling the Constitution. *Journal of Democracy*, pp. 138-146.
- Bíró-Nagy, A. (2017, January). Illiberal Democracy in Hungary: the social background and practical steps of building an illiberal state. *Illiberal democracies in the EU: The Visegrad Group and the risk of disintegration*, Edited by Pol Morillas, σσ. 31-45.
- Buras, P. (2018). *How Poland is Drifting Away from Liberal Democracy*. Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Diamond, L. (2015, January). Facing up to the democratic recession. *Journal of Democracy*, pp. 141-155.
- Diamond, L. (2021). Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes. *Democratization*, pp. 22-42.
- Freedom House. (2023). *Freedom in the World 2023*. FreedomHouse.org.
- Fukuyama, F. (1989). The End Of History? *The National Interest*, pp. 3-18.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Penguin Books.
- Fukuyama, F. (2020, January). 30 Years of World Politics: What has Changed? *Journal of Democracy*, pp. 11-21.

- Hague, R., Harrop, M., & McCormick, J. (2020). *Συγκριτική πολιτική και διακυβέρνηση*. Athens: Εκδόσεις Κριτική.
- Huntington, S. P. (1991). *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Ignatieff, M. (2019, January 18). How to Fix Democracy, by The Bertelsmann Foundation and Humanity in Action. (A. Keen, Interviewer)
- Kocsi, I. (2021, July 23). *Balkan Insight*. Retrieved from balkaninsight.com: <https://balkaninsight.com/2021/07/23/pegasus-a-spy-story-turning-into-a-nightmare/>
- Krekó, P., & Enyedi, Z. (2018, July). Orbán's laboratory of illiberalism. *Journal of Democracy*.
- Kuisz, J. (2017, January). The new iron curtain? The V4 and the refugee crisis as seen from the polish perspective. *Illiberal Democracies in the EU: The Visegrad Group and the risk of disintegration*, Edited by Pol Morillas, pp. 45-55.
- Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. Penguin Books.
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (1967). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.
- Morillas, P. (2017). *Illiberal Democracies in the EU: The Visegrad Group and the risk of disintegration*. Βαρκελώνη: CIDOB edicions.
- Mounk, Y. (2019). *The people vs. democracy: why our freedom is in danger and how to save it*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Müller, J.-W. (2013, April). Defending Democracy within the EU. *Journal of Democracy*, pp. 138-149.
- O'Donnell, G. A. (1994, January). Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, pp. 55-69.
- Panyi, S. (2022, October 13). *Balkan Insight*. Retrieved from balkaninsight.com: <https://balkaninsight.com/2022/10/13/boosting-of-spying-capabilities-stokes-fear-hungary-is-building-a-surveillance-state/>
- Pirro, A., & Stanley, B. (2021). *Forging, Bending, and Breaking: Enacting the "Illiberal Playbook" in Hungary and Poland*. Cambridge University Press.
- Plattner, M. F. (2019, January). Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy*, pp. 5-19.
- Podemski, P. (2023, December 26). Back to the Future: The Aftermath of Poland's 2023 Parliamentary Election. *Nuovi Autoritarismi e Democrazie: Diritto, Istituzioni, Società*.
- Poll of Polls. (2022). Retrieved from Politico Europe: <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/hungary/>
- Poll of Polls. (2023). Retrieved from Politico Europe: <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/poland/>
- Runciman, D. (2019). *Έτσι τελειώνει η Δημοκρατία*. Athens: Πατάκης.
- Sadurski, W. (2018, January 5). *Rule of Law*. Retrieved from ruleoflaw.pl: <https://ruleoflaw.pl/how-democracy-dies-in-poland-a-case-study-of-anti-constitutional-populist-backsliding/>
- Scheppele, K. L. (2022, July 3). How Viktor Orbán Wins. *Journal of Democracy*, pp. 45-61.
- Szymielewicz, K. (2017, January). Poland after November 2015: the end of the rule of law or a phase of "radical democracy"? *Illiberal democracies in the EU: The Visegrad Group and the risk of disintegration*, Edited by Pol Morillas, pp. 55-67.
- Taylor, C., Nanz, P., & Taylor, M. (2020). *Reconstructing democracy: how citizens are building from the ground up*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tocqueville, A. d. (1997). *Η δημοκρατία στην Αμερική*. Αθήνα: Στοχαστής.
- V-Dem Institute. (2023, Μάρτιος). *Democracy Report 2023: Defiance in the Face of Autocratization*. V-Dem Institute.
- Verhofstadt, G. (2016). *Η ασθένεια της Ευρώπης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.
- Visnovitz, P., & Jenne, E. (2021, September 14). Populist argumentation in foreign policy: the case of Hungary under Viktor Orbán, 2010–2020. *Comparative European Politics*.
- Zakaria, F. (1997, November - December). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, pp. 22-43.
- Χριστόπουλος, Δ. (2022). *Ταξίδι στο κράτος: Κυριαρχία, Δίκαιο, Δικαιώματα*. Εκδόσεις Πόλις.

Ο ακροδεξιός ψηφιακός λόγος ως απειλή έναντι της φιλελεύθερης δημοκρατίας

Πάυλος Καραγρηγόρης
Κοινωνιολόγος

Far right digital discourse as a threat towards Liberal Democracy

Pavlos Karagrigoris
Sociologist

Περίληψη

Η άνοδος της ακροδεξιάς είναι ένα από τα βασικά προβλήματα που ταλανίζουν τις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Η αύξηση της απήχησης της ακροδεξιάς είναι εμφανής σε όλους τους κοινωνικούς χώρους, ωστόσο στην ψηφιακή εποχή το διαδίκτυο αποτελεί ένα από τα βασικά πεδία διάδοσης του ακροδεξιού λόγου. Η παρούσα ανάλυση έχει σκοπό να μελετήσει τις ψηφιακές κοινωνίες και την ανάπτυξη των ακροδεξιών ιστών και ομάδων εντός του διαδικτύου, με απώτερο σκοπό την διερεύνηση του αντίκτυπου που έχει η ψηφιακή παρουσία της ακροδεξιάς σε ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες.

Λέξεις-Κλειδιά: Alt-right, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πολιτισμικοί πόλεμοι, pipeline, αίθουσα ηχούς, διαδικτυακή ριζοσπαστικοποίηση

Abstract

The ascent of the far-right presents a prominent challenge to liberal democracies. Its growing appeal spans across various social domains, notably flourishing within the digital landscape. This analysis seeks to investigate digital societies and the proliferation of far-right groups online, aiming to elucidate the broader implications of the far-right's digital footprint on political and social dynamics.

Key Words: Alt-right, social media, culture wars, pipeline, echo chamber, online radicalisation

Εισαγωγή

Οι αναλύσεις που αντιμετωπίζουν το διαδίκτυο ως ένα σώμα ξένο από την υπόλοιπη κοινωνία σπανίζουν σε μία περίοδο που η ψηφιακή σφαίρα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας. Ακόμη και αν το διαδίκτυο αποτελεί έναν διακριτό κοινωνικό χώρο, παρ' όλα αυτά επηρεάζει και διαμορφώνεται μέσα από την υπόλοιπη κοινωνία και τις ατομικές και συλλογικές εμπειρίες των υποκειμένων εκτός του διαδικτύου, ως ένας ακόμη κοινωνικός χώρος με τους δικούς του κανόνες, τις υποδιαιρέσεις και την αλληλεπιδραστικότητα του μέσα στα ενιαία σύνολα στα οποία εντάσσεται.

Φυσικά, καθώς η ιδεολογία και η πολιτική απαντώνται ποικιλοτρόπως μέσα στις κοινωνικές σχέσεις και δομές, είναι φυσικό να δεσπόζουν και μέσα στο διαδίκτυο. Πλέον οποιοσδήποτε άνθρωπος, οργάνωση και κόμμα αναζητούν μέσα από τις ψηφιακές κοινότητες τα εργαλεία για την βελτιστοποίηση των μεθόδων τους και την προώθηση των στόχων τους στον "πραγματικό κόσμο". Ταυτόχρονα όμως μέσα από το διαδίκτυο κάθε πολιτική (με την ευρεία έννοια του όρου) οργάνωση, αποσκοπεί στην επιστράτευση, τη διεύρυνση, την οικονομική ενίσχυση και την αναπαραγωγή των ιδεών και των θέσεων της.

Μελέτες για την αξιοποίηση και την επίδραση του διαδικτύου σε κάθε πεδίο της ανθρώπινης δράσης, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής, υπάρχουν πολλές (Blumler 2016) και θα υπάρξουν ακόμη περισσότερες στο μέλλον. Την τελευταία δεκαετία ωστόσο, σχετικά υπόγεια ρεύματα του διαδικτύου έχουν αρχίσει να βγαίνουν προς τα έξω και να αποκτούν όλο και περισσότερη επιρροή και απήχηση στο ευρύτερο διαδίκτυο και τελικά ακόμη και σε κάθε άλλο κοινωνικό ενδιάμεσο.

Ιστορική επισκόπηση της ψηφιακής παρουσίας της ακροδεξιάς

Η ανάδυση της ακροδεξιάς στο διαδίκτυο ξεκινάει μέσα από σχετικά υπόγεια φόρα, με κατά βάση εξτρεμιστικό περιεχόμενο και προφίλ, καθώς η μετάδοση των ιδεών σε πιο ευρεία μέσα οδηγούσε είτε σε αποκλεισμό των χρηστών για την παραβίαση των κανόνων των σελίδων είτε σε κοινωνική απομόνωση εξαιτίας των φιλελεύθερων ανταντακλαστικών των χρηστών (Baele, Brace et al. 2023). Σε αυτό το στάδιο μιλάμε για μία αφανή παρουσία που δεν έχει κάποια επίδραση στον ευρύτερο διάλογο ή στην πολιτική ζωή εντός και εκτός της ψηφιακής σφαιράς. Άλλωστε σε σχέση με σήμερα η ευρύτερη ριζοσπαστική δεξιά ήταν στο παρελθόν κάπως πιο περιθωριοποιημένη.

Οι μόνες περιπτώσεις ταύτισης της ακροδεξιάς με το διαδίκτυο αρχικά αφορούν είτε κάποιο εξτρεμιστικό μανιφέστο που συνοδεύει κάποια δράση στην πραγματική ζωή, είτε κάποια συντονισμένη επίθεση μίσους απέναντι σε οργανώσεις και ανθρώπους που αποτελούν στόχους για την άκρα δεξιά (raid και DDoS attacks σε αριστερά φόρα, τηλεφωνικές γραμμές, μαζικά spam και hate e-mail σε μαρξιστές καθηγητές/διανοητές κλπ) (Thorleifsson, 2022), ενώ οι κλειστές ομάδες ακροδεξιών αφορούν είτε την ανταλλαγή ιδεών, είτε μία υποτυπώδη οργάνωση, είτε μικρής κλίμακας προσπάθειες εμπορευματοποίησης της ακροδεξιάς ιδεολογίας, όπως τα tour του ιστορικού David Irving τα οποία, εξαιτίας του ευρύτερου αποκλεισμού του από τα μέσα, προωθήθηκαν και οργανώθηκαν από underground ακροδεξιά φόρα και μπλογκ (Wikileaks, 2009).

Η ευρύτερη απήχηση της ακροδεξιάς στο διαδίκτυο έχει ως αντικειμενικό αίτιο εκκίνησης την απαρχή της μαζικής αξιοποίησης και χρήσης του διαδικτύου από πληθώρα δημογραφικών γκρουπ. Πλέον η πρόσβαση στα μέσα τα οποία χρειάζεται κανείς για να πλοηγηθεί στο διαδίκτυο θεωρείται δεδομένη με αποτέλεσμα άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας, χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου και εκτός αστικών κέντρων να μπορούν και αυτοί να ενημερώνονται και να συμμετέχουν στην ψηφιακή σφαίρα.

Ωστόσο και πάλι η κανονικοποίηση και η διάδοση ιδεών οι οποίες μέχρι πρότινος θεωρούνταν κατακριτέες και περιθωριακές είναι το βασικό πεδίο και το σημείο εκείνο από το οποίο ξεκινά η ψηφιακή ακροδεξιά να παίρνει την μορφή που έχει σήμερα. Στο πλαίσιο των ψηφιακών πολιτισμικών πολέμων (Culture Wars, βλ. Finlayson, Kelly et al. 2022), μία διαδικασία που έχει αναφορές κυρίως στην αμερικανική κοινωνία και θεμελιώνεται σε ευρύτερες πολιτικές και πολιτιστικές διαδικασίες από τις απαρχές του 21ου αιώνα, ο ακροδεξιός λόγος για πρώτη φορά μέσω του διαδικτύου καταφέρνει να αποκτήσει μία σχετικά μαζική απήχηση χωρίς να δέχεται ιδιαίτερη κριτική και επιθέσεις. Αυτή η εξέλιξη γίνεται δυνατή μέσα από την αξιοποίηση νέων με-

θόδων και μια συνειδητή ή ασυνείδητη ανάγνωση των συνθηκών στο διαδίκτυο κατά την περίοδο 2008-2016, όπου οι ακροδεξιές ομάδες καταφέρνουν να πιάσουν τον παλμό και τον τρόπο λειτουργίας των χρηστών στον ψηφιακό κόσμο (Winter 2019). Πιο συγκεκριμένα, διάφορες ιστοσελίδες και blogspot όπως τα X-Chan και τα the_donald groups, χρησιμοποιούν τα memes, τις φάρσες και έναν διφορούμενο μεταειρωνικό λόγο για να προωθήσουν τις πολιτικές τους θέσεις, όχι αυτές καθαυτές, αλλά ως ψυχαγωγικό και κωμικό προϊόν. Ο ρατσιστικός, ομοφοβικός και ευρύτερα ακροδεξιός λόγος μεταμφιέζεται σε χιούμορ και διοχετεύεται σε mainstream πλατφόρμες που αποκτούν μεγάλη απήχηση (Griffiths και Light 2014).

Για ένα μέρος των χρηστών η συμπεριφορά αυτή είναι κατακριτέα, όμως για την απολιτική μάζα αποτελεί απλά μία ακόμη μορφή διασκέδασης και κατανάλωσης περιεχομένου, με τον πολιτικό λόγο που υποκρύπτεται πίσω από το χιούμορ να αποτελεί είτε «dog-whistle» για τους πιο έμπειρους και φιλικούς προς τις ιδέες των ομάδων χρήστες, είτε μία πρώτη και θετική επαφή με τις ακροδεξιές ιδέες για τους πιο νεαρούς καταναλωτές ψηφιακού περιεχομένου. Πολλά τέτοια βίντεο και δραστηριότητες θα αποκτήσουν ακόμη μεγαλύτερη απήχηση εξαιτίας των αλγορίθμων των περισσότερων μέσων, οι οποίοι τείνουν να προωθούν τις αναρτήσεις και τα θέματα με τη μεγαλύτερη διάδραση, ακόμη και αν αυτά είναι διχαστικά ή εμπρηστικά (Bryant 2020). Άλλωστε η διαφήμιση στο διαδίκτυο σε αυτό το σημείο είναι ακόμη υπό επεξεργασία ακόμη και στους ψηφιακούς κολοσσούς, ενώ τα ανταντακλαστικά των εταιρειών δεν βρίσκονται σε τόσο μεγάλη εγρήγορση, έτσι ώστε η προώθηση της ακροδεξιάς ρητορικής να έχει οικονομικές συνέπειες. Πολλοί ευφυείς και καλοπροαίρετοι άνθρωποι δεν μπορούσαν να ανιχνεύσουν την κανονικοποίηση της ακροδεξιάς ρητορικής σε αυτό το στάδιο, καθώς αποτελούσε απλά μία πρώτη έκθεση, μασκαρεμένη ως σάτιρα και όχι εισαγωγή στο alt/far-right pipeline (Greene 2019).

Η δομή και ο τρόπος δράσης της ακροδεξιάς στο διαδίκτυο

Καθώς παραπάνω υπάρχουν ορισμένες διατυπώσεις που είναι σχετικά πρωτότυπες για τα ελληνικά δεδομένα είναι αναγκαία μία ακόμη εμβάθυνση πριν την επιστροφή στον βασικό θεματικό άξονα του κειμένου. Όσον αφορά τον υποκρυπτόμενο ακροδεξιό λόγο στο διαδίκτυο, η διάδοση του αφορά κατ' αρχάς μία συμβολική νίκη για τις αντίστοιχες σέκτες, καθώς τα σύμβολα και η γλώσσα τους βγαίνουν και αναπαράγονται έξω από τις κοινότητες τους (Decook, 2018). Έπειτα, αυτή η διάδοση οδηγεί σταδιακά στην κανονικοποίηση του απανθρωπιστικού λόγου απέναντι στις ομάδες που βρίσκονται στο στόχαστρο της ακροδεξιάς, διαδικασία η οποία αποτελεί βασικό πυλώνα του σταδιακού εκφασισμού ενός κοινωνικού χώρου, ενώ τέλος η έκθεση της ακροδεξιάς ρητορικής ως κάτι το κουλ ή το αστέιο ως μοναδική επαφή νέων και εύπλαστων πλοηγών του διαδικτύου

ου δημιουργεί ένα κλίμα όπου η κανονικοποίηση σταδιακά μετατρέπεται σε θετική αντιμετώπιση και καλλιεργεί πρόσφορο έδαφος για πιο επιδραστικές τακτικές επίδρασης και επιστράτευσης του ψηφιακού κοινού στον ακροδεξιό χώρο (Colley και Moore 2022). Πιο συγκεκριμένα ρητορικές που προωθούνταν προηγουμένως χιουμοριστικά πλέον διοχετεύονται ανοικτά ως ιδεολογικά και πολιτικά προτάγματα από σοβαροφανείς συντηρητικούς έως και ακροδεξιούς influencers (ενδεικτικά αναφέρονται οι John Stossel, Jordan Peterson, Ben Shapiro και Paul Joseph Watson), καθώς και από πλατφόρμες όπως το PragerU. Η δράση των παραπάνω έχει ως αποτελέσματα μεταξύ άλλων την αποκόμιση εσόδων και απήχησης μέσα από δράσεις όπως δωρεές, tours, βιβλία, ομιλίες σε συντηρητικές οργανώσεις, η ενίσχυση της ρητορικής και των επιχειρημάτων ακροδεξιών πολιτικών και οργανισμών και η μετατόπιση του Overton window προς τη συντηρητική κατεύθυνση με αποτέλεσμα ο ευρύτερος διάλογος στις ψηφιακές κοινότητες να γίνεται υπό πιο ευνοϊκούς όρους για την συντηρητική επιχειρηματολογία (Munn 2014).

Είναι βέβαιο πως ανάμεσα στο edgy και politically incorrect χιούμορ και στην πολιτική τοποθέτηση υπάρχουν σημαντικές ποιοτικές διαφορές, όπως διαφορές υπάρχουν και στις εκφάνσεις του ψηφιακού ακροδεξιού λόγου. Το πως κατηγοριοποιείται ο λόγος αυτός ανά εκφραστή είναι σημείο διαφωνιών, όπως διαφωνίες προκαλούνται και από την συζήτηση για το τι ακριβώς θεωρείται ανεκτό και τι ακραίο. Το παραπάνω ζήτημα αφορά περισσότερο το πεδίο των πολιτικών και ιδεολογικών τυπολογιών, ωστόσο στην ψηφιακή σφαίρα η δεξιά και συντηρητική ρητορική κυμαίνεται από τον λιμπερταριανισμό και τον απλό mainstream δεξιό συντηρητισμό του Fox News (ακόμη και αν τα ίδια τα δεξιά MME στην Αμερική υιοθετούν όλο και πιο αυταρχικές θέσεις σε ζητήματα φύλου, σεξουαλικότητας, επιστήμης, ατομικών ελευθεριών κ.α) σε πιο ριζοσπαστικά και εσωτερικά ρεύματα (που φυσικά δεν έχουν ακόμη ιδιαίτερη απήχηση στον “πραγματικό κόσμο”) (Tuters, 2021). Κοινός πόλος έλξης αυτών των ρευμάτων είναι influencers και σελίδες ευρύτερης απήχησης που αντηχούν και πατάνε πάνω σε κοινά σημεία αναφοράς (Finlayson 2021).

Παραδείγματα αποτελούν γνωστές φιγούρες με απήχηση σε δημογραφικές ομάδες και ακροατήρια του δεξιού χώρου (Jordan Peterson, Elon Musk, Andrew Tate), όπου συχνά χωρίς καν οι ίδιοι να δηλώνουν πως υποστηρίζουν κάποιο συγκεκριμένο ιδεολογικό ρεύμα, αναπαράγουν για διάφορους λόγους τη σύγχρονη δεξιά ψηφιακή επιχειρηματολογία, με βασικούς άξονες την έμφαση σε ένα φανταστικό political correctness και έναν “wokeism” που απειλεί τους μη ανήκοντες με ένα εξίσου φανταστικό cancel, την παρακμή και την υπερβολή που κυριαρχεί στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό που έχει απορρίψει την παράδοση στον βωμό μιας τερατώδους προοδευτικότητας (Baker, McLaughlin et al 2024). Τους τελευταίους μήνες ειδικά η άνοδος και η πτώση τέτοιων προσωπικοτήτων έχει προβληματίσει ιδιαίτερα την κοινή γνώμη, και ακόμη και αν τα πρόσωπα έρχονται και φεύγουν, οι ιδέες συνεχίζουν να διαδίδονται.

Το ακροδεξιό ρεύμα και το νεανικό κοινό

Αν πράγματι το διαδίκτυο αποτελεί χώρο όπου οι νέοι λαμβάνουν πολιτικά ερεθίσματα και επιρροές και αν πράγματι το διαδίκτυο ταυτόχρονα διαδραματίζει έναν σημαντικότερο ρόλο στην διαμόρφωση συνειδήσεων, αλλά και παρατηρείται σε αυτό μία γενική άνοδος ακραίων και συντηρητικών ρητορικών, τότε μία εύλογη υπόθεση θα ήταν πως μέσα από τα παραπάνω θα έπρεπε να παρατηρείται μία κάποια συντηρητικοποίηση των νέων. Εφόσον προς το παρόν η ανάλυση παραμένει στο διεθνές διαδίκτυο το οποίο είναι ταυτόσημο του αμερικανικού (βέβαια για μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού σε κατά βάση ανατολικές χώρες, οι ψηφιακές δομές και χώροι είναι εντελώς διαφορετικοί από αυτούς που χρησιμοποιούμε και αλληλεπιδρούμε στην Δύση) τότε αξίζει να γίνει αναφορά σε μία έρευνα του Project “Monitoring the Future” (2022), η οποία καταγράφει μία σημαντική άνοδο του ποσοστού των νέων ανδρών που αυτοπροσδιορίζονται ως συντηρητικοί. Αυτή η τάση είναι αξιοσημείωτη, καθώς σε βάθος εικοσαετίας παρατηρείται μία σημαντική ιδεολογική τομή ανάμεσα σε νέους άνδρες και γυναίκες, με τις δύο αυτές ομάδες να έχουν κοινά ποσοστά πριν την αλλαγή της χιλιετίας, αλλά σταδιακά στα γυναικεία δείγματα να παρατηρείται μία σταθερή και ισχυρή φιλελεύθερη τάση, ενώ στα αντίστοιχα ανδρικά μία ύφεση του φιλελευθερισμού και μία άνοδος του συντηρητισμού (όπως είναι ευρέως γνωστό οι όροι συντηρητικός και φιλελεύθερος, τουλάχιστον μέχρι πρότινος έχουν πολύ διαφορετική σημασία στις ΗΠΑ από ό,τι στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη).

Προφανώς πρόκειται μόνο για μία έρευνα σε βάθος χρόνου και για μόνο μία χώρα, ενώ ταυτόχρονα συντρέχουν πολλοί λόγοι για αυτή την εξέλιξη, ωστόσο σε κάθε περίπτωση συνιστά ένα ποσοτικό κριτήριο επαλήθευσης μιας υπόθεσης, η οποία εμπειρικά φαίνεται να έχει μία κάποια εγκυρότητα, πως δηλαδή, ανάμεσα σε άλλους παράγοντες, υπάρχει μία τάση συντηρητικοποίησης των νέων ανδρών και ένας παράγοντας αυτής είναι το διαδίκτυο. Αυτή η τάση μάλιστα πηγαινει κόντρα στην προσδοκία και έτερη ανάλυση πως το διαδίκτυο αποτελεί έναν χώρο που μπορεί να ενισχύσει τις φιλελεύθερες και προοδευτικές φωνές και ιδέες και το αποτύπωμα τους στην πραγματική ζωή και πως η νέα γενιά έχει ιδιαίτερα αριστερές και φιλελεύθερες καταβολές (και η συντηρητικοποίηση και η φιλελευθεροποίηση είναι ρευστές διαδικασίες που βασίζονται στις πολιτικές εξελίξεις ανά χώρα, μία άλλη προσέγγιση των ιδεολογικών τάσεων περιγράφει πως οι Millennials στο Η.Β δεν ακολουθούν την τάση συντηρητικοποίησης με την παραπάνω ενηλικίωση, αλλά αντιθέτως εμμένουν σταθερά στην υποστήριξη των θέσεων των Εργατικών, ωστόσο εδώ γίνεται λόγος για μια ομάδα που έχει μέχρι και 20 χρόνια απόσταση από την Gen Z) (Onward 2023).

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται πως σε διεθνές επίπεδο υπάρχει μία πολυδιάστατη δράση και αλληλεπίδραση συντηρητικών και ακροδεξιών ιδεών και προσωπικοτήτων στο διαδί-

κτυο. Αυτή παρατηρείται παράλληλα τόσο με μία κάποια πιο ενεργή έκφραση και αποδοχή αυτών των θέσεων από νέες ηλικίες (τουλάχιστον με βάση το τι θα μπορούσε να περιμένει κανείς από μία κατά βάση προοδευτική γενιά), όσο και με μία ευρύτερη εκλογική άνοδο ακραίων δεξιών πολιτικών και κομμάτων (Machado, Ribeiro et al 2022).

Η αξιοποίηση του διαδικτύου και ο εκλογικός αντίκτυπος της ακροδεξιάς

Η τελευταία αυτή διαπίστωση αν και δεν έχει αναλυθεί σε αυτό το κείμενο είναι μία κοινώς παραδεδεγμένη θέση, που προβληματίζει σε διεθνές επίπεδο τον ευρύτερο δημοκρατικό χώρο. Πολύ συνοπτικά μόνο, ας αναφερθεί το γεγονός πως δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη η αξιοποίηση του διαδικτύου ως βασικού παράγοντα επίτευξης ενός εκλογικού αποτελέσματος που αποτυπώνει την διεθνή άνοδο της ακροδεξιάς, ούτε φαίνεται πως τα κόμματα και οι πολιτικοί της αντιδραστικής και ακραίας δεξιάς έχουν κάποια δυσανάλογα υψηλή απήχηση στο διαδίκτυο. Ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον πρέπει να δείξει κανείς στο κατά πόσο τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί τα ποσοστά που λαμβάνουν τα ακροδεξιά κόμματα μεταξύ των νέων, ακόμη και αν αυτή η δημογραφική ομάδα αποτελεί προνομιακό πεδίο προοδευτικών και φιλελεύθερων κομμάτων, καθώς σε περίπτωση που παρατηρείται αύξηση υπάρχει σημαντική πιθανότητα το διαδίκτυο να είναι ιδιαίτερα επιδραστικό (Schaub and Morisi 2022).

Ευρύτερα το διαδίκτυο πλέον είναι επιδραστικό αλλά όχι τόσο αυτό καθαυτό όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αλλά με την αξιοποίηση του ως εργαλείου για την διάδοση ιδεών που ενυπάρχουν σε κοινωνικούς χώρους και ομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η καμπάνια ψηφιακής παραπληροφόρησης της εκστρατείας Τραμπ το 2020 στην Φλόριντα, που στόχευσε κυρίως τις μεγαλύτερες ηλικίες λατινοαμερικανών και κατά βάση Κουβανών ψηφοφόρων και η οποία καθόρισε την ανατροπή μίας δημογραφικής εκλογικής τάσης που κυριαρχεί στις ΗΠΑ από την δεκαετία του 1980, πως δηλαδή η ψήφος των λατινοαμερικανών πηγαίνει στους δημοκρατικούς υποψηφίους (Ramos 2023). Με την στοχευμένη χρήση του Whatsapp και του Facebook με πληθώρα ευθέων αλλά και πλαγίων μεθόδων όπως το astroturfing, η καμπάνια του πρώην προέδρου των ΗΠΑ αξιοποίησε τα αντιαριστερά ανταντακλαστικά του ντόπιου κουβανέζικης καταγωγής πληθυσμού, σπέρνοντας έναν αβάσιμο πανικό για τις θέσεις του αντιπάλου του πάνω σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής (και δη στις αμερικανο-κουβανικές σχέσεις), αλλά και τους κινδύνους μίας δήθεν σοσιαλιστικής οικονομικής πολιτικής της ενδεχόμενης κυβέρνησης Biden (Altheide and Merkovity 2022).

Το διαδίκτυο πέρα από μέσο πολιτικής δράσης και διάδοσης ιδεών διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο και για την διάδοση της ακροδεξιάς επικοινωνιακής μεθοδολογίας. Η ακροδε-

ξιά σήμερα αν και εθνικιστική είναι περισσότερο διεθνοποιημένη ακόμη και από τους κατεξοχήν διεθνοιστικούς πολιτικούς χώρους (με μοναδική εξαίρεση ίσως τον αναρχικό χώρο, ο οποίος έχει σημαντικές μεθοδολογικές ομοιότητες με την ακροδεξιά σε ό,τι αφορά την διαδικτυακή παρουσία) (Palmer and Owens 2003). Η ρητορική που υιοθετεί η ακροδεξιά είναι κοινή, ανεξάρτητα από το ποια χώρα είναι το σημείο αναφοράς και διακρίνεται από το αντιμεταναστευτικό, ομοφοβικό, τρανσφοβικό και λαϊκιστικό στίγμα της. Σημαντικό πλεονέκτημα αυτής της διεθνοποίησης είναι πως το περιεχόμενο που παράγεται για το κοινό μιας χώρας καταναλώνεται και διαδίδεται σε παγκόσμια κλίμακα (De Orelanna και Michelsen 2019; Motadel 2019)

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, ο αντίκτυπος της ακροδεξιάς ρητορικής στο διαδίκτυο είναι άξιος αναφοράς, εφόσον ισχύουν όλες οι προηγούμενες υποθέσεις. Μάλιστα στον απόηχο δύο εκλογικών αναμετρήσεων που ήταν συνάμα συνταρακτικές αλλά και άνευρες, η ακροδεξιά φάνηκε να βγαίνει ενισχυμένη, με τρία πολιτικά κόμματα του ευρύτερου χώρου να εκπροσωπούνται στο ελληνικό κοινοβούλιο και με τους Σπαρτιάτες να έχουν ιδιαίτερη απήχηση στη δημογραφική ομάδα 18-34. Η παραπάνω συνθήκη θα μπορούσε να δημιουργήσει το εύλογο ερώτημα για το κατά πόσο η ψηφιακή παρουσία ομάδων που συνδέονται έμμεσα και άμεσα με το ακροδεξιό μόρφωμα (το οποίο φαίνεται πως έχει ως πραγματικό αρχηγό τον Ηλία Κασιδιάρη), έδρασε ως καύσιμη ύλη στη διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος. Η αλήθεια είναι πως ο τρόπος οργάνωσης και η εκλογική επιτυχία των Σπαρτιατών (και της Νίκης σε μεγάλο βαθμό) είναι σχετικά ομιχλώδεις διαδικασίες, υπό την έννοια πως δεν είχε αποτυπωθεί στις δημοσκοπήσεις αλλά και ούτε στην ευρύτερη κοινωνία υπήρχε ισχυρή και ευρύτερη παρουσία του κόμματος και των υποψηφίων βουλευτών. Προφανώς οι παράγοντες που συνέβαλαν στην είσοδο των Σπαρτιατών στην Βουλή ως το 5ο κόμμα, από οργανωτική άποψη δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί, ωστόσο πέρα από το διαδίκτυο, το ευρύτερο κλίμα, τόσο στην ψηφιακή όσο και στην πραγματική κοινωνία, φαίνεται πως ήταν ευαγές για τα ακροδεξιά κόμματα (Χαϊτίδου 2023).

Στην πραγματικότητα, όπως αναφέρθηκε συνοπτικά πιο πάνω στο κείμενο, οι αντικειμενικές συνθήκες αλλά και οι κυρίαρχες ιδέες στο σύνολο του δυτικού κόσμου έχουν ενισχύσει την ακροδεξιά, καθώς μέσω του διαδικτύου απλά έχει βρει τα μέσα και την μέθοδο για να μεταδώσει με πολύ μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα το μήνυμά της. Όσον αφορά τις θέσεις του κειμένου, μέχρι τώρα έχουν αποτυπωθεί και υποστηριχθεί οι παραπάνω θέσεις: Υπάρχει σημαντική παρουσία της ακροδεξιάς στο διαδίκτυο > αυτή ακολουθεί συγκεκριμένες και ενιαίες μεθόδους > η δράση της είναι διεθνοποιημένη > η δράση αυτή έχει αποτύπωμα στην διαμόρφωση πολιτικού κλίματος και συνειδησών (ιδίως σε ό,τι αφορά τους νέους) > στην πραγματική κοινωνία η ακροδεξιά ενισχύεται > αυτό ισχύει και στην ελληνική περίπτωση > το πιο ισχυρό ακροδεξιό κόμμα στην Ελλάδα έχει σημαντική παρουσία στο διαδίκτυο > το πιο ισχυρό ακροδεξιό κόμμα στην Ελλάδα έχει δυσανάλογα ισχυρή στήριξη από τους νέους.

Η περίπτωση Κασιδιάρη

Με βάση τα τελικά αποτελέσματα των εκλογών της 25^{ης} Ιουνίου 2023 το κόμμα Σπαρτιάτες, που έχει την δημόσια στήριξη του κατάδικου Ηλία Κασιδιάρη, έλαβε το 4,68% των ψήφων, μπαίνοντας στην Βουλή ως το πέμπτο σε εκλογική δύναμη κόμμα με 12 βουλευτές. Ιδιαίτερα ισχυρή σύμφωνα με τα στοιχεία από τα Exit Polls του 2023, ήταν η εκλογική επίδοση των Σπαρτιατών στην ηλικιακή ομάδα 17-24 όπου φαίνεται να λαμβάνει το 7,8%, ενώ τα κόμματα Ελληνική Λύση και Νίκη φαίνεται να υστερούν σημαντικά στον παραπάνω τομέα, λαμβάνοντας 2,1% και 2,7% αντίστοιχα. Ακόμη υψηλότερη είναι η επίδοση του κόμματος-φερέφωνου του Ηλία Κασιδιάρη στην ομάδα 25-34 όπου λαμβάνει ποσοστό 8,2% σε σχέση με το 6,0% της Ελληνικής Λύσης και το 3,3% της Νίκης. Από τα παραπάνω αποτυπώνεται μία κυριαρχία των Σπαρτιατών σε ό,τι αφορά τους νέους εντός της «ακροδεξιάς πολυκατοικίας», ενώ παράλληλα οι νέοι αναδεικνύονται και ως το ισχυρότερο ρεύμα στήριξης του κόμματος. Ενδιαφέρον έχει ωστόσο πως στο δείγμα των φοιτητών ΑΕΙ, το ποσοστό των νέων που ψηφίζουν Σπαρτιάτες είναι αρκετά χαμηλότερο (5,8%). Παράγοντες που οδηγούν σε αυτή την εξέλιξη είναι μεταξύ άλλων η επιρροή του κοινωνικού χώρου, καθώς τα ΑΕΙ στην Ελλάδα είναι ενδιάμεσα στα οποία κυριαρχεί η αριστερή ρητορική, η ευρύτερη τάση τα αστικά κέντρα να είναι κάπως πιο προοδευτικά (βέβαια αφενός το αποτύπωμα αυτής της προοδευτικότητας διαφέρει με βάση την κοινωνική στρωμάτωση και την χώρα, ενώ στην περίπτωση της Ελλάδας η ακροδεξιά και ειδικά οι Σπαρτιάτες έχουν πολύ ισχυρά ερείσματα σε πυκνοκατοικημένες περιοχές και ειδικά στις δυτικές συνοικίες των Αθηνών) και τα μειωμένα ποσοστά που λαμβάνουν τα ακροδεξιά κόμματα στους αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό (Ετερον, 2023).

Εφόσον οι Σπαρτιάτες έχουν μία κάποια παραπάνω απήχηση στους νέους, μένει να υποστηριχθεί πως αυτή η απήχηση έχει ως βασικό πυλώνα την ψηφιακή παρουσία του Ηλία Κασιδιάρη και των άμεσων και έμμεσων συνεργατών του. (Φυσικά το ζήτημα δεν είναι μόνο η παρουσία του Κασιδιάρη στο διαδίκτυο αλλά και της ευρύτερης ακροδεξιάς, η οποία δημιουργεί ένα ενιαίο κλίμα).

Τον Ιούνιο του 2023 δημοσιεύτηκε η ερευνητική έκθεση *Silent wave? Exploring Greek Far-Right Discourse and Networks in the Digital Public Sphere* των Nikos Smyrniotis, Dimitris Elafropoulos, Panos Tsimprukis, Katerina Mniestri, Matthaïos Tsimitakis, υπό την αιγίδα του ερευνητικού εργαστηρίου LERASS. Αντικείμενο της έκθεσης είναι η διερεύνηση με την χρήση κατά βάση ποσοτικών εργαλείων της ηγεμονίας του ακροδεξιού λόγου στις μεγαλύτερες ψηφιακές κοινότητες, παρέχοντας ίσως για πρώτη φορά μία συνολική εικόνα του εύρους και του χαρακτήρα της ακροδεξιάς ρητορικής στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ειδική αναφορά γίνεται στην περίπτωση του Ηλία Κασιδιάρη, η οποία αποτελεί την επιδραστικότερη προσωπικότητα στον ακροδεξιό χώρο (εντός και εκτός διαδικτύου) καθώς και στα αφηγήματα που υιοθετούνται από το σύνολο του ακροδεξιού χώ-

ρου αλλά και ειδικά από τους υποστηρικτές του. Το εθνικό κόμμα Έλληνες του Ηλία Κασιδιάρη αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα του ακροδεξιού χώρου στο Twitter, καταλαμβάνοντας το 20% των ενεργών χρηστών στο μεγάλο δείγμα της έρευνας (κοντά 300.000 Tweets στο σύνολο). Αιχμές του δόρατος της ακροδεξιάς επιχειρηματολογίας της κοινότητας Κασιδιάρη αποτελεί ο αποκλεισμός του κατάδικου νεοαζι και οι επιθέσεις στην ελληνική δικαιοσύνη, ενώ σημείο σύγκλισης της κοινότητας με τις υπόλοιπες ακροδεξιές φυλές αποτελεί το προνομιακό για την ακροδεξιά πεδίο του μεταναστευτικού. Μία επιπλέον διάκριση απαντάται στον ευρύτερα αντισυστημικό λόγο του κόμματος και την πιο φανερά διάδοση θεωριών συνωμοσίας που δεν απαντώνται σε άλλες μεγάλες κοινότητες. Σε ό,τι αφορά το ύψος της κοινότητας αυτό είναι πολύ συχνά αρχαιοπρεπές ενώ διακρίνεται από έντονη ειρωνεία και τοξικότητα στις επιθέσεις της προς αντιπάλους. Γενικά, η ψηφιακή παρουσία του Ηλία Κασιδιάρη κατάφερε να τον διαχωρίσει από όλα τα υπόλοιπα ακροδεξιά κόμματα ως τον κύριο εκφραστή της αδέσμευτης και αντισυστημικής δεξιάς, ενώ αποτυπώνεται μία ευρύτερη κυριαρχία τόσο από άποψη απήχησης, όσο και από επιστράτευση (Smyrniotis, Elafropoulos et al. 2023).

Πέρα από την έρευνα, εξαιρετικά έντονη και επιδραστική είναι η παρουσία Κασιδιάρη και στο YouTube, με τα βίντεο που αφορούν τον ίδιο και το κόμμα του να κυριαρχούν στις προβολές και τις αλληλεπιδράσεις. Χαρακτηριστικά, κατά τις προγραμματικές δηλώσεις στην Βουλή, το βίντεο του Προέδρου του κόμματος Σπαρτιάτες έλαβε 162.000 προβολές μέχρι τις 25/01/24, με το δεύτερο σε προβολές βίντεο να λαμβάνει μόλις 51.000. Σε ό,τι αφορά την συντονισμένη δράση του Ηλία Κασιδιάρη στο YouTube, το περιεχόμενο της συνδεδεμένης με αυτόν σελίδας “Εθνική Ομάδα Μιμιδιών” κυριαρχεί από άποψη προβολών και αλληλεπιδράσεων πάνω σε κάθε επίκαιρο θέμα (Καραμήτσος 2023). Το κανάλι αν και έχει έναν επιφανειακά ουδέτερο και χιουμοριστικό λόγο, στην πραγματικότητα αποτελεί θερμό υποστηρικτή του Ηλία Κασιδιάρη και της ρητορικής του με τα βίντεο του να λαμβάνουν εξαψήφιο αριθμό προβολών μέσα σε λίγες ώρες σε τακτική βάση και να είναι γεμάτα με σχόλια υποστήριξης στον Ηλία Κασιδιάρη και τα κόμματα του. Φυσικά η ευρύτερη παρουσία της ακροδεξιάς στο ελληνικό YouTube είναι μακρά και δεν βασίζεται στον Ηλία Κασιδιάρη, αλλά το συγκεκριμένο κανάλι αποτελεί μία κυρίαρχη πηγή περιεχομένου στον ακροδεξιό χώρο, το οποίο υιοθετεί τις μεθόδους που οδήγησαν στην θεαματική άνοδο της ακροδεξιάς στο ευρύτερο διαδίκτυο και φαίνεται να έχει μεγάλη επιτυχία, καθώς η απήχηση του καναλιού ξεπερνά το ακροδεξιό ακροατήριο και φτάνει στην μεγάλη απολιτική μάζα των νέων.

Συμπεράσματα

Παραπάνω έγινε μία σύντομη ανάλυση των συνθηκών που κυριαρχούν στο πεδίο της επικοινωνίας στον ψηφιακό χώρο και των προεκτάσεων που έχει η αξιοποίηση του διαδικτύου στο σύνολο της κοινωνίας, με βασική υπόθεση να

αποτελεί η εύρεση συσχετισμών ανάμεσα στην απήχηση της ακροδεξιάς στο διαδίκτυο με την άνοδο της δημοτικότητας της ακροδεξιάς στις νεότερες δημογραφικά ομάδες. Η άνοδος της ακροδεξιάς αποτελεί διαχρονικά μία από τις μεγαλύτερες απειλές για την φιλελεύθερη δημοκρατία αλλά και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και άρα ο αναστοχασμός και η ανάλυση των αιτιών της ανόδου και της μορφολογίας της ακροδεξιάς ρητορικής είναι πάντα πράξεις αναγκαίες και επίκαιρες. Μία φιλελεύθερη δημοκρατία ανθεκτική και μαχόμενη, οφείλει ταυτόχρονα να είναι ανεκτική αλλά και να υπερασπίζεται τον εαυτό της από όλες τις απειλές απέναντι στο κράτος δικαίου και την ανοιχτή κοινωνία. Οι μάχες που πρέπει να δώσει πλέον θα λαμβάνουν χώρα και στο ψηφιακό πεδίο, όπου αποδεδειγμένα η πολιτική ρητορική μπορεί να επηρεάζει ρεύματα, τάσεις και εξελίξεις σε όλο το φάσμα του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Altheide, D. L., & Merkovity, N. (2022). Politics of Fear and Attention-Based Politics Promote Donald Trump and Other Right-Wing Autocrats. *Revista Latinoamericana de Estudios sobre Cuerpos, Emociones y Sociedad-RELACES*, 3(40), 83-96.
- Baele, S. J., Brace, L., & Coan, T. G. (2023). Uncovering the far-right online ecosystem: An analytical framework and research agenda. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(9), 1599-1623.
- Baker, S.A., McLaughlin, E., & Rojek, C. (2024). *Cults* (1st ed.). Routledge.
- Blumler, J. G. (2016). The fourth age of political communication. *Politiques de communication*, (1), 19-30.
- Bryant, L. V. (2020). The YouTube algorithm and the alt-right filter bubble. *Open Information Science*, 4(1), 85-90.
- Colley, T., & Moore, M. (2022). The challenges of studying 4chan and the Alt-Right: 'Come on in the water's fine'. *New Media & Society*, 24(1), 5-30.
- DeCook, J. R. (2018). Memes and symbolic violence: #proudboys and the use of memes for propaganda and the construction of collective identity. *Learning, Media and Technology*, 43(4), 485-504.
- De Orellana, P., & Michelsen, N. (2019). Reactionary Internationalism: the philosophy of the New Right. *Review of International Studies*, 45(5), 748-767.
- Finlayson, A, Kelly, A, Little, B & Topinka, R (2022). *Digital Culture Wars*. Eurozine. Soundings
- Greene, V. S. (2019). "Deplorable" satire: Alt-right memes, white genocide tweets, and redpilling normies. *Studies in American Humor*, 5(1), 31-69.
- Griffiths, L & Light, B (2014). *Social Networking and Digital Gaming Media Convergence: Consequences for Appropriation in Habbo Hotel*.
- Ινστιτούτο Έτερον. (2023). *Η ψήφος των νέων: Από το Μάιο στον Ιούνιο του 2023*
- Finlayson, A. (2021). Neoliberalism, the alt-right and the intellectual dark web. *Theory, culture & society*, 38(6), 167-190.
- Καραμήτσος, Ι. (2023) *Η digital αντεπίθεση του φασισμού*. Protagon.gr
- Machado, S. M., Ribeiro, V., & Meneses, R. It speaks to me: the influence of Covid-19 and the rise of far-right populism on youth voter turnout.
- Motadel, D. (2019). Nationalist internationalism in the modern age. *Contemporary European History*, 28(1), 77-81.
- Munn, L (2019). Alt-right pipeline: Individual journeys to extremism online. *First Monday*, 24(6)
- Owens, L., & Palmer, L. K. (2003). Making the news: Anarchist counter-public relations on the World Wide Web. *Critical Studies in Media Communication*, 20(4), 335-361.
- Ramos, A. (2023). *The Great Realignment: Investigating the American Hispanic and Latino Vote* (POSTER).
- Schaub, M., & Morisi, D. (2020). Voter mobilisation in the echo chamber: Broadband internet and the rise of populism in Europe. *European Journal of Political Research*, 59(4), 752-773.
- Smyrnaioi, N., Elafropoulos, D., Tsimpoukis, P., Mniestri, K., Tsimitakis, M. (2023). *Silent wave? Exploring Greek Far-Right Discourse and Networks in the Digital Public Sphere*. Reasearch report. <https://www.lerass.com/opsn>.
- Thorleifsson, C. (2022). From cyberfascism to terrorism: On 4chan/pol/culture and the transnational production of memetic violence. *Nations and Nationalism*, 28(1), 286-301.
- Tutors, M. (2021). Fashwave and the False Paradox of Ironic Nazism. *Krisis*, 41(1).
- Χαϊτίδου, Ρ. (2023). Πολιτική διαφορετικότητα, ιδεολογικοποίηση και απο-ιδεολογικοποίηση στον καθημερινό πολιτικό λόγο.
- WikiLeaks. (2009, November). *Controversial holocaust historian David Irving emails*.
- Winter, A. (2019). Online hate: from the far-right to the 'alt-right' and from the margins to the mainstream. *Online othering: Exploring digital violence and discrimination on the web*, 39-63.

Είναι η πόλωση μία πρόκληση για τις σύγχρονες δημοκρατίες¹;

Φανή Κουντούρη,

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κωστής Πιερίδης, Ερευνητικός Συνεργάτης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Is polarization a challenge for contemporary democracies?

Fani Kountouri

Associate Professor, Department of Political Science and History, Panteion University

Kostis Pieridis, Research Associate, Panteion University

Περίληψη

Η αναβίωση της έννοιας της πολιτικής πόλωσης στις δημόσιες συζητήσεις, και στη βιβλιογραφία, αντανακλά την αυξανόμενη ανησυχία για τον αντίκτυπο των πολωμένων κοινωνιών στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες. Το Brexit, η δημοκρατική διάβρωση στην Τουρκία, την Ουγγαρία και τη Βενεζουέλα, η άνοδος των ακροδεξιών κομμάτων στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ολλανδία, η εκλογή Τραμπ στις ΗΠΑ, η κρίση χρέους στη νότια Ευρώπη και η μεταναστευτική κρίση στην Ευρώπη μαρτυρούν βαθιές διαιρέσεις στο εσωτερικό των δημοκρατιών. Στην Ελλάδα, πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις προέκυψαν γύρω από τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας, όπως οι διαδοχικές σοβαρές κρίσεις (κρίση χρέους, προσφυγική/μεταναστευτική κρίση COVID-19, ενεργειακή και κλιματική κρίση), η αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος (κατακερματισμός του κομματικού συστήματος και αποσυσπείρωση των ψηφοφόρων, άνοδος του νεοαζιιστικού κόμματος Χρυσή Αυγή), το δημοψήφισμα του 2015 και η διαμάχη για την ονομασία της ΠΓΔΜ. Το ερώτημα, επομένως, δεν είναι εάν υπάρχει πόλωση στην κοινωνία και την πολιτική αλλά πόση και τί είδους πόλωση αντέχει η δημοκρατία προτού αυτή να γίνει καταστροφική.

Λέξεις κλειδιά: Πόλωση, συναισθηματική πόλωση, θεματική πόλωση, Δημοκρατία

Abstract

The revival of the concept of political polarisation, both in public debates and in the literature, reflects a growing concern about the impact of polarised societies in modern liberal democracies. Brexit, democratic erosion in Turkey, Hungary and Venezuela, the rise of far-right parties in France, Germany, Austria and the Netherlands, the election of Trump in the US, the debt crisis in Southern Europe and the migrant crisis in Europe are evidence of deep divisions within democracies. In Greece, political and social tensions have arisen around the developments of the last decade, such as salient crises (debt crisis, COVID-19 refugee/migration crisis, energy and climate crisis), the restructuring of the political system (fragmentation of the party system and voter de-alignment, the rise of the neo-Nazi party Golden Dawn), the 2015 referendum and the dispute over the name of Macedonia. The question, therefore, is not whether polarisation can be detected in society and politics, but how much polarisation and, above all, what kind of polarisation a democracy can withstand before it becomes destructive.

Key words: Polarization, affective polarization, issue polarization, Democracy

1. Η δημοσίευση αποτελεί μέρος του ερευνητικού έργου DEMOSPOL με θέμα «ΝΕΕΣ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΤΑ ΜΕΣΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (2010-2020)» το οποίο υποστηρίχθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «2η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου 4527). Στην ερευνητική ομάδα συμμετέχουν επίσης οι Ανδρέας Κόλλιας, αναπλ. Καθ. Πάντειο Παν/μιο, Εύη Γεροκώστα, Απόφοιτος ΠΜΣ Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Παντείου Παν/μιου και Σοφία Καλαμαντή, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Παντείου Παν/μιου.

Η έννοια της πόλωσης κατέχει κεντρική θέση στη σύγχρονη βιβλιογραφία της πολιτικής επιστήμης, ενώ σημαντικές συνεισφορές για την πολιτική και κοινωνική πόλωση προέρχονται και από άλλους κλάδους, όπως η κοινωνιολογία, η επικοινωνία και η ψυχολογία. Η πολιτική πόλωση αναφέρεται στη διαίρεση της κοινωνίας σε δύο ή περισσότερα ανταγωνιστικά στρατόπεδα στη βάση αντιπαρατιθέμενων γνώμων σε κρίσιμα θέματα που διχάζουν όπως η φορολογία, οι κοινωνικές πολιτικές, η μετανάστευση, η οικονομία, η διαχείριση των κρίσεων και των καταστροφών και άλλα. Η πόλωση συνιστά ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό του πολιτικού ανταγωνισμού καθώς οι πολίτες αντιλαμβάνονται τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα ως κρίσιμα και ανταγωνιστικά. Επιπλέον, όταν η πόλωση γίνεται πολιτική στρατηγική μπορεί να επηρεάσει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, διότι μπορεί να επηρεάσει την πολιτική δυναμική, την εκλογική συμπεριφορά, ακόμα και τη λήψη αποφάσεων σε μια κοινωνία. Η πόλωση, ωστόσο, δεν εξαντλείται σε πολιτικούς και κοινωνικούς ανταγωνισμούς αναφορικά με τα διακυβεύματα αλλά και σε αντιπαράθεσεις στη βάση ταυτοτικών διαφοροποιήσεων που αφορούν ομαδοποιήσεις συναισθημάτων και συμπεριφορών, αυτό που θα συζητήσουμε ως συναισθηματική πόλωση.

Η πολιτική πόλωση θεωρείται, σε ένα βαθμό, ευεργετική για τη δημοκρατία και σύμφυτη με μια ζωντανή δημοκρατική ζωή και την πολιτική εκπροσώπηση (Stavrakakis 2018). Στην κατεύθυνση αυτή ένα ορισμένο επίπεδο πολιτικής διαφωνίας αποτελεί προϋπόθεση πολιτικού ανταγωνισμού και ορθής λειτουργία της δημοκρατίας καθώς παρέχει επιχειρήματα που βοηθούν τους ψηφοφόρους να επιλέξουν μεταξύ των υποψηφίων, κινητοποιεί τους υποστηρικτές των διαφορετικών απόψεων, αποκαλύπτει πολιτικές στρατηγικές και δίνει τη δυνατότητα προγραμματικών επιλογών (Campbell 2018; LeBas 2018).

Οι πολιτικοί επιστήμονες έχουν εδώ και καιρό αναγνωρίσει ότι οι βαθιές κοινωνικές διαιρέσεις αποτελούν κίνδυνο για τη δημοκρατία, παρότι σε μεγάλο βαθμό οι διαιρέσεις αυτές οδήγησαν στην ανάδυση του σύγχρονου κόσμου. Στη δεκαετία του 1960, ο Seymour Martin Lipset παρατήρησε ότι στα δημοκρατικά συστήματα συνεχής είναι η απειλή ότι οι ομαδικές συγκρούσεις που αποτελούν το αίμα της δημοκρατίας μπορεί να παγιωθούν σε σημείο που να απειλούν να διαλύσουν την κοινωνία (Lipset 1959). Στη δεκαετία του 1970, ο Robert A. Dahl (1971:105) προειδοποίησε ότι η δημοκρατία κινδυνεύει όταν «πολώνεται σε εξαιρετικά ανταγωνιστικές ομάδες» ενώ ο G. Sartori (Sartori 1976:163) ανησυχούσε για τη «μη λειτουργικότητα» των κομματικών συστημάτων που χαρακτηρίζονται από «κεντρόφυγη πόλωση». Τα υψηλά επίπεδα πόλωσης, ωστόσο, ενδέχεται να απειλήσουν τα θεμέλια μιας συνεργατικής, σταθερής και αλληλέγγυας κοινωνίας προκαλώντας ποικίλες αναταράξεις όπως: δυσκολίες στην επίτευξη της συναίνεσης, ενίσχυση της πολιτικής εχθρότητας και διάσπαση της κοινωνίας, ρητορική μίσους, πολιτικός φυλετισμός και αντιπολιτικές κινητοποιήσεις.

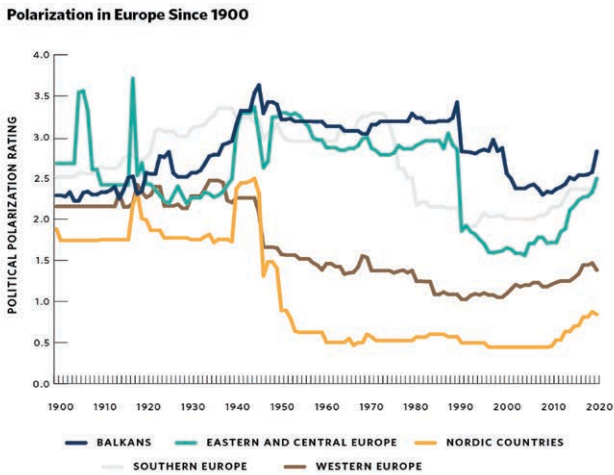
1. Πότε η πόλωση είναι ευεργετική για τη Δημοκρατία και πότε καταστροφική;

Το ερώτημα, λοιπόν, για τις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες δεν αφορά στο αν υπάρχει ή όχι πόλωση, αλλά στο εάν οι δημοκρατίες βρίσκονται σε μια κατάσταση υψηλής ή χαμηλής πόλωσης. Η πολιτική πόλωση συνιστά μια πραγματικότητα και το ενδιαφέρον αφορά στο εάν αυτή λειτουργεί ευεργετικά για τη δημοκρατία ή εάν συνιστά μία ένδειξη αποσταθεροποίησης που μπορεί να οδηγήσει τα πολιτικά συστήματα σε αδιέξοδα.

Αναδιατυπώνοντας το ερώτημα που θα μας απασχολήσει σε αυτό το άρθρο, διερωτόμαστε: *Πότε η πόλωση παύει να είναι μία υγιής διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης στη βάση διαφορετικών επιχειρηματολογιών απέναντι σε προβλήματα και γίνεται διχασμός, βαθιά διαίρεση και μερικές φορές μίσος για τον άλλο;* Πότε η σύγκρουση μπορεί να οδηγήσει τις διαφορετικές πλευρές να πιστεύουν ότι έχουν την ιδιοκτησία της δικής τους αναλλοίωτης αλήθειας (Bruns 2019); Πότε η πόλωση γίνεται «δημοκρατική διάβρωση» (McCoy et al. 2018), «ολέθρια πόλωση» (Somers & McCoy 2018), ή «ακραία πόλωση» (García-Guadilla & Mallen 2018); Πότε η πόλωση συνιστά μια βαθιά διαιρετική διχαστική τομή που σημαίνει την αδυσώπητη σύγκρουση της κοινωνίας που μπορεί να οδηγήσει στο πολιτικό αδιέξοδο της ακυβερνησίας (McCoy et al. 2018; Somers & McCoy 2018)- πότε η πόλωση σηματοδοτεί τη μείωση της αποτελεσματικότητας της κυβέρνησης (Hetherington 2001)- πότε μπορεί να οδηγήσει στην αλλοίωση των οικονομικών αποφάσεων και στην ενίσχυση της ομοιομορφίας των κοινωνικών ομάδων (Iyengar et al. 2019);

Απέναντι στα παραπάνω ερωτήματα, τα δεδομένα δείχνουν ότι η ένταση της πολιτικής πόλωσης έχει ενισχυθεί τα τελευταία χρόνια στον κόσμο. Οι έρευνες του ινστιτούτου «Varieties of Democracy» (V-DEM) αποδεικνύουν ότι υπάρχει μία σταθερή άνοδος των ποσοστών της πολιτικής πόλωσης παντού στον κόσμο τα τελευταία χρόνια. Στη πενταβαθμιαία κλίμακα που χρησιμοποιεί το εν λόγω ινστιτούτο για να μετρήσει την πόλωση, το 0 αντιπροσωπεύει τη θέση ότι οι υποστηρικτές διαφορετικών στρατοπέδων αντιπαράθενται με έναν φιλικό τρόπο, ενώ το 4 σηματοδοτεί την ακραία πόλωση όπου τα πολιτικά στρατόπεδα αντιπαράθενται με έναν εχθρικό τρόπο. Στο πρώτο διάγραμμα (Διάγραμμα 1) διαφαίνονται οι τάσεις στη διάρκεια του τελευταίου αιώνα. Διακρίνεται η απομείωση της πόλωσης σε ορισμένες στιγμές μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Δυτική Ευρώπη, μετά την πτώση του τείχους στην Ανατολική Ευρώπη ή μετά την πτώση των δικτατοριών στην Νοτιοανατολική Ευρώπη. Αυτό σημαίνει ότι ορισμένοι ευρύτεροι παράγοντες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση της πόλωσης και εξηγεί την άνοδο της πόλωσης μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και όπως θα δούμε παρακάτω την ενίσχυση της πόλωσης μετά το 2008. Ο μέσος όρος σε

Διάγραμμα 1: Η πόλωση στην Ευρώπη από το 1900

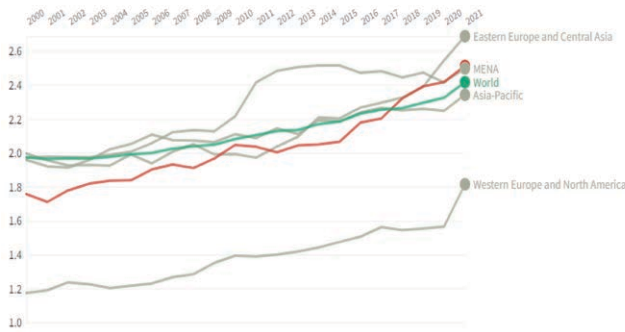


SOURCE: Concedee, Gerritz, Knutsen, Lindberg, and Torelli et al. "V-Dem Dataset Version 111"

Πηγή: Varieties of Democracy

Διάγραμμα 2: Η πολιτική πόλωση τα τελευταία 20 χρόνια

The LAC region has experienced the greatest increase in political polarization in the last 20 years



GRAPHIC SOURCE: Varieties of Democracy (V-Dem) Project. Note: The indicator employs a five-point scale, where 0 represents that supporters of opposing political camps generally interact in a friendly manner, and 4 signifies extreme polarization where opposing political camps generally interact in a hostile manner.

Πηγή: Varieties of Democracy

παγκόσμιο επίπεδο έχει περάσει από το 1.8 στο 2.4, ενώ σε ορισμένες χώρες όπως στην Ανατολική Ευρώπη και στην Κεντρική Ασία ο δείκτης έχει περάσει από το 2.0 το 2000 στο 2.6 το 2021 που είναι και το υψηλότερο σκορ. Στο δεύτερο διάγραμμα (Διάγραμμα 2) από το VDEM διακρίνεται η ενίσχυση της πόλωσης την τελευταία δεκαετία σε όλες τις ομαδοποιήσεις χωρών ακόμα και τις Σκανδιναβικές οι οποίες είχαν παραδοσιακά πιο χαμηλά ποσοστά πόλωσης.

Άλλες έρευνες σχετικά με την πόλωση πιστοποιούν την ενίσχυση της. Στην Αμερική παρατηρείται ενισχυμένη κομματική εχθρότητα μεταξύ Δημοκρατικών και Ρεπουμπλικάνων η οποία σημαίνει τη θετική συσχέτιση των στάσεων απέναντι σε συγκρουσιακά θέματα με την ταύτιση με το κόμμα (Baldassarri & Gelman 2008). Στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ η συναισθηματική πόλωση αυξάνεται, ενώ παράλληλα

μειώνονται οι διαιρέσεις που βασίζονται σε διακυβεύματα (Duffy et al. 2019). Υψηλός βαθμός πόλωσης παρατηρείται σε Λατινική Αμερική, ειδικά σε Μεξικό και Κολομβία. Ο βαθμός της συναισθηματικής πόλωσης σε ορισμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολύ υψηλότερος από ό,τι στις ΗΠΑ, ιδίως στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία (Gidron et al. 2019; Reiljan 2020; Wagner 2021).

Ο στόχος, εδώ, είναι να εξετάσουμε την ένταση της πόλωσης μέσα από τη διερεύνηση, αφενός, των μηχανισμών της πόλωσης και, αφετέρου, των τύπων της πόλωσης. Οι μηχανισμοί θα μας δείξουν ποιος παράγει πόλωση και οι τύποι της πόλωσης θα μας δείξουν που μπορεί να οδηγήσει η ένταση της πόλωσης.

2. Ποιος προκαλεί την πόλωση: «Από τα πάνω προς τα κάτω» πόλωση και «από τα κάτω προς τα πάνω» πόλωση

Σύμφωνα με την ιστορική ανάλυση των Brady και Han «για πολλά χρόνια, οι πολιτικοί μας θεσμοί και οι διαδικασίες χάραξης πολιτικής άντεξαν τις έντονες διαιρέσεις μεταξύ των κομμάτων» (Han & Brady 2006: 120). Η διατύπωση αυτή αναδεικνύει μία βασικότατη διαφοροποίηση στην εννοιολόγηση της πόλωσης η οποία αφορά εν τέλει στην κατεύθυνση της πόλωσης. Η πόλωση μπορεί να έχει κατεύθυνση από τα κάτω προς τα πάνω, δηλαδή να παράγεται στο κοινό και να κατευθύνεται προς τα πολιτικά κόμματα, αλλά και από τα πάνω προς τα κάτω, από τα ανώτερα κλιμάκια της λήψης αποφάσεων προς τους ψηφοφόρους. Ο Schultz (2017) συνοψίζει τα δύο μοντέλα που επικρατούν στη συζήτηση περί πόλωσης: από τη μία πλευρά, η από τα πάνω προς τα κάτω πόλωση μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων, όπως την προτείνει ο Sartori (Sartori 2005: 120) στο περίφημο επιχειρήμα του ότι «έχουμε πόλωση όταν έχουμε ιδεολογική απόσταση». Ο Sartori (2005: 300-301) στην κατεύθυνση αυτή επισημαίνει ότι το δίπολο Αριστεράς-Δεξιάς αποκτά το νόημά του στη βάση κοινωνικοοικονομικών όσο και πολιτικών διαφορών.

Από την άλλη πλευρά, η από τα κάτω προς τα πάνω πόλωση, όπως την προτείνουν οι Lipset και Rokkan όπου οι κοινωνικές διαιρέσεις μέσα στην κοινωνία επηρεάζουν και διαμορφώνουν τις διαιρετικές τομές στον πολιτικό ανταγωνισμό (Lipset & Rokkan 1967). Οι συγγραφείς συζητούν την έννοια της 'διαιρετικής τομής' η οποία συσχετίζεται με τη διαδικασία μετασχηματισμού των δυτικοευρωπαϊκών κομμάτων και των κομματικών συστημάτων μέσα από την αλληλεπίδραση των διαιρετικών δομών, των κοινωνικών δομών και των θεσμικών ρυθμίσεων (Wildenmann 1998: 75). Στη μελέτη των Rae & Taylor (1970) οι διαιρετικές τομές είναι τα κριτήρια που διαχωρίζουν τα μέλη μιας κοινότητας στο σύνολό της ή ενός μέρους της σε ομάδες και οι πιο σημαντικές από αυτές τις τομές είναι αυτές της φυλής και της τάξης, της γνώμης και των στάσεων και της συμπεριφοράς

και της δράσης (Τεπέρογλου κ.α. 2015). Οι Bartolini και Mair υποστήριξαν ότι η έννοια της 'διαιρετικής τομής' συσχετίζεται με τρία επίπεδα ανταγωνισμού, τον ανταγωνισμό που αντικατοπτρίζει τα αντικειμενικά δεδομένα της κοινωνικής δομής, αυτόν που αντικατοπτρίζει την ύπαρξη αξιακής και ιδεολογικής διαφοροποίησης και αυτόν ο οποίος βασίζεται στη δημιουργία θεσμικών και οργανωτικών στοιχείων, όπως τα πολιτικά κόμματα (Bartolini & Mair 1990: 215–216). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η κατεύθυνση της πόλωσης είναι από τα κάτω προς τα πάνω.

Αυτές οι δύο κατευθύνσεις της πόλωσης έχουν στην πραγματικότητα μεταφραστεί αντίστοιχα σε πόλωση σε επίπεδο ελίτ και σε μαζικό επίπεδο. Το ερώτημα είναι αν οι κοινωνικές διαιρέσεις στην κοινωνία προκάλεσαν τη γέννηση συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων ή αν τα κόμματα λειτούργησαν ως πηγή έμπνευσης και τροφοδότησαν την πολιτικοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών διαιρέσεων στην κοινωνία (Schultz 2017: 33–34). Το ερώτημα αυτό εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές. Πρόσφατα, η έννοια της «αποκαλυπτικής πόλωσης» που τεκμηριώνεται από τον Campbell (2018) υπονοεί ότι η μαζική πόλωση προηγήθηκε της πόλωσης των ελίτ στη δεκαετία του 1960, με αποτέλεσμα τα πολωμένα κόμματα να ανταποκρίνονται στους πολωμένους ψηφοφόρους. Η μελέτη της πόλωσης είτε στο επίπεδο των ελίτ εστιαζόμενη στους πολιτικούς αξιωματούχους, είτε στο επίπεδο της πολιτικής εκπροσώπησης μοιάζει εξαιρετικά σημαντική διότι εντοπίζει ενδεχόμενες επιρροές προς την υπόλοιπη κοινωνία, δηλαδή τη μεταβίβαση της πόλωσης από τα πάνω προς τα κάτω, ή αντιθέτως μπορεί να εντοπίζει ότι η πόλωση μεταξύ ελίτ και κοινωνίας αναπτύσσεται αυτόνομα (Fiorina & Abrams 2008).

Οι βασικές μελέτες στην πολιτική επιστήμη για την πόλωση από τα πάνω εστιάζουν στην ιδεολογική απόσταση μεταξύ των θέσεων των πολιτικών κομμάτων όσον αφορά θέματα πολιτικής (Abramowitz 2018; Campbell 2018), τις διακηρύξεις των κομμάτων (Budge et al. 1995) και τη νομοθετική ψηφοφορία (Hacker & Pierson 2019). Σε ό,τι αφορά την πολιτική πόλωση σε μαζικό επίπεδο, η πολιτική επιστήμη μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι ψηφοφόροι ταξινομούνται σε ομοιογενή πολιτικά κόμματα (Fiorina & Abrams 2008), απομακρύνονται σε θέματα πολιτικής ή αυτοτοποθετούνται σε μια ιδεολογική κλίμακα (Campbell 2018). Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αρκετές ερευνητικές προσεγγίσεις η πόλωση μοιάζει να είναι ευκολότερο να εξαπλωθεί από πάνω προς τα κάτω (top-down), παρά αντίστροφα (bottom-up). Αυτή η θεωρία της εξάπλωσης της πόλωσης από πάνω προς τα κάτω φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην ανάλυση του Campbell (2018) ο οποίος ισχυρίζεται ότι η ισχυρή πόλωση μεταξύ ηγετών και πολιτικού προσωπικού και ακτιβιστών επηρέασε το εκλογικό σώμα στις ΗΠΑ να μετακινηθεί από σχετικά μη πολωμένες στάσεις και απόψεις κατά τη δεκαετία του 1980 σε έντονη πόλωση κατά τη δεκαετία του 2000. Στη θέση αυτή συνηγορούν και οι Duffy et al. (2019: 11) που σημειώνουν ότι η έντονη πόλωση μεταξύ των πολιτικών ηγετών μπορεί να «απλωθεί» στο εκλογικό σώμα με αποτέλεσμα οι στάσεις και οι απόψεις για τα ζητήματα της πολιτι-

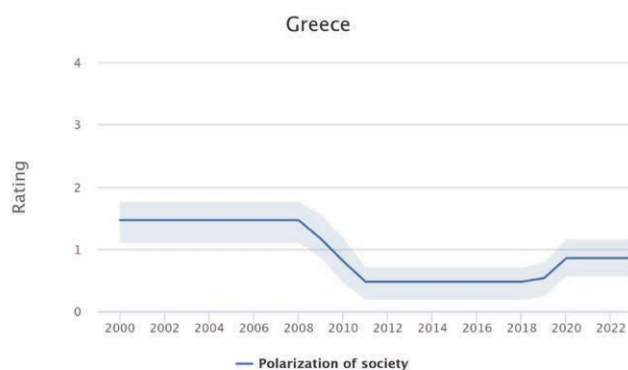
κής, ανάμεσα στους οπαδούς των κομμάτων, να γίνονται με τα χρόνια ακόμα πιο έντονες και ακραίες (Abramowitz 2010), ενώ αντίστοιχα οι DiMaggio et al. (DiMaggio et al. 1996) εκτιμούν ότι το εκλογικό σώμα στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες ήταν και παραμένει κατά κανόνα μετριοπαθές ως προς τις πολιτικές του απόψεις και έτσι κατά τη γνώμη τους η πόλωση παραμένει στο πεδίο των πολιτικών κομμάτων, των ακτιβιστών και των μέσων ενημέρωσης. Στο ίδιο μήκος κύματος και άλλοι μελετητές θεωρούν ότι ο τρόπος με τον οποίο οι πολιτικές ιδεολογίες ενσωματώνονται στα πολιτικά κόμματα και η πίεση μιας ισχυρής κομματικής ταυτότητας των πολιτών προκαλεί μια ψευδαίσθηση πόλωσης, ενώ σε γενικές γραμμές οι κοινωνίες παραμένουν αξιακά κεντρικές· ίσως μόνο το πολιτικό προσωπικό και οι ακτιβιστές διατηρούν σταθερά μια έντονη διτροπική πόλωση (Fiorina 2017; Fiorina et al. 2006; Layman et al. 2006). Επομένως, σε γενικές γραμμές, η πόλωση μοιάζει να σημειώνει σημαντικές αυξομειώσεις όταν μελετάται στο επίπεδο του εκλογικού σώματος και των πολιτών, ενώ αντίθετα στο επίπεδο των ελίτ και του πολιτικού/κομματικού προσωπικού απολαμβάνει μιας σημαίνουσας σταθερότητας.

3. Η πόλωση στην Ελλάδα

3.1 Πόλωση στο επίπεδο της κοινωνίας

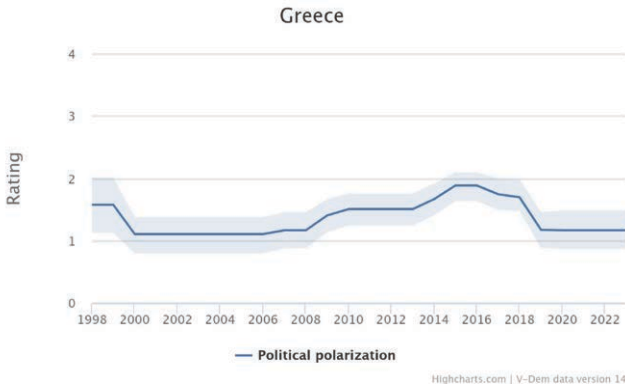
Η μελέτη της πόλωσης στην κοινωνία αφορά στο αν οι διαφορετικές απόψεις στα πολιτικά διακυβεύματα ενδέχεται να οδηγήσουν σε μεγάλες συγκρούσεις ή, εναλλακτικά, αν υπάρχει συμφωνία για τη γενική κατεύθυνση που θα πρέπει να ακολουθήσει η κάθε χώρα. Το διάγραμμα 3 απαντά στην ερώτηση: *Πώς θα χαρακτηρίζατε τις διαφορές απόψεων για τα μείζονα πολιτικά ζητήματα στην ελληνική κοινωνία;* Οι ερευνητές του V-Dem κωδικοποιούν την πόλωση σε μία πενταβάθμια κλίμακα όπου το 0 αντιστοιχεί σε σημαίνουσα πόλωση, ήτοι διαπιστώνονται σοβαρές διαφορές απόψεων στην κοινωνία σε όλα σχεδόν τα βασικά πολιτικά ζητήματα, οι οποίες οδηγούν σε μεγάλες συγκρούσεις απόψεων. Αντίθετα, στην άλλη άκρη της κλίμακας, ήτοι στη θέση 4, διαπιστώνονται πολύ περιορισμένες διαστάσεις στις κοινωνικές

Διάγραμμα 3: Η κοινωνική πόλωση στην Ελλάδα: 2000-2022



Πηγή: Varieties of Democracy

Διάγραμμα 4: Η πολιτική πόλωση στην Ελλάδα: 2000-2022



Πηγή: Varieties of Democracy

απόψεις και παράλληλα διαφαίνεται μια γενική συμφωνία σχετικά με την κατεύθυνση της χώρας.

Σύμφωνα με την εν λόγω ανάλυση στην Ελλάδα διαπιστώνεται μία εξαιρετικά ανησυχητική τάση προς την σοβαρή πόλωση από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και μετά. Από το 1.5 που δηλώνει μία μέτρια πόλωση περνάμε σε μια φάση σοβαρής πόλωσης, δηλαδή κάτω από το 1 με μία τάση προς τη σοβαρή πόλωση. Αυτό σημαίνει πως διαφαίνονται σημαντικές διαφορές απόψεων στην κοινωνία σε πολλά βασικά πολιτικά ζητήματα, οι οποίες οδηγούν σε εκτεταμένες κοινωνικές συγκρούσεις και ενδεχομένως σε πολιτικό αδιέξοδο.

3.2 Η πολιτική πόλωση

Στο διάγραμμα 4 απεικονίζεται η πολιτική πόλωση σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Ινστιτούτου V-DEM για την Ελλάδα. Το διάγραμμα απαντά στην ερώτηση: *είναι η κοινωνία διαχωρισμένη σε ανταγωνιστικά πολιτικά στρατόπεδα*; Οι σημαίνουσες και έντονες πολιτικές διαφορές ενδέχεται να επηρεάζουν ακόμα και τις κοινωνικές σχέσεις. Αυτό σημαίνει ότι οι κοινωνίες είναι σε μεγάλο βαθμό πολωμένες εάν και εφόσον οι υποστηρικτές των αντίθετων πολιτικών στρατοπέδων είναι απρόθυμοι να συμμετάσχουν σε φιλικές αλληλεπιδράσεις, για παράδειγμα, στις οικογενειακές συναντήσεις, στις ενώσεις πολιτών, στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου τους και στους χώρους εργασίας. Οι ερευνητές του V-DEM κωδικοποιούν την πόλωση σε μία πενταβάθμια πόλωση όπου στο ένα άκρο (θέση μηδέν) οι υποστηρικτές των αντίθετων πολιτικών στρατοπέδων γενικά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με φιλικό τρόπο. Από την άλλη μεριά, στην ακριβώς αντιδιαμετρική θέση (θέση 4) οι υποστηρικτές των αντίπαλων πολιτικών στρατοπέδων είτε αλληλεπιδρούν με εχθρικό τρόπο, είτε αποφεύγουν κάθε μορφή κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Από τα αποτελέσματα του V-DEM διαπιστώνεται μια ηπιότερη διακύμανση της πολιτικής πόλωσης.

4. Ποιοι είναι οι τύποι της πόλωσης; Από τη «θεματική» στη «συναισθηματική» πόλωση

Μία κομβικής σημασίας εννοιολόγηση στα θέματα της πόλωσης είναι ο διαχωρισμός μεταξύ θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης: η θεματική πόλωση εστιάζει στις αξιολογήσεις της σημασίας των διακυβευμάτων, ενώ η συναισθηματική πόλωση στη διαφοροποίηση των ταυτοτήτων και στις ομαδοποιήσεις, συναισθημάτων και συμπεριφορών. Ο διαχωρισμός της θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης είναι ιδιαίτερα σημαντικός γιατί πολλές φορές οι ερευνητές βρίσκουν ενδείξεις σύγκλισης αναφορικά με τα διακυβεύματα και τους βασικούς θεματικούς πολιτικούς άξονες, ενώ σε συναισθηματικό επίπεδο η πόλωση παραμένει ισχυρή λειτουργώντας διασπαστικά στην κοινωνία (Iyengar et al. 2012). Ενώ, λοιπόν, μπορεί να μην εντοπίζουμε πλέον σε πολλές δυτικές κοινωνίες δύο ομοιογενείς ομάδες διαμετρικά αντίθετων απόψεων και στάσεων, η συναισθηματική πόλωση ενδέχεται να υποβόσκει· αλλιώς διατυπωμένο, η διαίρεση μπορεί να μην είναι ξεκάθαρη μεταξύ ομάδων με διαφορετικές απόψεις σε σημαντικά πολιτικά διακυβεύματα, αλλά να εκδηλώνεται μέσω συναισθηματικών, ψυχολογικών και συμπεριφορικών αντιθέσεων. Ως εκ τούτου, η συναισθηματική πόλωση μπορεί να οδηγήσει σε ένα περίπλοκο πολιτικό περιβάλλον, όπου οι αντιθέσεις δεν εκφράζονται μόνο με ορθολογικά επιχειρήματα, αλλά και με βάση τις συναισθηματικές αντιδράσεις και την αντίληψη του «εαυτού» ενάντια στον «άλλο». Ενδέχεται, λοιπόν, οι κοινωνίες να διχάζονται εκ βαθέων μέσα από υποβόσκουσες ψυχολογικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές ομαδοποιήσεις.

4.1. Η θεματική πόλωση

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 όταν και δημοσιεύτηκαν οι πρώτες μελέτες ορόσημο για την εισαγωγή του όρου «πολιτική πόλωση», η έννοια αυτή αφορούσε κατά κανόνα στις διαφοροποιήσεις αξιών και στάσεων επάνω σε ένα κυρίαρχο ή σε πολλά διακυβεύματα της πολιτικής σκηνής (DiMaggio et al. 1996; Duffy et al. 2019). Συγκεκριμένα, το 1991 ο κοινωνιολόγος James Hunter στο κομβικό σύγγραμμά του *Culture Wars: the struggle to define America* ισχυρίζεται ότι το αμερικανικό πολιτικό σύστημα βιώνει μια μακρόχρονη και έντονη πόλωση, μια αυξανόμενη ρήξη μεταξύ ορθόδοξων και συντηρητικών αξιών, από τη μια μεριά, και φιλελεύθερων προοδευτικών, από την άλλη· αυτές οι δύο αξιακές κοσμοθεωρίες δημιουργούν συνθήκες σκληρής σύγκρουσης, οδηγώντας την κοινωνία να χωριστεί σε δύο εσωτερικά ομοιογενείς αλλά ασυμβίβαστες «φυλές», με βαθιές διαίρεσεις σε σημαντικά ηθικά ζητήματα όπως η εθελούσια διακοπή κύησης, η οπλοκατοχή, η ομοφυλοφιλία, η λογοκρισία και η χρήση παράνομων ουσιών (Hunter 1992: 15).

Για χρόνια, η θεματική πόλωση υπήρξε η κυρίαρχη τάση για

τη μελέτη της πόλωσης εν γένει, κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής -απ' όπου προέκυψε και η εν λόγω θεωρητική προσέγγιση- μετρώντας τις διακυμάνσεις θέσεων, στάσεων και απόψεων και ανανεώνοντας διαρκώς τη λίστα με τα πολωτικά διακυβεύματα: το δικαίωμα στην άμβλωση, η οπλοκατοχή, η μετανάστευση, η σεξουαλική απελευθέρωση, η εξωτερική πολιτική. Αυτό που όμως οδήγησε εν τέλει τους μελετητές να αναζητήσουν νέα θεωρητικά υποδείγματα για την πόλωση είναι οι ενδείξεις συμπεριφορικής ανομοιογένειας όσων μοιράζονται κοινές απόψεις και στάσεις. Πολλές φορές ενώ τα άτομα σημειώνουν μια ομοιογένεια συμπεριφοράς που καθορίζεται από την κοινωνική τους πόλωση, τα ευρύτερα δίκτυα ή οι ομάδες στις οποίες συμμετέχουν συμπεριφέρονται ως σύνολα ανομοιογενώς (Baldassarri & Bearman 2007).

Η έρευνα των DiMaggio et al. υπογραμμίζει πώς οι Αμερικανοί ψηφοφόροι δεν λειτουργούν ως ομοιογενείς ομάδες ιδεολογικού προσανατολισμού -ήτοι ως Αριστερά και Δεξιά- αλλά εκφράζουν διαφορετικές και μεταξύ τους μη συμβαδίζουσες απόψεις σε θέματα όπως: ο ρόλος της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, η φυλετική ενσωμάτωση και θέματα που αφορούν το έγκλημα και τη δικαιοσύνη (DiMaggio et al. 1996: 715). Πρόσφατα στοιχεία από την υπόθεση του Brexit στο Ηνωμένο Βασίλειο υποστηρίζουν ότι η μετανάστευση ήταν κρίσιμο θέμα και ο πιο σημαντικός μοχλός διαίρεσης στην εκστρατεία του δημοψηφίσματος, ενώ για άλλα διακυβεύματα δεν φαίνεται να λειτουργεί μια ιδεολογική ευθυγράμμιση των ψηφοφόρων (Duffy et al. 2019). Τούτων δοθέντων, η πόλωση αυξάνεται όταν αυτή αφορά ένα θέμα-διακυβεύμα το οποίο απασχολεί τους πολίτες και κατά συνέπεια τα πολιτικά κόμματα. Σύμφωνα με τον Hetherington (2009) τα σημαντικά διακυβεύματα μπορεί να φαίνονται περισσότερο πολωτικά απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορές και οι αντιπαραθέσεις σε σημαντικά θέματα μπορεί να υπερεκτιμώνται, και οι άνθρωποι μπορεί να παρουσιάζουν περισσότερη πολιτική πόλωση απ' ό,τι θα έπρεπε να υποθέσουμε βασιζόμενοι στις πραγματικές τους πεποιθήσεις. Όπως αναφέρεται στον Campbell (2018), για να έχει σημασία η πόλωση, θα πρέπει αυτή να επηρεάζει ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού και να σχετίζεται με πολιτικά ζητήματα που η πλειοψηφία της κοινωνίας θεωρεί σημαντικά. Επομένως, μόνο όταν η πόλωση επηρεάζει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, τότε αποκτά σημασία και αυτό οδηγεί τους μελετητές στην μεθοδολογική ανίχνευση των σημαντικών θεμάτων/διακυβευμάτων. Με άλλα λόγια σκοπός είναι πρωτίστως η ανίχνευση της ιεράρχησης των θεμάτων που απασχολούν τους πολίτες μιας χώρας, και δευτερευόντως η μελέτη ενδεχόμενων διαφοροποιήσεων στην ιεράρχηση της σημαντικότητας των διακυβευμάτων, καθώς αυτό μπορεί να σημαίνει αύξηση ή χαλάρωση της θεματικής πόλωσης.

4.2. Η συναισθηματική πόλωση

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2010, υπάρχουν όλο και περισσότερες ενδείξεις ότι η θεματική πόλωση δεν μπο-

ρεί να αποτυπώσει πλήρως τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις. Ως εκ τούτου, οι μελετητές πρότειναν τον όρο «συναισθηματική» πόλωση για να περιγράψουν τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των ομάδων που θεμελιώνονται σε κοινωνικές ταυτότητες και όχι σε πολιτικά διακυβεύματα (Iyengar et al. 2012). Οι μελετητές αρχικά διέγνωναν μια ανεπάρκεια της θεματικής πόλωσης να ερμηνεύσει -ακόμα και σε συνθήκες έντονης παρουσίας της- το γεγονός ότι οι πολωμένες κοινωνικές ομάδες μπορεί να επιδεικνύουν εξαιρετικά υψηλά επίπεδα απέχθειας των αντιπάλων τους, χωρίς παράλληλα να παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση στις θέσεις/απόψεις/στάσεις αναφορικά με σημαντικά πολιτικά διακυβεύματα (Boxell et al. 2020; Iyengar et al. 2012). Το κοινό συμπέρασμα των περισσότερων μελετητών είναι ότι η θεματική πόλωση δεν είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδυση της συναισθηματικής πόλωσης· αντίθετα, σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται μια αύξηση της συναισθηματικής πόλωσης, ενώ οι θεματικές διαφοροποιήσεις των πολιτών δείχνουν να μειώνονται (Iyengar et al. 2019). Η συναισθηματική πόλωση είναι, επί της ουσίας, «τόσο ο οδηγός των στάσεων των ατόμων απέναντι στα διακυβεύματα, όσο και το ακριβώς αντίστροφο» (Lelkes 2018: 77). Αυτό σημαίνει ότι «οι οπαδοί των κομμάτων μπορούν να αντιπαθούν τους αντιπάλους τους, ακόμα και αν δεν διαφωνούν απαραίτητα μεταξύ τους στα επί μέρους θέματα της πολιτικής αντιπαράθεσης. Το τι είμαστε ορίζει και ταυτόχρονα ορίζεται από το τί δεν είμαστε, οι κοινωνικές ομάδες αντιλαμβάνονται εαυτόν σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα της αντίπαλης ταυτότητας και συμπεριφέρονται βάσει της δικής τους συναισθηματικής εγχώραξης (Settle 2018). Επομένως, όταν οι κοινωνικές ομάδες διαπνέονται από μια σημαίνουσα κοινή ταυτότητα και έρχονται σε συχνή επαφή με τις ανταγωνιστικές τους αξίες -ήτοι είναι και αυτές συνεκτικές και ομαδοποιημένες- τότε υιοθετούν ευκολότερα ακραίες πολωτικές στάσεις και συμπεριφορές (Sunstein 2002). Με άλλα λόγια «η συναισθηματική πόλωση είναι η διαδικασία κατά την οποία τα άτομα αρχίζουν να διαχωρίζονται κοινωνικά και να δυσπιστούν και να αντιπαθούν τα άτομα της αντίπαλης πλευράς, ανεξάρτητα από το αν διαφωνούν σε θέματα πολιτικής» (Duffy et al. 2019: 84).

Η συναισθηματική πόλωση επηρεάζει τις κοινωνικές ομάδες στην κατεύθυνση της απομόνωσής τους από τις αντίπαλες κοινωνικές ομάδες πρακτικά ενισχύοντας μέσα από αυτή την απομόνωση τη δική τους ομογενοποίηση. Η συμπεριφορική αυτή διαφοροποίηση από τους «άλλους» θυμίζει τις διαδικασίες ανάδυσης της εθνικής ταυτότητας στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα και αυτό γιατί οι ένοιοι της πολιτικής και εθνικής ταυτότητας αναδύθηκαν μέσα από αντιπαραθέσεις με άλλες ομάδες ή γείτονες. Η έννοια του πολίτη μιας χώρας, η ιδέα της εθνικής ταυτότητας συγκροτήθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό σε συνάρτηση με τους βασικούς «αντιπάλους» ή γείτονες (Hearn 2006; Hobsbawm 1992). Επομένως, η ιδέα της συναισθηματικής πόλωσης -που συχνά αναφέρεται και ως «κοινωνική πόλωση»- έχει σύμφωνα με την Mason τις ρίζες της στις κοινωνικές ταυτότητες και μετριέται από την απόσταση και τον ανταγωνι-

σμό μεταξύ των αντιθετικών ομάδων² (Mason 2018). Αυτό σημαίνει ότι η έρευνα για τον εντοπισμό της συναισθηματικής πόλωσης αρχικά εστιάζει στο να εντοπίσει τις κοινωνικές ομάδες με τις οποίες τα άτομα νιώθουν ή δεν νιώθουν μια ψυχολογική ταύτιση, ένα έντονο αίσθημα «ανήκειν». Εδώ οι λέξεις κλειδιά για τον εντοπισμό του ανήκειν σε μια κοινωνική ομάδα και την ταυτόχρονη διαφοροποίηση από την αντίπαλη είναι το «νιώθουν» και η «ψυχολογική ταύτιση», καθώς υπογραμμίζουν ρητά το συναισθηματικό πεδίο ως πλατφόρμα ανάδυσης της πόλωσης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Duffy et al. εκτιμούν τις μετρήσεις κοινωνικής απόστασης σαν μια διακριτική έννοια που αναφέρεται περισσότερο σε συμπεριφορές παρά σε στάσεις και απόψεις (2019: 24). Ο μηχανισμός που δρα πίσω από τα παραπάνω αποτελέσματα είναι η ενίσχυση των κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων, σε συνδυασμό με τη μεροληπτική επεξεργασία πληροφοριών από τους πολίτες που οδηγεί σε ενίσχυση των διαφορών μεταξύ της θέσης τους και της θέσης που αντιλαμβάνονται ότι έχει η «έξω-ομάδα». Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και η αναφορά σε στερεότυπα και αρνητικές αξιολογήσεις της «έξω-ομάδας». Ο Settle (2018) αποδεικνύει μέσω μιας σειράς μελετών έρευνας και εργαστηριακών πειραμάτων, ότι η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (και το είδος του κομματικού περιεχομένου που μοιράζεται στο Facebook) αυξάνει τις αντιληπτές διαφορές μεταξύ της θέσης των ίδιων των ατόμων και της θέσης που αντιλαμβάνεται ότι βρίσκεται η «έξω-ομάδα» καθιστά τις πολιτικές και κοινωνικές ταυτότητες πιο άμεσα συσχετιζόμενες, και συμβάλλει στη δημιουργία στερεοτύπων και αρνητικών αξιολογήσεων της «έξω-ομάδας».

Ενώ η συναισθηματική πόλωση χρησιμοποιείται κατά κόρον από μελετητές στις ΗΠΑ -οι οποίοι διαπιστώνουν μια ενισχυμένη κομματική εχθρότητα μεταξύ Δημοκρατικών και Ρεπουμπλικάνων- η έρευνα έχει δείξει ότι ο βαθμός της συναισθηματικής πόλωσης σε ορισμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολύ υψηλότερος από ό,τι στις ΗΠΑ, ιδίως στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία (Gidron et al. 2019; Reiljan 2020; Wagner 2021). Για την περίπτωση της Ελλάδας, τα ευρήματα σχετικά με τον βαθμό κομματικής εχθρότητας μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ, έχουν χαρακτηριστεί από τον Reiljan (2020) ως «συγκλονιστικά». Η έντονη αυτή διαφοροποίηση εκκινεί από την υιοθέτηση εντελώς διακριτών και ανταγωνιστικών κοινωνικών αξιών, αντιλήψεων και στάσεων ανάμεσα στον σκληρό πυρήνα των ψηφοφόρων των δύο κομμάτων (Λυριτζής & Νικολακόπουλος 1990) -ήτοι σε όσους σημειώνουν υψηλά επίπεδα κομματικής ταύτισης- ήδη από την δεκαετία

του 1980, όπως διαπιστώνεται και από τις πρώτες ανάλογες έρευνες, τις κοινωνικές και πολιτικές έρευνες που διεξήχθησαν από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Αντί συμπεράσματος: είναι η πόλωση μια πρόκληση για τη σύγχρονη δημοκρατία;

Από τα όσα εκτέθηκαν σε αυτό το άρθρο διαφαίνεται ότι η πόλωση μπορεί να είναι μία σοβαρή πρόκληση για τη σύγχρονη δημοκρατία. Η θέση αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο λόγω του ρόλου των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ) και των αλληλεπιδράσεων των χρηστών σε αυτά για ζητήματα πολιτικής. Οι προκλήσεις που δημιουργούνται λόγω της νέας αυτής συνθήκης διευρύνουν την επιρροή της πόλωσης διότι παράγονται πλέον όχι μόνο αντιπαράθεσεις στη βάση διαφορετικών διακυβευμάτων αλλά και ευθυγραμμίσεις μεταξύ ομοϊδεατών οι οποίες δημιουργούν ακόμα πιο ισχυρές ομαδοποιήσεις. Οδηγούμαστε επομένως σε πολώσεις όπως ο βαθύς διαχωρισμός σε αμοιβαία ανταγωνιστικά στρατόπεδα -«εμείς» εναντίον «αυτοί»- που συμβάλλουν στον πολιτικό φυλετισμό (political tribalism)· στον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως επιταχυντές «θαλάμων αντήχησης» (echo chambers) στους οποίους τα άτομα εκτίθενται κυρίως σε πολιτικές απόψεις που συμφωνούν με τις δικές τους, καθώς επίσης και στη ρητορική του μίσους (hate speech) και την πολιτική αγένεια ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά των εκστρατειών πολιτικού στιγματισμού.

Αυτό που καταδεικνύουν οι τοποθετήσεις των τελευταίων ερευνητικών προσεγγίσεων, η πόλωση δεν εξαρτάται μόνο από το επίπεδο ριζοσπαστικοποίησης και εξτρεμισμού των απόψεων αλλά και από τον βαθμό στον οποίο οι απόψεις αυτές συσχετίζονται μεταξύ τους. Στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης οι πολίτες συνηθίζουν να διατυπώνουν τις απόψεις τους σε ομαδικά κλειστά περιβάλλοντα με αποτέλεσμα οι απόψεις που επικρατούν να είναι συχνά ομοιόμορφες και να ενισχύουν μια συγκεκριμένη ιδεολογία. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να διευκολύνουν τη δημιουργία «θαλάμων ηχούς», στους οποίους τα άτομα εκτίθενται κυρίως σε πολιτικές απόψεις που συμφωνούν με τις δικές τους και οι οποίες μπορούν να γίνουν οι κινητήριες δυνάμεις για παραπληροφορημένες και πολωμένες κοινωνίες (Del Vicario et al. 2016; Pariser 2011; Sunstein 2017). Οι χρήστες εκτίθενται σε πληροφορίες που ενισχύουν τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις τους παραμένοντας απομονωμένοι από άλλους

2. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ η θεματική πόλωση βασίζεται στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι κάνουν ορθολογικές επιλογές διαθέτοντας γνώση και ενημέρωση επί των διακυβευμάτων τα θεωρητικά υποδείγματα της συναισθηματικής πόλωσης υποθέτουν ότι ένα σημαντικό κομμάτι της πολιτικής συμπεριφοράς δεν βασίζεται στην ορθολογικότητα (Mason 2018). Η Mason σημειώνει τρία στοιχεία για τις συνεκτικές κοινωνικές ομαδοποιημένες ταυτότητες. Το πρώτο είναι η οπαδική προδιάθεση, δηλαδή η τάση των ανθρώπων να εκδηλώνουν μεροληψία ή/και αντιπάθεια προς τους αντιπάλους και προνομιακή μεταχείριση των μελών της δικής τους ομάδας. Το δεύτερο είναι η «πολιτική δράση», η έμπρακτη υπεράσπιση της κοινωνικής ομάδας που αισθάνονται ότι ανήκουν, ιδίως όταν νιώθουν ότι αυτή η ομάδα αντιμετωπίζει απειλή. Τέλος, η «συναισθηματική αντιδραστικότητα», αφορά στα συναισθήματα που ενεργοποιούνται υπέρ της κοινωνικής ομάδας, όπως ο θυμός ή ο ενθουσιασμός. Αυτά τα τρία στοιχεία δείχνουν πώς οι κοινωνικές ομάδες μπορούν να επηρεάσουν τη συναισθηματική πόλωση και την αντίληψη των ατόμων, καθιστώντας σημαντική τη συνεισφορά της κοινωνικής ταυτότητας στη διαμόρφωση των συναισθημάτων και των στάσεων τους (Mason 2018: 23).

χρήστες με αντίθετες απόψεις. Η συνθήκη αυτή επιδρά στη συναισθηματική πόλωση και δημιουργεί μία σειρά από αρνητικές συνέπειες όπως αγενείς συμπεριφορές και χαρακτηρισμούς, προσβλητική γλώσσα, λεκτικούς καυγάδες, δολοφονίες χαρακτήρων, κοροϊδία, ιδεολογικά ακραία γλώσσα, υποτιμητική και άσεμνη γλώσσα.

Τα παραπάνω φιλοδοξεί να αναλύσει το έργο DEMOSPOL³ για την κοινωνική και πολιτική πόλωση στην Ελλάδα. Το έργο θα κατασκευάσει μια τυπολογία περιοχών σύγκρουσης και των αποτελεσμάτων της πόλωσης για την πολυτάραχη περίοδο 2010-2022 κατά την οποία τα δεδομένα δείχνουν ενίσχυση της πόλωσης. Θα προτείνουμε ένα μοντέλο σχετικά με τη σχέση μεταξύ των πεδίων πόλωσης (πολιτικός ανταγωνισμός, προεκλογικά προγράμματα, κοινοβουλευτικός λόγος, ΜΜΕ και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης) και τους τύπους της πόλωσης (θεματική και συναισθηματική πόλωση)- και, τέλος, θα εντοπίσουμε τα αποτελέσματα της πόλωσης (αντιπολιτική κινητοποίηση, ρητορική μίσους, πολιτικός φυλετισμός).

Βιβλιογραφία:

- Abramowitz, A. (2010). *The Disappearing Center: Engaged Citizens, Polarization, and American Democracy*. Yale University Press.
- Abramowitz, A. (2018). *The Great Alignment: Race, Party Transformation, and the Rise of Donald Trump*. Yale University Press.
- Baldassarri, D., & Bearman, P. (2007). Dynamics of Political Polarization. *American Sociological Review*, 72(5), 784–811.
- Baldassarri, D., & Gelman, A. (2008). Partisans without constraint: Political polarization and trends in American public opinion. *American Journal of Sociology*, 114(2), 408–446. <https://doi.org/10.1086/590649>
- Bartolini, S., & Mair, P. (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge University Press.
- Boxell, L., Gentzkow, M., & Shapiro, J. M. (2020). Cross-Country Trends in Affective Polarization (Working Paper 26669). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w26669>
- Bruns, A. (2019). Filter bubble. *Internet Policy Review*, 8(4). <https://policyreview.info/concepts/filter-bubble>
- Budge, I., Hearl, D. J., Klingemann, H.-D., Robertson, D. R., & Volkens, A. (1995). *Comparative Manifestos Project* (Programmatic Profiles of Political Parties in 20 Countries, 1945-1988) Comparative Manifestos Project (Programmatic Profiles of Political Parties in 20 Countries, 1945-1988) (1.0.0) [dataset]. [object Object]. <https://doi.org/10.4232/1.2570>
- Campbell, J. E. (2018). *Polarized: Making Sense of a Divided America*. Princeton University Press.
- Del Vicario, M., Bessi, A., Zollo, F., Petroni, F., Scala, A., Caldarelli, G., Stanley, H. E., & Quattrociocchi, W. (2016). The spreading of misinformation online. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113(3), 554–559. <https://doi.org/10.1073/pnas.1517441113>
- DiMaggio, P., Evans, J., & Bryson, B. (1996). Have American's Social Attitudes Become More Polarized? *American Journal of Sociology*, 102(3), 690–755. <https://doi.org/10.1086/230995>
- Duffy, B., Hewlett, K. A., McCrae, J., & Hall, J. (2019). *Divided Britain? Polarisation and fragmentation trends in the UK* (The Policy Institute). King's College London.
- Fiorina, M. P., & Abrams, S. J. (2008). Political Polarization in the American Public. *Annual Review of Political Science*, 11(1), 563–588. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.053106.153836>
- García-Guadilla, M. P., & Mallen, A. (2018). Polarization, Participatory Democracy, and Democratic Erosion in Venezuela's Twenty-First Century Socialism. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 62–77. <https://doi.org/10.1177/0002716218817733>
- Gidron, N., Adams, J., & Horne, W. (2019). Toward a Comparative Research Agenda on Affective Polarization in Mass Publics. *APSA Comparative Politics Newsletter*, 29, 30–36.
- Hacker, J. S., & Pierson, P. (2019). Policy Feedback in an Age of Polarization. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 685(1), 8–28. <https://doi.org/10.1177/0002716219871222>
- Han, H., & Brady, D. W. (2006). A Delayed Return to Historical Norms: Congressional Party Polarization after the Second World War. *British Journal of Political Science*, 37(3), 505–531. <https://doi.org/10.1017/S0007123407000269>
- Hearn, J. (2006). *Rethinking Nationalism: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan.
- Hetherington, M. J. (2001). *Resurgent Mass Partisanship:*

3. Έρευνητικό έργο που χρηματοδοτείται από το ΕΛΙΑΔΕΚ. Βλ. <https://demospolgreece.wixsite.com/demospol>

- The Role of Elite Polarization. *The American Political Science Review*, 95(3), 619–631.
- Hobsbawm, E. J. (1992). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521439612>
- Hunter, J. D. (1992). *Culture Wars: The Struggle To Control The Family, Art, Education, Law, And Politics In America*. Basic Books.
- Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22(1), 129–146. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051117-073034>
- Iyengar, S., Sood, G., & Lelkes, Y. (2012). Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization. *The Public Opinion Quarterly*, 76(3), 405–431.
- LeBas, A. (2018). Can Polarization Be Positive? Conflict and Institutional Development in Africa. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 59–74. <https://doi.org/10.1177/0002764218756923>
- Lelkes, Y. (2018). Affective Polarization and Ideological Sorting: A Reciprocal, Albeit Weak, Relationship. *The Forum*, 16(1), 67–79. <https://doi.org/10.1515/for-2018-0005>
- Lipset, S., & Rokkan, S. (1967). Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments, in *Party Systems and Voter Alignments*. Free Press.
- Mason, L. (2018). *Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity*. University of Chicago Press.
- McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Politics. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16–42. <https://doi.org/10.1177/0002764218759576>
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think*. Penguin.
- Rae, D. W., & Taylor. (1970). *The Analysis of Political Cleavages*. Yale University Press.
- Reiljan, A. (2020). 'Fear and loathing across party lines' (also) in Europe: Affective polarisation in European party systems. *European Journal of Political Research*, 59(2), 376–396. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12351>
- Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. ECPR Press.
- Schultz, K. A. (2017). Perils of Polarization for U.S. Foreign Policy. *The Washington Quarterly*, 40(4), 7–28. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2017.1406705>
- Settle, J. E. (2018). *Frenemies: How Social Media Polarizes America*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108560573>
- Somer, M., & McCoy, J. (2018). Déjà vu? Polarization and Endangered Democracies in the 21st Century. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 3–15. <https://doi.org/10.1177/0002764218760371>
- Stavrakakis, Y. (2018). Paradoxes of Polarization: Democracy's Inherent Division and the (Anti-) Populist Challenge. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 43–58. <https://doi.org/10.1177/0002764218756924>
- Sunstein, C. R. (2002). The Law of Group Polarization. *Journal of Political Philosophy*, 10(2), 175–195. <https://doi.org/10.1111/1467-9760.00148>
- Sunstein, C. R. (2017). Deliberative Trouble? Why Groups Go to Extremes. In *Multi-Party Dispute Resolution, Democracy and Decision-Making*. Routledge.
- Wagner, M. (2021). Affective polarization in multiparty systems. *Electoral Studies*, 69, 102199. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102199>
- Wildenmann, R. (1998). Η Εκλογική Έρευνα. Συμπεριφορά του Εκλογικού Σώματος και Ανάλυση Εκλογών. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λυριντζής, Χ., & Νικολακόπουλος, Η. (Επιμ.). (1990). Εκλογές και κόμματα στην δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος. Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Τεπέρογλου, Ε., Χατζηπαντελής, Θ., & Ανδρεάδης, Ι. (2015). Μελέτη διαιρετικών τομών εκλογών και υποψηφίων στο εθνικό και ευρωπαϊκό δίπολο: Συγκλίσεις και αποκλίσεις. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25(0), 37–63. <https://doi.org/10.12681/sas.788>

Μια επιστημολογική ανάγνωση της πολυπολιτισμικής προβληματικής

Βασίλης Κωστέας

Δρ. Πολιτικής Επιστημολογίας, Επιστημονικός Συνεργάτης, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών

An epistemological reading of the multicultural problematic

Vasilis Kosteas

PhD in Political Epistemology; Scientific Collaborator, Center of Liberal Studies

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο γίνεται η προσπάθεια να αναλύθουν οι επιστημολογικές διαστάσεις της πολυπολιτισμικότητας. Μολονότι γίνεται αποδεκτό ότι υφίσταται η ανάγκη αναγνώρισης της πολιτισμικής διαφορετικότητας και των διαφορετικών τρόπων παραγωγής και μετάδοσης γνώσης, αμφισβητείται η σχετικιστική βάση της εν λόγω προσέγγισης. Επιπροσθέτως, εξετάζονται οι επιπτώσεις της πολυπολιτισμικότητας στη φιλελεύθερη δημοκρατία, ενώ προτείνεται η θεωρία του κοσμοπολιτισμού ως λύση για την υπέρβαση των προκλήσεων που δημιουργούνται από την εν λόγω προβληματική, συνδυάζοντας τον θεωρητικό και πολιτικό πλουραλισμό.

Λέξεις Κλειδιά: Επιστημολογία, Σχετικισμός, Πολυπολιτισμικότητα, Πλουραλισμός, Κοσμοπολιτισμός, Πολιτική των Ταυτοτήτων.

Abstract

This article endeavors to analyze the epistemological aspects of multiculturalism. While acknowledging the imperative to acknowledge cultural diversity and various knowledge production and transmission methods, we question the relativistic underpinnings of this approach. Furthermore, we scrutinize the impact of multiculturalism on liberal democracy, proposing the theory of cosmopolitanism as a potential solution to navigate the challenges posed by this issue. By integrating theoretical and political pluralism, cosmopolitanism offers a pathway forward in addressing these complexities.

Key Words: Epistemology, Relativism, Multiculturalism, Pluralism, Cosmopolitanism, Identity Politics.

Πρόλογος

Ίσως η σημαντικότερη πρόκληση που αντιμετωπίζει η φιλελεύθερη δημοκρατία τον 21ο αιώνα είναι η προβληματική που ανακύπτει εντός του περιγράμματος της πολυπολιτισμικότητας. Αυτού του τύπου η προβληματική έλκει την καταγωγή της από επιστημολογικές παραδοχές που βασίζονται σε θεωρίες όπως ο μεταμοντερνισμός και η πολιτική των ταυτοτήτων.

Θα μπορούσε εν συντομία να αναφερθεί ότι η επιστημολογική διάσταση της πολυπολιτισμικότητας αναφέρεται σε έναν τύπο φιλοσοφικής ανάλυσης που αναγνωρίζει και αξιολογεί ως ιδιαίτερα σημαντικές τις διαφορετικές πολιτισμικές οπτικές όπως και τους τρόπους απόκτησης, παραγωγής και μετάδοσης της επιστημονικής γνώσης, καθώς αμφισβητεί την παραδοσιακή "ευρωκεντρική" οπτική (κανόνα) αναφορικά με τη γνώση ως καθολική και αντικειμενική, αντιπαραθέτοντας τις διάφορες κουλτούρες ως πηγές ιδιαίτερης κατανόησης του κόσμου και της πραγματικότητας.

Η προβληματική, ωστόσο, έγκειται στο ότι αυτή η νέα φιλοσοφική προσέγγιση παρέχει τη δυνατότητα να αναπτυχθεί ένας ιδιαίτερα «μαχητικός» σχετικισμός, ο οποίος δύναται να μετασηματιστεί σε έναν άκρατο μηδενισμό απέναντι στην αξία της επιστημονικής γνώσης, μια τάση που διαπνέει και το σύνολο της μεταμοντέρνας σκέψης και των σύγχρονων συνεχιστών της εντός του πλαισίου της ταυτοτικής αριστεράς και δεξιάς. Εν ολίγοις, η εμφάνιση και άνθιση του μεταμοντέρνου, ταυτοτικού και πολυπολιτισμικού σκεπτικισμού φανερώνει μια ευρύτερη μετατόπιση εντός των αναπτυσσόμενων δυτικών δημοκρατιών, η οποία χαρακτηρίζεται από μία, ολοένα και αυξανόμενη, αμφισβήτηση του πολιτικού, κοινωνικού, ηθικού και επιστημολογικού μοντέλου που αναπτύχθηκε μέσα από τα διδάγματα της νεωτερικότητας.

Στην παρούσα εισήγηση στόχος είναι να παρουσιαστούν οι βασικές επιστημολογικές σχέσεις μεταξύ πολυπολιτισμι-

κότητας και μεταμοντερνισμού/πολιτικής των ταυτοτήτων, όπως και να συζητηθεί ο κοσμοπολιτισμός, ως η θεωρία που δύναται να υπερβεί την ανωτέρω προβληματική και να καλύψει τις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές απαιτήσεις, καθώς και οι διασυνδέσεις που διατηρεί με τον θεωρητικό και πολιτικό πλουραλισμό.

Εισαγωγή

Η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί περισσότερο ένα περίγραμμα εντός του οποίου επιτελείται μια ιδεολογική αντιπαράθεση παρά μια ιδεολογία καθαυτή. Ως περίγραμμα, περιλαμβάνει ένα σημαντικό εύρος απόψεων αναφορικά με τις επιπτώσεις της διαρκώς αυξανόμενης πολιτισμικής ποικιλομορφίας και, πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με το κατά πως η πολιτισμική διαφορά δύναται να συμβιβαστεί με την πολιτική ενότητα (Heywood 2021:225).

Ως βασική θεματική, λοιπόν, της πολυπολιτισμικότητας αναδεικνύεται η “διαφορετικότητα” (Benhabib 1996) εντός ενός (όχι και τόσο) ενιαίου πολιτικού και κοινωνικού χώρου. Η θέση δε που υποστηρίζει την προαναφερθείσα θεματική συνίσταται στην θετική αποδοχή και υποστήριξη της ποικιλομορφίας της κοινοτικής ζωής, βασιζόμενη στο δικαίωμα των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων στην αναγνώριση και το σεβασμό (Taylor 1994).

Υπό αυτή την έννοια, η πολυπολιτισμικότητα αναγνωρίζει τη σημασία των διαφορετικών πεποιθήσεων/πίστεων, αξιών, όπως και τρόπων ζωής στην εδραίωση μιας αίσθησης αυτό-εκτίμησης τόσο για τα άτομα όσο και τις πολιτισμικές ομάδες. Έτσι, οι διακριτές κουλτούρες αξιώνουν να προστατεύονται και να ενδυναμώνονται, ιδιαίτερα όταν αφορούν μειονοτικές ή κοινωνικά ευάλωτες ομάδες.

Προχωρώντας στην επιστημολογική ανάλυση, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί ότι η αντίληψη περί γνώσης που υιοθετείται δεν είναι υποκειμενικού τύπου, δηλαδή δεν θεωρείται ότι η γνώση αναπτύσσεται αποκλειστικά από τα γνωστικά υποκείμενα και ότι αυτή θεμελιώνεται στη βάση στρατηγικών δικαιολόγησης. Αντιθέτως, η αντίληψη περί γνώσης που υιοθετείται είναι ότι αυτή αποτελεί μια κοινωνική δραστηριότητα (Fricker et al. 2020: xvi). Επομένως, ο πιο ενδεικτικός τρόπος για να αναπτυχθεί ένα τόσο πολυεπίπεδο και πολυσύνθετο θέμα θα ήταν διαμέσου ενός “γνωσιακού πλαισίου”, το οποίο μας επιτρέπει να οργανώνουμε τις έννοιες, τις αποφάνσεις, αλλά και τα σχετικά ερωτήματα και υποθέσεις που προκύπτουν. Ένα γνωσιακό πλαίσιο περιλαμβάνει τέσσερα διακριτά συγκροτητικά “στοιχεία” ή άλλως “σημεία αναφοράς”, όπου: α) τα “πραγματολογικά”, αναφέρονται στο εύρος ενδιαφέροντος και το περιεχόμενο β) τα “αξιολογικά” αφορούν τις διαφορετικές “οπτικές” και πως αυτές οργανώνονται, κατανοούνται και αξιολογούνται από την υποκειμενική εμπειρία· γ) τα “μεθοδολογικά”, αφορούν τα γνωσιακά (θεωρητικά ή φυσικά) μέσα που μετερχόμαστε για την απόκτηση, ανάπτυξη, μορφοποίηση, αναπαραγωγή και τέλος διάδοση της γνώσης· και δ) τα “ηθικά”, αφορούν

την κανονιστική διάσταση της γνωσιακής διαδικασίας στη βάση συγκεκριμένων αρχών και αξιών.

I. Πραγματολογικά (πεδίο αναφοράς)

Αναφορικά με το “εύρος” και το “περιεχόμενο”, οι επιστημολογικές διαστάσεις της πολυπολιτισμικότητας συνίστανται στην “ποικιλομορφία” (Song 2020). Η γνώση διαθέτει πολλαπλές πηγές, πεδία και τύπους. Η θεωρία της πολυπολιτισμικότητας αναγνωρίζει ότι υφίσταται μια πλούσια γκάμα τρόπων σκέψης, πεποιθήσεων και πρακτικών που αντιστοιχεί σε διάφορες και διαφορετικές κοινωνίες. Οι κοινωνίες αυτές διαθέτουν μοναδικές ιστορίες, αντιλήψεις και αξίες που συγκροτούν την κουλτούρα τους. Αυτή η ποικιλομορφία θέτει υπό αμφισβήτηση την αντίληψη περί μιας μοναδικής και καθολικής περιεχομενικής διάστασης του κόσμου της εμπειρίας. Αντιστοίχως, αναδεικνύεται η σημασία του πως κατανοείται η γνωσιακή πρόσληψη της περιεχομενικής διάστασης των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Αυτό περιλαμβάνει τη διενέργεια μιας κριτικής εξέτασης αναφορικά με το τι συνιστά, σε γνωσιακό επίπεδο, “πολιτισμική ταυτότητα”, όπως και το πως οι πολιτισμικές διαφορές αναγνωρίζονται και αξιολογούνται. Αυτού του τύπου οι επιστημολογικές αναζητήσεις ταυτίζονται με την προβληματική του “ουσιολογισμού”.

Βασική πτυχή της ουσιολογικής προσέγγισης αποτελεί η απόδοση συγκεκριμένων κατηγορημάτων που σχετίζονται με τον τρόπο, με τον οποίο ένα άτομο ενσωματώνεται σε μια κοινωνική κατάσταση που αναδεικνύεται ως χαρακτηριστική και ουσιώδης για την ανάπτυξη της ατομικής του ταυτότητας, κάτι που πραγματώνεται αναγκαία στο περίγραμμα μιας κουλτούρας. Υπό αυτήν την έννοια, η αντίληψη περί κουλτούρας δεν περιορίζεται στους τρόπους ένδυσης ή στις διατροφικές συνήθειες, αλλά αφορά τα ήθη και έθιμα, τους νόμους και τα κανονιστικά πρότυπα που ρυθμίζουν την κοινή ζωή, όπως είναι οι σχέσεις μεταξύ των φύλων, η ανατροφή των παιδιών, η οργάνωση της οικονομίας, η μετάδοση της γνώσης, η τιμωρία της παραβατικότητας. Σε τελική ανάλυση, η αντίληψη περί κουλτούρας αφορά όλες τις στάσεις που υιοθετούνται εντός ενός πολύ συγκεκριμένου, αυστηρά δομημένου και ιστορικά προσδιορισμένου περιβάλλοντος, για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της κοινωνικής ζωής, και να καθοριστούν οι όροι και οι προϋποθέσεις που διέπουν τους πολύ σύνθετους τρόπους συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης εντός του κοινωνικού χώρου (Waldron 2004).

Συγκεκριμένα, με την απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών (κατηγορημάτων) επιτελείται ένα είδος “ουσιολογικοποίησης” της πολιτισμικής ταυτότητας (Eisenberg 2013), με χαρακτηριστικές λειτουργίες, όπως:

- η συγκρότηση της ιδιοσυγκρασίας του ατόμου·
- η διαμόρφωση των πίστευων, η λήψη των αποφάσεων και

η επιδίωξη των επιλογών κατά τη διάρκεια της ζωής του που συνδέονται με μια κουλτούρα, ακόμα και η ίδια η κουλτούρα, όπου θεωρούνται παράγωγα μιας πρώτης αρχής ή αποτελούν εκ φύσεως χαρακτηριστικά και θεωρούνται δεδομένα·

- η συγκρότηση της αντίληψης περί δικαιωμάτων με αναφορά τόσο το ίδιο, όσο και την κοινότητα εντός της οποίας ζει και δραστηριοποιείται και επιβάλλονται κριτήρια για τη διάκριση μεταξύ “αυθεντικών” και μη μελών, ώστε να καθοριστεί ποιος/α δικαιούται τη απολαβή των ωφελειών·
- η διαισθητική περιχαράκωση των ορίων που τίθενται μεταξύ της δικής του κοινότητας και άλλων κοινοτήτων στη βάση μιας “αναπαράστασης” περί διαφορετικότητας, όπου οι κοινότητες θεωρούν ότι διακρίνονται από ομοιογενείς κουλτούρες (διαθέτουν, δηλαδή, ομοιογενή πολιτισμικά χαρακτηριστικά)·
- και τέλος, η αφοσίωση στις επιταγές και τα πιστεύω της κοινότητας στην οποία ανήκει, ως η διαμόρφωση μιας ειδικής αντίληψης περί δικαιοσύνης.

Ωστόσο, η απο-ουσιολογικοποίηση της κουλτούρας καθίσταται εφικτή με την ενσωμάτωση του μεθοδολογικού νομιναλισμού (Popper 2005). Η προσέγγιση αυτή αντιλαμβάνεται την γνώση ως την προσπάθεια για μια ενδελεχή αναγνώριση, περιγραφή και εξήγηση των ατομικών περιστάσεων και των κανονικοτήτων που χαρακτηρίζονται από σχέσεις. Οι όροι, επομένως, δεν διακρίνονται μεταξύ “ατομικών/καθολικών”, αλλά μεταξύ “βασικών/γενικών”. Οι όροι δεν αποτελούν ονόματα (ορισμούς) που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ποιότητες, αλλά εννοιολογικός εξοπλισμός που χρησιμοποιείται για το σκοπό αυτό και διαθέτει συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς. Με αυτήν τη προσέγγιση, οι ερωτήσεις του τύπου “τι (είναι) Χ” μετασχηματίζονται σε ερωτήσεις του τύπου “πώς ή γιατί (είναι) Χ”, οι οποίες είτε αποτελούν ερωτήματα σχετικά με τις προϋποθέσεις ανακάλυψης και λειτουργίας του Χ, είτε αναφέρονται στον τρόπο χρήσης του όρου, είτε, τέλος, αναφέρονται σε μια αξιολογική στάση απέναντι στο Χ (Γέμπτος, 1987:152-155). Για τους νομιναλιστές, οι ορισμοί αποτελούν “στενογραφικά σύμβολα” - ετικέτες - που εισάγονται για την “οικονομία της συζήτησης”. Δεν διαθέτουν ειδικό βάρος για την γνωσιακή διαδικασία, καθώς δεν χρησιμοποιούνται για την συγκρότηση εξηγήσεων ή προγνώσεων - δεν διαθέτουν επιχειρηματολογικό ή εμπειρικό περιεχόμενο - αλλά διαδραματίζουν ένα σημαντικό λειτουργικό ρόλο, καθώς βοηθούν να αποφεύγονται οι μακροσκελείς περιγραφές.

II. Μεθοδολογικά

Η θεωρία της πολυπολιτισμικότητας υποστηρίζει την αντίληψη ότι υφίστανται πολλοί και διάφοροι τρόποι με τους οποίους αποκτούμε γνώση και κατανοούμε τον περιβάλλοντα κόσμο. Επιπροσθέτως, αναγνωρίζει ότι η γνώση αυτή

δεν συνεπάγεται μια απλή και ουδέτερη αποτύπωση της εξωτερικής πραγματικότητας. Αντιθέτως, αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή (Berger & Luckmann 1991, Παπαταξιάρχης 1996) που επηρεάζεται από την πολιτική δυναμική, τις πολιτισμικές αξίες και τα ιστορικά πλαίσια. Επομένως, εμπλουτίζεται από την ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών αναγνώσεων και πρακτικών, τις οποίες επιθυμεί να ενσωματώσει στο επιστημολογικό τοπίο επεκτείνοντας περαιτέρω τους ορίζοντες.

Η ανωτέρω αντίληψη περί της “γνώσης ως κοινωνικής κατασκευής” αναδεικνύει την προβληματική του επιστημολογικού σχετικισμού.

Σύμφωνα με τον Kitcher (1998:44) τα “τέσσερα δόγματα του σχετικισμού” αναφέρονται στα εξής: i) δεν υπάρχει αλήθεια πλην αυτής που γίνεται αποδεκτή από τα κοινωνικά υποκείμενα· ii) κανένα σύστημα πίστσεων δεν περιορίζεται από τον “λόγο” και την “πραγματικότητα”, καθώς και κανένα σύστημα πίστσεων δεν είναι “προνομιακό”· iii) δεν υπάρχουν “ασυμμετρίες” μεταξύ εξηγήσεων που στοχεύουν στην αλήθεια και το ψεύδος ή την κοινωνία και τη φύση· iv) θα πρέπει να δίνεται προτεραιότητα στις κοινωνικές κατηγορίες που ανήκουν τα δρώντα υποκείμενα, άλλως στις “ταυτότητες” που αποδέχονται ότι τα χαρακτηρίζουν.

Μολονότι, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την γνωσιακή διαδικασία επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από κανονιστικές αντιλήψεις, ο τρόπος με τον οποίο διαχειριζόμαστε την απουσία έγκυρης γνώσης διαδραματίζει, εξίσου, έναν πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς συνδέεται με τον τρόπο που οι “μεταφυσικές μας δεσμεύσεις”, σύμφωνα με τον Kuhh (2012), επηρεάζουν επιλογές και αποφάσεις. Ωστόσο, μπορεί οι στόχοι και οι αξίες να τίθενται στη βάση των ανωτέρω, αλλά η παραγωγή, απόκτηση και διάδοση της γνώσης, δεν εξαντλείται σε αυτές. Υφίσταται αυτό που ονομάζεται διάκριση μεταξύ γεγονότων και αποφάσεων (Popper 2003b:569-600). Η “αντικειμενικότητα” (ως μια αντιστοιχιστική, ανταποκρίσιμη και ελέγξιμη απεικόνιση της πραγματικότητας) υφίσταται για τα γεγονότα· για τις αποφάσεις υφίσταται αυτό που ονομάζουμε “ελλογότητα” [reasonableness]. Αυτή αντικειμενικότητα που χαρακτηρίζει τη γνωσιακή δραστηριότητα εξαρτάται από έναν διαφορετικό τύπο επιστημικού πλουραλισμού, ο οποίος εξαρτάται από το εύρος της διυποκειμενικότητας και της διεπιστημονικότητας· όσο, δηλαδή, “ανοίγει” ο κύκλος των απασχολούμενων με τα προβλήματα και στον κύκλο εντάσσονται περισσότερες γνωσιακές θεματικές. Αντιστοίχως, η ελλογότητα (Popper 2008: 477-488, Gattei 2006: 8) αποτελεί μια ηθική αρχή που απορρέει από ποππεριανό ηθικό credo “*Ίσως εγώ να έχω λάθος και εσύ δίκιο, και ίσως με μια κοινή προσπάθεια να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε περισσότερο την αλήθεια*” (Popper 2003a:33) και σχετίζεται με την επιλογή οι πράξεις μας να καθοδηγούνται από την αρχή της διαφρασησιμότητας και της σφαλερότητας. Αποτελεί μια στάση που παροτρύνει την **ανεκτικότητα** στην κριτική και το **σεβασμό** στην αντίθετη άποψη, στη βάση της αντίληψης ότι η γνώση μας είναι αντιστρόφως ανάλογη με την άγνοια μας

(Popper 2008:9). Πρόκειται για μια αρχή που δεν παραιτείται από την πεποίθηση ότι, με μέσα όπως η κριτική επιχειρηματολογία και οι εμπειρικές δοκιμές, δύναται να επιτύχουμε μια κάποια κοινά αποδεκτή συμφωνία ή συμβιβασμό για τα περισσότερα ζητήματα, παρά τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τα διαφορετικά ενδιαφέροντα, μέσω αμοιβαίων διακανονισμών, που οδηγούν στην επίτευξη μιας **επάλληλης συναίνεσης**, ώστε να αποφεύγονται οι συγκρούσεις και να προάγεται η συνεργασία, επιλογή τουλάχιστον πιο αποτελεσματική και λειτουργική (Popper 2003b:332-333).

III. Αξιολογικά

Αναφορικά με τις “θεωρήσεις” ή “οπτικές”, η θεωρία της πολυπολιτισμικότητας αναγνωρίζει τις δυσκολίες μετακίνησης της γνώσης μεταξύ πολιτισμικών περιγραμμάτων, καθώς τονίζεται η αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ υποκειμένων, όπως και ερμηνείας του περιεχομένου της επικοινωνίας αυτής, από υποκείμενα που διατηρούν διαφορετικές πολιτισμικές και κοινωνικές αναφορές.

Η προσέγγιση αυτή αναφέρεται στη θεωρία της πολιτισμικής “ασυμμετρίας” (Waldron 2004, Jarvie 2007).

Η έννοια της ασυμμετρίας προέρχεται από τον χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης και αναφέρεται στην ιδέα ότι κάποιες επιστημονικές θεωρίες, “παραδείγματα” σύμφωνα με τον Kuhh, διαφέρουν θεμελιωδώς μεταξύ τους ώστε να μην είναι εφικτές οι συγκριτικές αναλύσεις και επομένως το εμπειρικό και θεωρητικό τους περιεχόμενο να μην μπορεί να επικοινωνηθεί και να κατανοηθεί εκτός των ορίων του ιδίου παραδείγματος. Αναλογικά, η κοινωνική και πολιτισμική ασυμμετρία αναφέρεται στην ιδέα ότι οι διαφορετικές κουλτούρες και κοινωνίες διαθέτουν διακριτούς τρόπους για την αντίληψη, κατανόηση και αξιολόγηση του περιβάλλοντος κόσμου, επομένως η απόκτηση, παραγωγή, αναπαραγωγή και επικοινωνία της γνώσης είναι εφικτή μόνο στη βάση κριτηρίων που τίθενται εντός των συγκεκριμένων κουλτουρών και κοινωνιών, οι οποίες πλέον λαμβάνουν τη μορφή περιγραμμάτων, αντίστοιχων των επιστημονικών παραδειγμάτων.

Η θεωρία περί παραδειγμάτων, θεωρητικών ή πολιτισμικών, ταυτίζεται με την επιστημολογική θέση ότι η γνώση είναι ανάλογη του διανοητικού μας υποβάθρου, που καθορίζει με αναγκαίο τρόπο ένα περίγραμμα, εντός του οποίου είμαστε σε θέση να διατυπώνουμε πραγματολογικές, μεθοδολογικές και αξιολογικές αποφάνσεις για τον περιβάλλοντα κόσμο. Αυτό το διανοητικό υπόβαθρο είναι αποκλειστικό και περικλειστό. Όπως στην επιστήμη, έτσι και την κοινωνία αυτά τα περιγράμματα καθορίζουν τους όρους και το εύρος του διαλόγου (την επικοινωνία) μεταξύ γνωστικών υποκειμένων. Αυτό συνεπάγεται ότι ο διάλογος (επικοινωνία) διαδραματίζεται στη βάση συγκεκριμένων κανόνων που ακολουθούνται από τα άτομα και θεωρούνται προϋπόθεση για την επιτυχημένη έκβαση του.

Επιστημολογικά, η “περιγραμματική γνώση” υποστηρίζεται από το δόγμα του “πολιτισμικού σχετικισμού” (Jarvie 2007). Ο πολιτισμικός σχετικισμός αποτελεί ένα γενικό όρο που αναφέρεται στο ότι συγκεκριμένες μεταβλητές (ηθικές αξιώσεις, ισχυρισμοί περί αληθείας), οι οποίες θεωρούνταν ανεξάρτητες, ωστόσο αναδεικνύονται σε εξαρτημένες· δηλαδή, προκύπτουν “σχετικές” ή “ανάλογες” με συμβάσεις που αναφέρονται, παραδείγματος χάριν, στην κοινωνική διαστρωμάτωση (τάξεις/κάστες) ή σε πολιτισμικά συμφραζόμενα. Εν ολίγοις, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το κατηγορήμα “ηθικό” ή “αληθές” αποδίδεται πάντοτε άμεσα εξαρτημένο από μια συνθήκη που το αναδεικνύει ως τέτοιο. Αυτή η συνθήκη είναι το “περίγραμμα”, που δίνει στο κατηγορήμα το πρόσημο της “αναλογικότητας”.

Ο πολιτισμικός σχετικισμός διακρίνεται σε περιγραφικό, που αναφέρεται σε ζητήματα μεθόδου και αφορά την πραγματολογική παρατήρηση ότι διαφορετικές κουλτούρες και κοινωνίες ακολουθούν διαφορετικά αξιακά και γνωσιολογικά πρότυπα, και σε κανονιστικό, που αναφέρεται στο ότι η “διαφορετικότητα” δεν δύναται να διευθετηθεί. Αυτό συνεπάγεται πως δεν υφίσταται κανένας τρόπος να αποφανθούμε σχετικά με την εγκυρότητα ή μη αυτών των προτύπων καθώς δεν μοιράζονται καμία κοινή βάση. Το ζήτημα που προκύπτει από αυτήν την ανάλυση είναι ότι αυτό το “περίγραμμα” δεν επιτρέπει δια-κοινωνικά, δια-πολιτισμικά ή δια-χρονικά κανονιστικά πρότυπα, καθώς αυτά καθορίζονται από μια συγκεκριμένη ιστορικότητα και οπτική.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ της πλαισιακά [contextual] οργανωμένης γνώσης και της απαίτησης για την ύπαρξη ενός πολύ καλά δομημένου υποστηρικτικού συστήματος, εντός του οποίου καθίσταται εφικτή η απόκτηση της γνώσης αυτής, με την αντίληψη που αξιώνει την ύπαρξη διακριτών περιβαλλόντων με συγκεκριμένο περίγραμμα, τα οποία παράγουν ειδικής μορφής γνώση, η οποία δεν μπορεί να αποτελέσει κοινό σημείο αναφοράς παρά μόνον για όσους μοιράζονται συγκεκριμένες παραδοχές και αντιλήψεις.

Η γνώση καθίσταται εφικτή όταν τα άτομα αναγνωρίζουν την επισφάλεια του χαρακτήρα της, τη διαρκή πιθανότητα λάθους, και κατανοούν ότι η γνώση τους εξαρτάται από τον “άλλον”, ο οποίος αποτελεί πηγή (ενδεχομενικής) γνώσης. Η αξία της “διαφωνίας” [dissensus] έγκειται σε αυτήν ακριβώς την ενδεχομενικότητα: ο διάλογος με τον “άλλον” βοηθά στο να ανακαλυφθούν και να αποσαφηνιστούν οι διαφωνίες. Χωρίς την αποσαφήνιση των διαφωνιών, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, δεν υπάρχει τρόπος να ανακαλυφθούν “κοινοί τόποι” που μπορούν, εκ των υστέρων, να οδηγήσουν σε συναίνεση, αν όχι συμφωνία, σχετικά με μια κοινά αποδεκτή καταστασιακή προβληματική. Σε αυτόν το διάλογο, η επικρατούσες ηθικές αρχές είναι η ανεκτικότητα και ο σεβασμός. Η δυνατότητα συναίνεσης βασίζεται σε μια “αρνητική ευρετική”, τη διαψευσιμότητα, της οποίας οι πρακτικές συνεπαγωγές αναφέρονται στις προσπάθειες να παρουσιαστούν οι ανεπάρκειες θεωριών εκθέτοντας τις παρατηρησιακές τους ατέλειες (αποτυχίες) - εμπειρικό στοιχείο - και

τις θεωρητικές τους αντιφάσεις/ασυνέπειες - επιχειρηματολογικό στοιχείο. Αυτό διακρίνει την κοινωνική διάσταση της γνωσιακής δραστηριότητας (Longino 2019). Επίσης, η επίτευξη επιτυχημένης γνωσιακής συναίνεσης επαφίεται στην ανταποκρισιμότητα και αντιστοιχισιμότητα που επιδεικνύουν οι διαφορετικές καταστασιακές προβληματικές, και οι συνακόλουθες θεωρητικές υποθέσεις που διατυπώνουμε, απέναντι σε φαινόμενα της πραγματικότητας που δύνανται να γίνουν διυποκειμενικά αποδεκτά.

IV. Ηθικά

Η ηθική διάσταση της θεωρίας της πολυπολιτισμικότητας αναγνωρίζει την επιρροή διαφόρων δυναμικών ισχύος, όπως οι δομές εξουσίας εντός των επιστημονικών θεσμών, κατά την παραγωγή, απόκτηση και διάδοση της γνώσης. Αναγνωρίζει, δηλαδή, ότι συγκεκριμένα γνωσιακά συστήματα διαθέτουν προνομιακή ή μειονεκτική (περιθωριακή) θέση στη βάση ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων. Αυτού του τύπου οι ιεραρχήσεις προκαλούν “επιστημική αδικία”, και επομένως τονίζεται η αναγκαιότητα της ενδυνάμωσης της “φωνής” και της “αυτενέργειας” των περιθωριοποιημένων πολιτισμικών κοινοτήτων, κάτι που συνεπάγεται την ανάγκη για αμφισβήτηση της ιστορικής κυριαρχίας των “δυτικών” επιστημολογικών παραδόσεων υπέρ της αναγνώρισης των μη “δυτικών” γνωσιακών συστημάτων.

Συγκεκριμένα, η έννοια της “επιστημικής αδικίας”, την οποία εισήγαγε η Fricker (2009), αναφέρεται σε έναν τύπο αδικίας που επισυμβαίνει σε γνωστικά υποκείμενα όταν οι πηγές και τα περιεχόμενα της γνώσης που διαθέτουν και επικοινωνούν αμφισβητούνται στη βάση ταυτοτικών χαρακτηριστικών. Αυτού του τύπου η “αδικία” περιλαμβάνει την άνιση κατανομή των επιστημονικών πόρων και ευκαιριών, γεγονός που οφείλεται σε συστημικές ανισορροπίες. Η επιστημική αδικία οδηγεί στην επιστημική καταπίεση, που, ως έννοια στην κοινωνική επιστημολογία, εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους η γνώση και η πληροφορία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιθωριοποιήσει και να σιωπήσει συγκεκριμένες πολιτισμικές ομάδες, μια κατάσταση που οδηγεί στην απονομιμοποίηση τους. Οι τρόποι που επισυμβαίνει κάτι τέτοιο είναι διαμέσου, αφενός, της αμφισβήτησης των γνωσιακών ισχυρισμών ατόμων και ομάδων λόγω έλλειψης αναγνώρισης της αξιοπιστίας της μαρτυρίας που αποδίδεται σε συστημικές προκαταλήψεις και τα στερεότυπα-αφετέρου, όταν εκλείπει το κοινό γλωσσικό και θεωρητικό υπόβαθρο που καθιστά επιτυχημένη τη μετάδοση της όποιας πληροφορίας, είτε αναφερόμαστε σε εμπειρία είτε σε ισχυρισμό.

Η αντίληψη περί “επιστημικής αδικίας” ανοίγει το δρόμο για την ανάδυση μιας ιδιαίτερα επιδραστικής “κουλτούρας θυματοποίησης” που γίνεται περισσότερο εμφανής κυρίως στον αγγλοσαξονικό ακαδημαϊκό χώρο (ΗΠΑ, Καναδάς, Βρετανία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία) και οδήγησε στη διαμόρφωση αυτού που αποκαλείται “καταγγελτικές σπουδές” [grievance studies].

Υπήρξαν δύο χαρακτηριστικά περιστατικά που “φώτισαν” την καταστασιακή προβληματική. Το πρώτο περιστατικό αποκλήθηκε η “φάρσα του Sokal” [Sokal Hoax] ύστερα από τη δημοσίευση ενός άρθρου του Alan Sokal, καθηγητή θεωρητικής φυσικής στο πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης (NYU), με τίτλο “Trangressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity” στο περιοδικό *Social Text* το 1996, και θεωρείται ότι αποτέλεσε την αφορμή για τους “επιστημονικούς πολέμους” του τέλους του 20ου αιώνα που ακόμα ταλανίζουν τον ακαδημαϊκό χώρο. Το δεύτερο περιστατικό ήταν η αποκάλυψη της συγγραφικής και εκδοτικής προσπάθειας τριών επιστημόνων, των James A. Lindsay, Peter Boghossian και Helen Pluckrose, να ενδυναμώσουν περαιτέρω τα αρχικά συμπεράσματα του Sokal, με αποτέλεσμα η προσπάθεια τους αυτή να αποκληθεί “Sokal στο τετράγωνο” [Sokal Squared].

Η θεωρητική αφετηρία της εκδοτικής προσπάθειας του Sokal (1999: 231-249) εδραζόταν στην αντίληψη ότι το επιχείρημα περί “ασυμμετρίας” και “υποκαθορισμού” (Duhem-Quine Thesis), είχε οδηγηθεί στα όρια του καταλήγοντας σε έναν αντιεπιστημονικό σχετικισμό και έναν μηδενιστικό σκεπτικισμό στη βάση ότι το θεωρητικό και εμπειρικό περιεχόμενο των επιστημονικών “παραδειγμάτων” αποτελείται από “κατασκευές” και επιλογές στηριζόμενες σε υποκειμενικές κρίσεις, οπτικές ή συμφέροντα.

Αντιστοίχως, τα ελατήρια πίσω από το “Sokal Squared” συνίσταντο στο ότι αυτός ο αντιεπιστημονικός σχετικισμός είχε ήδη διαμορφώσει έναν ιδιαίτερα ακμάζοντα μηδενιστικό σκεπτικισμό, ο οποίος, πλέον, γίνεται ιδιαίτερα αισθητός μέσα από το περιεχόμενο και την επιχειρηματολογία των “καταγγελτικών σπουδών” (Pluckrose & Lindsay 2020). Ο μετασηματισμός της επιστήμης σε “εφαλτήριο καταγγελίας της αδικίας και της καταπίεσης” έχει δημιουργήσει μια πιεστική κατάσταση στον ακαδημαϊκό χώρο, κυρίως στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές σπουδές, οι οποίες αντί να επεκτείνονται και να γίνονται πιο περιεκτικές, αναδιπλώνονται στον εαυτό τους, κατακερματισμένες σε μικρές, κλειστές κοινότητες, οι οποίες μετατρέπονται σε “σέκτες” με συγκεκριμένα δόγματα και ιδεολογία. Στόχος δεν είναι πλέον η ανακάλυψη της αλήθειας και της συνακόλουθης μεθοδολογίας που μας βοηθά να δίνουμε όσο το δυνατόν πληρέστερες περιγραφές, αναλύσεις και εξηγήσεις, αντιστοιχιστικές των φαινομένων της πραγματικότητας, αλλά η αποκάλυψη της “σεξιστικής, πατριαρχικής, αυταρχικής και ηγεμονικής φύσης” της επιστημονικής γνώσης, ως προϊόν πολιτικών ανισορροπιών και οικονομικών ανισοτήτων, στην ερμηνευτική βάση της θεωρίας και πολιτικής των ταυτοτήτων.

Αυτή η κατάσταση έχει επιτρέψει την ανάδυση μιας ιδιαίτερης ακαδημαϊκής κουλτούρας, στο πλαίσιο της οποίας το επιχείρημα δεν αποτελεί κοινή συνισταμένη ενός πλουραλιστικού θεωρητικού περιεχομένου και ενός αντίστοιχα πλουραλιστικού εμπειρικού περιεχομένου, τα οποία έχουν συζητηθεί επαρκώς στη βάση μιας κριτικής, διεπιστημονικής και διυποκειμενικής επιχειρηματολογίας, αλλά είναι αποτέλεσμα μιας πολύ συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης

εντός ενός πολύ στενά καθορισμένου πολιτιστικού περιγράμματος. Μιας αντίληψης, επιπροσθέτως, ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός δεν επαρκεί για να διορθωθούν οι κοινωνικές αδικίες και να αντιμετωπιστούν τα δεινά που υφίστανται τα άτομα μέσα στις πολιτικές κοινωνίες, καθώς και ότι δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στις επιδιώξεις κοινωνικών ομάδων, ούτε στη σύγχρονη κοινωνική προβληματική. Μιας αντίληψης, τέλος, που αξιώνει την ένταξη στο κοινωνικό σύνολο, όχι στη βάση μιας ανοικτότητας που προϋποθέτει την ανεκτικότητα και άτομα αυτόνομα και χειραφετημένα, αλλά στη βάση της αξίωσης για τη δημιουργία μιας κατακερματισμένης κοινωνίας αποτελούμενης από “νησίδες”, στις οποίες η ένταξη καθορίζεται με ουσιολογικά και ιστορικοκρίτηρα (Koertge 1998: 267).

Προφανώς η επιστήμη δεν είναι μια αλάθητη, αξιολογικά ουδέτερη, απόλυτα αντικειμενική, βέβαιη, αυτοεπαληθευόμενη δραστηριότητα και προφανώς “φέρει” τα ελαττώματα (όπως και τα προτερήματα) των φορέων της. Η μοναδική, όμως, άμυνα που διαθέτουμε απέναντι σε αυτά τα ελαττώματα είναι ο θεσμικά κατοχυρωμένος διυποκειμενικός έλεγχος και η κριτική επιχειρηματολογία που είμαστε σε θέση να ασκούμε στα πορίσματα, ανεξαρτήτως προελεύσεως - γνωσιολογικής πηγής. Αυτή η διαβουλευτική και αξιολογική διαδικασία καθιστά τη γνώση μια δραστηριότητα “χωρίς γνωστικό υποκείμενο” αλλά με “πραγματικό γνωστικό αντικείμενο” (Popper 1979) και στόχο την αλήθεια. Είναι ο μοναδικός τρόπος που διαθέτουμε για την απόκτηση μιας αδιαμεσολάβητης και αντι-αυταρχικής γνώσης, η οποία διαμέσου της επιτέλεσης των στόχων της θα παράγει κοινωνικά και πολιτιστικά αγαθά.

Επιπροσθέτως, δεν δύναται να αρνηθούμε το ότι τα επιστημολογικά προβλήματα διαθέτουν αντίστοιχες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις. Η άρνηση της μεθόδολογικής αρχής της αντικειμενικότητας, η αμφισβήτηση της πραγματικότητας, η σχετικοποίηση της και απόρριψη των οριοθετικών κριτηρίων της (επιστημονικής) γνώσης, που γίνεται σε μια ηθική βάση με πολιτική σημασιολόγηση, δεν προάγει την κριτική αλλά τον μηδενισμό και την άγνοια. Όταν η εμπειρία είναι “ιδεολογικά” και όχι “θεωρητικά” εμποτισμένη, οι συνέπειες γίνονται αισθητές τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο, όσο και την πολιτική κοινωνία, όπου συνεπάγονται την διάλυση και τον κατακερματισμό· γιατί όπως “πεθαίνει” η επιστημονική γνώση, έτσι “πεθαίνουν” και οι δημοκρατίες (Levitsky & Ziblatt 2018): μέσα από την απονομιμοποίηση των θεσμών τους.

Επίλογος - Η κοσμοπολίτικη εναλλακτική

Η υπέρβαση μιας κοινοτιστικού και φυλετικού τύπου πολυπολιτισμικότητας καθίσταται εφικτή με την υιοθέτηση μιας “κοσμοπολιτικής εναλλακτικής” (Waldron, 1995), και αναφέρεται στο ότι, μολονότι διαθέτουμε τη δυνατότητα να αποδεχόμαστε μια ταυτότητα χαρακτηριστική της εθνο-

τικής μας κληρονομιάς, ωστόσο, δεν είμαστε σε θέση να αποκτήσουμε μια πιο περιεκτική αντίληψη “ύπαρξης” χωρίς την αναφορά σε σχέσεις που εξαρτώνται από ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτιστικούς σχηματισμούς που υπερβαίνουν την συγκεκριμένη εθνότητα, με την οποία υποτίθεται ότι ταυτιζόμαστε.

Ο “κοσμοπολίτης” μπορεί να ζήσει για όλη του τη ζωή σε μια χώρα και να διαθέτει μια υπηκοότητα, αλλά αυτό δεν τον εμποδίζει να έρχεται σε επαφή με διαφορετικά πολιτισμικά “παράγωγα” και να τα ενσωματώνει στη βιωματική του εμπειρία. Αυτή η στάση έρχεται σε αντιπαράθεση με τους ισχυρισμούς των σύγχρονων κοινοτιστών αναφορικά με την **ανάγκη** των ατόμων να είναι ενταγμένα σε μια “αυθεντική” κοινότητα που θα τους παράσχει “νόημα”, συναισθηματική “συνοχή” και ιδιοσυγκρασιακή “μορφοποίηση”.

Σύμφωνα με την κοσμοπολίτικη στάση, το δικαίωμα στην πολιτισμική ταυτότητα θα πρέπει να αντιμετωπίζεται αντίστοιχα με το δικαίωμα στη θρησκευτική πίστη: αναγνωρίζεται ως τέτοιο, χωρίς όμως να έχει αξιώσεις αναγκαιότητας. Μπορούμε να αντιληφθούμε πλέον ότι δεν είναι αναγκαίο να ανήκουμε σε συγκεκριμένες θρησκευτικές κοινότητες ή να διατηρούμε τις προγονικές μας θρησκευτικές πίστεις, καθώς ένας εκκοσμικευμένος τρόπος ζωής είναι αποδεδειγμένα εφικτός. Αντίστοιχα, η μεταστροφή από μια θρησκεία σε μια άλλη αποτελεί μια επιλογή χωρίς κυρώσεις. Επίσης, ελάχιστοι, πλέον, θα θεωρούσαν υποχρεωτική την “προστασία” ενός θρησκευτικού δόγματος, με αποκλειστικό στόχο τη διατήρησή του.

Το πρόβλημα, επομένως, ανακύπτει όταν το πολιτισμικό πλαίσιο δεν είναι πλουραλιστικό, δηλαδή δεν αποτελεί μια “ανοικτή” επιλογή μεταξύ πολλών εναλλακτικών, αλλά εμφανίζεται ως “περίγραμμα”, που αντιλαμβάνεται τις πολιτισμικές κοινότητες ολιστικά, οι οποίες διατηρούν την ελάχιστη μεταξύ τους επικοινωνία.

Αντιστοίχως, η επιστημολογική ανάγνωση του δίπολου πολυπολιτισμικότητα - κοσμοπολιτισμός συνδέεται με την ανάγνωση του δίπολου “κλειστότητα - ανοικτότητα”.

Κατεξοχήν χαρακτηριστικό της κλειστότητας είναι η μη δυνατότητα υποβολής σε οποιαδήποτε κριτική και αναθεώρηση των παραδόσεων που καθορίζουν την κοινωνική ζωή και αποτελούν το πολιτιστικό της περίγραμμα. Από την άλλη, βασικό χαρακτηριστικό της ανοικτότητας είναι ότι αυτές οι παραδόσεις μπορούν (και πρέπει) να τίθενται σε διαβούλευση και αναθεώρηση, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την καταστροφή τους. Αυτή η δυνατότητα συνυφάνεται με τη συνειδητοποίηση του συμβατικού χαρακτήρα των παραδόσεων, που μολονότι διαθέτουν προθετικότητα, δεν διαθέτουν αναγκαιότητα, καθώς μπορεί να υποστηριχθεί ότι, αν οι παραδόσεις και οι θεσμοί αποτελούν “λύσεις” ή “διευθετήσεις” για προβλήματα που αφορούν την κοινωνική οργάνωση, τότε, για παρόμοια προβλήματα ακολουθήθηκαν διαφορετικές στρατηγικές επιλογές από διαφορετικές κουλτούρες.

Συμπερασματικά, η κριτική που διατυπώνεται στην πολυπολιτισμικότητα δεν συνεπάγεται την προτροπή για ολιστική απόρριψη της πολιτιστικής κληρονομιάς, με την οποία γαλουρήθηκαν τα άτομα - μέλη μιας κοινωνίας. Μια πλουραλιστική/κοσμοπολιτική κοινωνία θα πρέπει να διαθέτει τη δυνατότητα να επωφελεείται από το εύρος της "πολυποικιλότητας" που στοιχειοθετείται από τις παραδόσεις των διαφόρων κοινοτήτων, και οι αποφάνσεις, που συγκροτούνται με βάση αυτές, θα πρέπει να καθίστανται διαθέσιμες σε έναν κοινωνικό και πολιτικό διάλογο. Η παρουσία διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων και τρόπων ζωής θα πρέπει να εμπλουτίζει τις πολιτικές συνεπαγωγές της ευρύτερης κοινωνίας. Το βασικό σημείο αυτής της επιχειρηματολογίας είναι το θετικό πρόσημο της "πολιτισμικής αντιπαράθεσης". Για να υφίσταται γονιμότητα σε ένα πλαίσιο διαβουλευτικότητας θα πρέπει να υφίστανται πολλές, διαφορετικές, ακόμα και αντιτιθέμενες απόψεις, καθώς ο διάλογος δεν έχει αποκλειστικό στόχο την επίτευξη συναίνεσης, αλλά περισσότερο αποσκοπεί στην απόκτηση γνώσης (Popper 1994). Μόνον από την αντιπαράθεση των διαφορετικών απόψεων προκύπτει η αναγκαία κοινωνική γνώση που θα αναδείξει το καινοφανές και θα αποπειραθεί να επιλύσει το όποιο πρόβλημα, καθώς η βασική προϋπόθεση για τη διενέργεια ενός διαλόγου αποτελεί η ύπαρξη προβλημάτων και η συνακόλουθη ένταση μεταξύ γνώσης και άγνοιας. Εξάλλου, η ανάπτυξη του δυτικο-ευρωπαϊκού πολιτισμού βασίζεται στην ανάμιξη πληθυσμών και τη διαρκή πολιτιστική αντιπαράθεση.

Ωστόσο, από την στιγμή που οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες αποτελούν το επίκεντρο των αξιακών και γνωσιολογικών προϋποθέσεων εντός του κοινωνικού χώρου, το διακύβευμα μετασηματίζεται σε μια ανάλυση με στόχο την υπέρβαση ενός καταπιεστικού υπόβαθρου που συγκροτείται από μια θεσμοποιημένη ιεραρχία εις βάρος μιας πολιτισμικά περιθωριοποιημένης κοινωνικής ομάδας. Έτσι, ζητούμενο δεν είναι ένας ακτιβισμός με στόχο την διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και τη συμβίωση στη βάση μιας πολιτικής συναίνεσης και ενός κοινωνικού σεβασμού, αλλά, αντίστοιχα, ένας ακτιβισμός με στόχο την περιχαράκωση και τον διαχωρισμό στη βάση της ανεκτικότητας της διαφορετικότητας. Όπως, όμως, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Kukatani (2018), ο πολιτισμικός σχετικισμός που χρησιμοποιήθηκε από την αριστερά, χρησιμοποιείται και από τη νέο-συντηρητική δεξιά με τον ίδιο σκοπό: την ανατροπή των ίδιων "ελίτ" που επιβάλλουν την "ασύμμετρη" συμβίωση.

Αντίστοιχη κριτική ασκεί και ο Wolin (2007: 34): "Με τον τρόπο αυτό, η μεταμοντέρνα αριστερά κινδυνεύει να στερήσει τη δημοκρατία από πολύτιμους κανονιστικούς πόρους, σε μια καθοριστική ιστορική συγκυρία. Σε καιρούς κρίσης - όπως είναι η περίοδος που διανύουμε, με τον παγκόσμιο πόλεμο κατά της τρομοκρατίας, στον οποίο διακυβεύονται βασικά δικαιώματα και ελευθερίες μας - είναι επιτακτική ανάγκη να διαφυλάξουμε ένα 'δημοκρατικό μίνιμουμ'. Η μεταμοντέρνα πολιτική σκέψη βιάζεται να απορρίψει τη δημοκρατική παράδοση όταν υποβαθμίζει τη σημασία της συναίνεσης και της σύναψης συμμαχιών και προκρίνει την

αγωνιστική πολιτική. Κληρονομεί έτσι ένα από τα πιο προβληματικά χαρακτηριστικά του 'αριστερισμού', την κυνική υπόθεση ότι οι δημοκρατικοί κανόνες είναι ένα προπέτασμα καπνού που συγκαλύπτει εδραιωμένα συμφέροντα. Είναι βέβαιο ότι οι κανόνες αυτοί *μπορούν να εξυπηρετούν*, και πράγματι *εξυπηρετούν*, τέτοιους σκοπούς, δεν παύουν, ωστόσο, να αποτελούν ένα βασικό ηθικό αντίβαρο, που βοηθά στην αποκάλυψη και την αμφισβήτηση των κυρίαρχων συμφερόντων. Οι σημαντικές πολιτικές επιτυχίες που έχουν καταγράψει τις τελευταίες τρεις δεκαετίες διάφορες κοινωνικές ομάδες που ήταν μέχρι πρότινος στο περιθώριο (οι γυναίκες, οι ομοφυλόφιλοι, οι εθνικές μειονότητες) καθιστούν σαφές ότι εξακολουθεί να υπάρχει και να λειτουργεί μια λογική πολιτικής ενσωμάτωσης. Καταδεικνύουν ότι οι δημοκρατικές αρχές και οι θεσμοί εξακολουθούν να παρέχουν τη δυνατότητα προώθησης προοδευτικών πολιτικών αλλαγών. Όταν απαρνούμαστε αυτές τις δυνατότητες, απαρνούμαστε την ίδια την προοδευτική πολιτική."

Η "υπαναχώρηση στην ταυτοτική δέσμευση" της πολυπολιτισμικότητας καθιστά τους φορείς αυτής της αντίληψης ιδιαίτερα σκεπτικούς απέναντι σε οποιαδήποτε πλουραλιστική προσέγγιση, εναποθέτοντας την υπεράσπιση των παραδοσιακών τους αξιών στην προστασία που τους προσφέρουν κλειστές κοινότητες που μοιράζονται τις ίδιες αξίες και αντιλήψεις. Αυτή η διαπίστωση επαναφέρει στο νου αυτό που ανέφερε ο Popper στο βιβλίο *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της* σχετικά με την "πίεση του πολιτισμού" που προκαλεί την αναζήτηση της ασφάλειας στο "καταφύγιο του φυλετισμού". Αυτή η συναισθηματική φόρτιση που υφίσταται ο σύγχρονος άνθρωπος, η οποία θα μπορούσε να περιγραφεί ως "η πίεση που ασκεί η δυτική κουλτούρα στους ίδιους τους δυτικούς", συνδέεται με την "απομάγευση", που συνεπάγεται μια "ορθολογική δοκιμασία": τη συγκρότηση μιας αντίληψης, δηλαδή, ενός αχανούς κόσμου, όπου η ανθρώπινη παρουσία αποτελεί ένα τυχαίο και μη ουσιαστικό γεγονός (Δημητράκος 1987: 50).

Ωστόσο, η επιστημολογία αποτελεί μια χαρακτηριστική διαδικασία "απομάγευσης", μια "διαδρομή από το μύθο στον λόγο" - ένα βαθμιαίο πέρασμα από τη μυθική και θρησκευτική σύλληψη του κόσμου σε μια κριτική πραγμάτευση του φυσικού και κοινωνικού μας περιβάλλοντος. Ενώ ο "μύθος" αντιπροσωπεύει ένα "κλειστό" σύστημα που αποτελείται από ένα σταθερό σύνολο πίστewν οι οποίες δεν επιδέχονται διάλογο και αλλαγής, ο "λόγος" αντιτάσσεται στη γραμμική παράδοση αποτελώντας μια "ανοικτή" προσέγγιση στη βάση ορθολογικών επιχειρημάτων και έλλογης κριτικής. Αυτού του τύπου η επιστημολογία περιγράφεται ως "δοκιμές και σφάλματα στο πλαίσιο υποθέσεων και ανασκευών", όπου η επιστημολογική "ανοικτότητα" συνυφίνεται με τον θεωρητικό πλουραλισμό. Αυτήν τη μέθοδο, λοιπόν, χρησιμοποιούμε για να γνωρίσουμε την πολυπλοκότητα και την ποικιλομορφία του κόσμου που μας περιβάλλει, ως μια μη δογματική (κριτική) προσέγγιση των θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων που κάθε φορά θέλουμε να εξηγήσουμε με στόχο την επίλυση τους.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Benhabib, S. (1996). *The Democratic Moment and the Problem of Difference*. Στο Benhabib, S. (επιμ.), *Democracy and Difference - Contesting the Boundaries of the Political* (σσ. 3-18). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality - A Treatise in the Sociology of Knowledge*. UK: Penguin Books.
- Eisenberg, A. (2013). Identity Politics and the Risks of Essentialism. Στο Balint, P & de la Tour, S. (επιμ.), *Liberal Multiculturalism and the Fair Terms of Integration* (σσ. 159-176). London: Palgrave.
- Fricker, M. (2009). *Epistemic Injustice - Power and the Ethics of Knowing*. USA: Oxford University Press.
- Fricker, M. Graham, P. Henderson, D. Pedersen, N (επιμ.). (2020). *The Routledge Handbook of Social Epistemology*. New York & London: Routledge.
- Gattei, S. (2006). Respect as the Ethic of the Open Society. *Learning For Democracy*, Vol. 2, No. 3: pp 5-20.
- Heywood, A. (2021), *Political Ideologies - An Introduction*. UK: Red Globe Press.
- Jarvie, I. (2007). Relativism and Historicism. Στο Turner, S. P. & Risjord, M. W. (επιμ.), *Philosophy of Anthropology and Sociology - Handbook of the Philosophy of Science* (σσ. 553-590). The Netherlands: Elsevier B. V.
- Kitcher, P. (1998). A Plea for Science Studies. Στο Koertge, N. (επιμ.), *A House Built On Sand: Exposing Postmodernist Myths About Science* (σσ. 32-56). USA: Oxford University Press.
- Koertge, N. (1998). Postmodernism and the Problem of Scientific Literacy. Στο Koertge, N. (επιμ.), *A House Built On Sand: Exposing Postmodernist Myths About Science* (σσ. 257-271). USA: Oxford University Press.
- Kuhn, T. (2012). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kukatani, M, (14/07/2018). The death of truth: How we gave up on facts and ended up with Trump. *Guardian*.
- Laudan, L. (1984). *Science and Values: The Aims of Science and Their Role in Scientific Debates*. USA: University of California Press.
- Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2018). *Πως Πεθαίνουν οι Δημοκρατίες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Longino, H. (2019). "The Social Dimensions of Scientific Knowledge", Στο Zalta, E. N. (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/scientific-knowledge-social/>]
- Pluckrose, H. & Lindsay, J. (2020). *Cynical Theories*. Durham, NC: Pitchstone Publishing.
- Popper, K. R. (1979). *Objective Knowledge - An Evolutionary Approach*. New York: Oxford University Press.
- Popper, K. R. (1994). *The Myth of the Framework*. London - New York: Routledge.
- Popper, K. R. (2003a). *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της - Η Γοητεία του Πλάτωνα*, τόμος Ι. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Popper, K. R. (2003b). *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της - Hegel, Marx και τα επακόλουθα*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Popper, K. R. (2005). *Η Ένδεια του Ιστορικισμού*. Αθήνα: Ευρασία.
- Popper, K. R. (2008). *Conjectures and Refutations*. London - New York: Routledge.
- Sokal, A. & Brickmont, J. (1999). *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. USA: Picador.
- Song, S (2020). Multiculturalism. Στο Zalta, E. N. (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, . [<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/multiculturalism/>]
- Taylor, C. (1994). *Multiculturalism and "The Politics of Recognition"*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Waldron, J. (1995). Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative. Στο Kymlicka, W. (επιμ.), *The Rights of Minority Cultures* (σσ. 93-119). New York: Oxford University Press.
- Waldron, J. (2004). Tribalism and the myth of the framework: some Popperian thoughts on the politics of cultural recognition. Στο Catton, P. & Macdonald, G. (επιμ.), *Karl Popper - Critical Appraisals* (σσ. 203-230). London - New York: Routledge.
- Wolin, R. (2007). *Η Γοητεία του Ανορθολογισμού*. Αθήνα: Πόλις.
- Γέμπτος, Π. (1987). *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών - Μεταθεωρία και ιδεολογική κριτική των Επιστημών του Ανθρώπου* (τόμοι Α, Β). Αθήνα: Παπαζήση.
- Δημητράκος, Δ. (1987). Η διαλεκτική του Hegel και του Marx και οι σύγχρονοι κριτικοί της. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (65): 23-56.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1996). Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας. Στο Πούλος, Π. (επιμ.), *Περί Κατασκευής* (σσ. 197-216). Αθήνα: Νήσος.

Η Ευρώπη και το διαρκές αίτημα της αποτελεσματικότητας: Ποια στοιχεία της δημοκρατίας συνθέτουν την «φιλελεύθερη» απάντηση στις σύγχρονες προκλήσεις;

Δέσποινα Κώτση

Υπ. Διδάκτωρ Δημοσίου Δικαίου, Νομική Σχολή Αθηνών.

Europe and the persistent demand for effectiveness: Which elements of democracy compose the “liberal” response to contemporary challenges?

Despoina Kotsi

PhD Candidate in Public Law, Law School, University of Athens.

Περίληψη

Σύμφωνα με την θεωρία, τα σημαντικότερα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος, που αποτελούν τις τρεις οργανωτικές βάσεις και συγκροτούν την λειτουργία του είναι: α) η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, β) το αντιπροσωπευτικό σύστημα και γ) ο χωρισμός των εξουσιών. Και ενώ αυτά τα τρία οργανωτικά στοιχεία «συστήνουν» το κράτος στον δήμο και επισφραγίζουν με νομοθετικές νόρμες –υπέρτερης ή υποδεέστερης ισχύος- το κοινωνικό συμβόλαιο, μία «φιλελεύθερη» πνοή αναμένεται ότι διατρέχει αυτό το οργανωτικό σύνολο και ότι αποδίδει μία προσδιοριστική ποιότητα στο δημοκρατικό οικοδόμημα. Δηλαδή, η δημοκρατία φέρει έναν «φιλελεύθερο βαθμό» στο όνομα της εξυπηρέτησης των αναγκών του κοινωνικού συνόλου και των πολιτών επιμεριστικά. Εξάλλου, το ατομικό συμφέρον «τελεί εντοιχισμένο στο συνταγματικό υπερώο της κοινωνικής ευημερίας».

Λέξεις κλειδιά: Οργανωτικές βάσεις, φιλελεύθερη δημοκρατία, αποτελεσματικότητα, προκλήσεις.

Abstract

According to theory, the fundamental components of the democratic state, comprising the three organizational pillars governing its functioning, include: a) safeguarding individual rights, b) the representative system, and c) the separation of powers. While these elements “introduce” the state to the demos and seal the social contract through legislative norms of superior or inferior degrees of authority, a «liberal» ethos is expected to permeate this organizational framework, bestowing a defining quality upon the democratic structure. In

essence, democracy embodies a «liberal dimension» aimed at meeting the societal and citizenry needs equitably. Ultimately, individual interests find protection within the constitutional framework of social welfare.

Key words: Organizational bases, liberal democracy, efficiency, challenges

A. Η θεωρητική διαδρομή προς την αποτελεσματική και φιλελεύθερη δημοκρατία

Σύμφωνα με τον τίτλο της εισήγησης, ζητούμενο της θεωρητικής μας εξέτασης είναι η αποτελεσματικότητα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, για να γίνει ορατό το «αποτέλεσμα μιας αποτελεσματικότητας» σε μια δημοκρατική έννομη τάξη, πρέπει να δούμε ποια είναι εκείνα τα στοιχεία της σύγχρονης δημοκρατίας που μπορούν να γίνουν μια απάντηση φιλελεύθερη στις σύγχρονες προκλήσεις. Η ικανοποίηση στόχων που καταρτίζει η εκάστοτε πολιτική ηγεσία για να ανταποκριθεί στα προβλήματα της σύγχρονης εποχής και η επίλυση δύσκολων κοινωνικών εξισώσεων είναι το κυρίαρχο κριτήριο για να διαπιστώσουμε εάν η δημοκρατία παρουσιάζεται ως αποτελεσματική, δηλαδή ικανή προς την επίλυση των αναδυομένων κάθε φορά προβλημάτων της. Πλην όμως, το διαρκές αίτημα δεν είναι μόνον η αποτελεσματική δημοκρατία. Το πολίτευμα οφείλει να είναι φιλελεύθερο και αποτελεσματικό μαζί. Τούτο είναι άμεση απόρροια του κοινωνικού κράτους δικαίου, όπως απορρέει από το συνταγματικό κείμενο κάθε χώρας (βλ. άρθρο 25 ελληνικού Συντάγματος) και σημαίνει ακριβώς μια δογματική συνέπεια της αστικής και αποτελεσματικής δημοκρατίας

προς τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επομένως, αυτό που καλούμαστε να επιχειρήσουμε είναι πλέον μία δογματική άσκηση με δύο σκέλη: α) πολιτειακού και β) πολιτικού περιεχομένου.

Οι οργανωτικές βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος, δηλαδή η αντιπροσωπευτική αρχή (1), η διάκριση των εξουσιών (2) και τα ατομικά / θεμελιώδη δικαιώματα (3) (πολιτειακό σκέλος, συνταγματικής προέλευσης) καλούνται τώρα να ανταποκριθούν στις σύγχρονες και επιτακτικές κρίσεις (πολιτικό σκέλος). Για να μην έχουμε μία «γυμνή» αποτελεσματική δημοκρατία, οι τρεις αυτές οργανωτικές βάσεις χρειάζονται μία πνοή φιλελεύθερου βαθμού, προκειμένου να είναι η ελευθερία η προσδιοριστική ποιότητα στο δημοκρατικό οικοδόμημα. Άρα, η δημοκρατία ανάλογα με την κατεύθυνση που έχουν οι πολιτικές λύσεις που προτείνει προς την ικανοποίηση των προσωπικών και συλλογικών ελευθεριών, φέρει έναν «φιλελεύθερο βαθμό». Η αποτελεσματικότητα της δημοκρατίας που συντείνει στην εξυπηρέτηση των αναγκών του κοινωνικού συνόλου αλλά φυσικά και των ατόμων επιμεριστικά είναι μια φιλελεύθερη πολιτειακή απάντηση στα πολιτικά προβλήματα. Εξάλλου, «το ατομικό συμφέρον τελεί εντοιχισμένο στο συνταγματικό υπέρω της κοινωνικής ευημερίας».

Συμπερασματικά, για το ζητούμενο της αποτελεσματικής - φιλελεύθερης δημοκρατίας εκκινούμε από την αφετηρία της διαπίστωσης μίας πολιτικής και κοινωνικής κρίσης (στάδιο α'), επιχειρούμε μία πρόταση φιλελεύθερης πνοής προς μία οργανωτική βάση (στάδιο β'), επαληθεύουμε την συμβατότητα της φιλελεύθερης πρότασης με παραδοχές της συνταγματικής έννομης τάξης (γ' στάδιο), ώστε να καταλήξουμε σε μία πολιτική πρόταση - λύση (δ' στάδιο). Αντιστρόφως, η αποσφαλμάτωση της προσέγγισής μας προκύπτει από την παρατήρηση της πολιτικής λύσης (α' στάδιο), η οποία λόγω των γενικών αρχών του κοινωνικού κράτους δικαίου θεμελιώνεται ως συμβατή (β' στάδιο), δηλαδή μία λύση που κατευθύνεται υπέρ της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας (γ' στάδιο) και είναι λοιπόν αποτελεσματική, ακριβώς επειδή εντοπίζεται και αποφέρει καρπούς σε μία κατάσταση υπαρκτού πολιτικού προβλήματος ή κρίσης (δ' στάδιο).

B. Η δολιχογραφία κάθε ζώσας οργανωτικής βάσης: case studies δολιχογραϕία: ή, τὸ διεξοδικῶς γράφειν, μακρολογία εἰς τὸ γράφειν, Ἄνθ. Π. 6. 327. Greek (Liddell-Scott)

Το αίτημα «υπέρ ελευθερίας» που οφείλει να διατρέχει κάθε μία από τις τρεις ζώσες οργανωτικές βάσεις έχει ανάγκη ορισμού της ίδιας της έννοιας της ελευθερίας. Τί εστιν ουν ελευθερία καθ' ημάς; Θα μπορούσε η απάντηση να λάβει μία κάπως ρομαντική χροιά, τέτοια που να μας βοηθήσει να διακρίνουμε τη λειτουργία και τον ρόλο κάθε ενός από τα συστατικά του ορισμού. Η ελευθερία είναι ίσως «η του ενός

από αγάπη περιδιάβασις εις αγαπητόν σκοπόν». Με βάση τον ορισμό, το δολιχό περιεχόμενο της πολιτικής, φιλελεύθερης πρότασης για κάθε μία οργανωτική βάση περιγράφεται ως τέτοιο καθώς κινείται επεκτατικά στο έννομο σύμπαν. Λύνοντας μία πτυχή σε κάποιο πρόβλημα, η φιλελεύθερη απάντηση επιζητεί να επικρατήσει επί το όλον.

B.1. Πρόταση για την αντιπροσωπευτική αρχή

Ξεκινώντας από το πρώτο συστατικό του ορισμού της ελευθερίας, την «του ενός (από) αγάπη» αρθρώνουμε γύρω από την οργανωτική βάση της αντιπροσωπευτικής αρχής και επιζητούμε να προσφέρουμε μία ικανοποιητική απάντηση για παράδειγμα στην περιβαλλοντική κρίση. Εξετάζουμε δηλαδή το αιτιώδες της αποτελεσματικής και πολύ περισσότερο φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η αιτία της έγκειται ακριβώς στο εγγενές της ανθρώπινης βούλησης προς τα κοινά και την συν-διαμόρφωση των δημοσίων και δη των πολιτικών πραγμάτων. Συμφυώς προς την κλίση του ανθρώπου ως πολιτικού ζώου, η φιλελεύθερη τάση είναι να δοθεί το ισχυρό κίνητρο για την (αυτό)-κινητοποίηση του υποκειμένου δικαίου και άρα του πολίτη για την υπεύθυνη συμμετοχή του στην ζωή της πολιτείας. Το Δημόσιο ως υποδοχέας αυτής της ανθρώπινης συμμετοχής είναι, από άποψης οικονομικής και ηθικής ή άλλως μόνον από άποψης της συνδυασμένης ηθικής των οικονομικών, αναμενόμενο να προσφέρει μία ανταπόδοση στον πολίτη ένεκα της πολιτειακής του προσφοράς στον δημόσιο βίο. Αυτή η προσφορά ή το άλλως ειπείν λεγόμενο πολιτειακό κόμιστρο του ιδιώτη μπορεί να αφορά στον χρόνο του, την άποψή του και έτι παραπέρα την πρωτότυπη ιδέα ή/και την επιστημονική τεκμηρίωση. Στην εποχή της γέννησης του κοινοβουλευτικού - αντιπροσωπευτικού συστήματος, η αντίληψη που κυριάρχησε αφορούσε στο ότι οι αντιπρόσωποι του λαού αποτελούσαν το πιο κατάλληλο ενδιάμεσο μεταξύ πολιτών - κράτους με βάση το αυξημένο γνωστικό και αξιολογικό τεκμήριο που συνέτρεχε στο πρόσωπό τους (Pinelli 2009). Πλέον όμως, στην σχέση πολίτη - κράτους διαμεσολαβεί ένας νέος παράγοντας: εκείνος των δεδομένων (data). Οπότε, ο φορέας των δεδομένων που δεν είναι αποκλειστικά ο αντιπρόσωπος αλλά και ο αντιπροσωπευόμενος (Urbinati 2015) αποκτά αξίωση συμμετοχής και μέσω της πολιτειακής του προσφοράς αξίωση ευεργετήματος σε ανταπόδοση, αξίωση στην απόκτηση ενός credit στην εποχή της διάχυσης της πληροφορίας. Ακριβώς λόγω πληθώρας πληροφοριών, η ουσιαστική προσφορά στα κοινά περιμένει ένα είδος ανταμοιβής από την άποψη της οικονομικής ανάλυσης, έστω και ηθικής ανταμοιβής. Μάλιστα, κάθε κόμιστρο στον δημόσιο βίο αποτελεί μέρος του ατομικού κεφαλαίου της πολιτειακής ταυτότητας ενός εκάστου πολίτη. Ο αιώνας της οικοδόμησης ταυτοτήτων είναι βεβαίως μία εθελούσια κατάκτηση, αλλά επάγεται διαστάσεις πνευματικές που διεκδικούν δικαίως ένα ownership. Είναι ένα δυναμικό αλλά διόλου ουτοπικό σενάριο η δημιουργία ενός θεσμικού χώρου παρακείμενου του Κοινοβουλίου για την ανεμπόδιστη έκφραση όλων των πολιτικών φωνών (Amicus Parlamenti). Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αυτός ο

χώρος υφίσταται ήδη ψηφιακά στα κοινωνικά δίκτυα (ιδίως Facebook), όπου παράγεται και εκκρίνεται ατέρμονος πολιτικός και κοινωνικός λόγος (Βενιζέλος 2003). Ο θεσμικός χώρος πλησίον των κοινοβουλίων είναι η ίδια η αγορά ιδεών και χρήματος (Bohman 2004; Sey & Castells 2015). Είναι οπουδήποτε κανείς έχει λόγο και κατευθύνει την βουλή του προς την εξουσία ή τους άλλους. Άραγε, στον χώρο αυτόν που αποτελεί ένα υπερ-δραστήριο πεδίο πολιτικής έντασης (Jankowski & Van Selm 2000; Dahlberg 2001), θα μπορούσε κανείς να δημιουργήσει κίνητρα για να ρυθμίσει (Shane 2004; Garrisson Smith 2017) την ποιότητα του παραγόμενου πολιτικού λόγου; Θα μπορούσε η παραχώρηση κινήτρων ανταπόδοσης στον παραγόμενο λόγο και την συμμετοχή των πολιτών στον δημόσιο βίο να είναι η αποτελεσματική απάντηση σε ένα σενάριο περιβαλλοντικής κρίσης που απαιτεί εξειδικευμένες και πρωτότυπες, καινοτόμες ερευνητικές μεθόδους; Αυτού του είδους η συμμετοχικότητα θα ισοδυναμούσε με μία σύννομη δημιουργικότητα.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ίδια η ευρωπαϊκή ιθαγένεια επισύρει μία δέσμη ενεργητικής νομιμοποίησης για την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων κατά την προηγούμενη έννοια. Το 1992, η Συνθήκη του Μάαστριχτ εισήγαγε την ευρωπαϊκή ιθαγένεια ως νέο και συμπληρωματικό καθεστώς για όλους τους υπηκόους των κρατών μελών. Παραχωρώντας σε κάθε πολίτη το δικαίωμα να κυκλοφορεί και να διαμένει ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών, η νέα Συνθήκη αναγνώρισε τον ουσιαστικό ρόλο των ατόμων, ανεξάρτητα από το εάν ήσαν οικονομικά ενεργά, στην νεοοργανωμένη Ένωση. Κάθε πολίτης απολαμβάνει δικαιώματα και οφείλει καθήκοντα που συνθέτουν ένα νέο καθεστώς - ένα καθεστώς το οποίο το Δικαστήριο δήλωσε το 2001 ότι: «προορίζεται να καταστεί το θεμελιώδες καθεστώς των υπηκόων των κρατών μελών». Οι συνέπειες αυτής της δήλωσης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου είναι εξίσου σημαντικές και εκτεταμένες με εκείνες των προηγούμενων ορόσημων στην νομολογία του δικαιοδοτικού οργάνου. Πράγματι, η περιγραφή του Δικαστηρίου σχετικά με την ιθαγένεια της Ένωσης στην απόφαση Gruzelczyk είναι δυναμικά παρόμοιας σημασίας με την καταληκτική δήλωση του στην απόφαση Van Gend en Loos, ότι δηλαδή: «η Κοινότητα συνιστά μια νέα έννομη τάξη του διεθνούς δικαίου προς όφελος της οποίας τα κράτη έχουν περιορίσει τα κυριαρχικά τους δικαιώματα ... και τα υποκείμενα της οποίας δεν είναι μόνο τα κράτη μέλη αλλά και οι υπήκοοι των εθνικών κρατών».

Επαλλήλως, καθιερώνεται και δικαίωμα στην ατομικότητα που κατ' επέκταση επισύρει μία δικαιωματική διάσταση στην έννοια της προσωπικής (πολιτειακής) ταυτότητας (Coleman & Blumler 2009). Η σημασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο κλασικό πλαίσιο της ελεύθερης μετακίνησης τέθηκε πιο εύγλωττα από τον γενικό εισαγγελέα Jacobs στην απόφαση Κωνσταντινίδη, μια υπόθεση στην οποία ένας Έλληνας μασέρ εργάστηκε στην Γερμανία και ισχυρίστηκε ότι η επίσημη μεταγραφή του ονόματός του παραβίασε τα δικαιώματά του σύμφωνα με το δίκαιο της ΕΕ. Η προσέγγιση του γενικού εισαγγελέα Jacobs στην υφιστάμενη νομολογία Wachauf είχε εκτεταμένες συνέπειες. Η από-

φαση Κωνσταντινίδης έπαψε να είναι απλώς μία υπόθεση σχετική με τις διακρίσεις λόγω ιθαγένειας και έγινε υπόθεση για το θεμελιώδες δικαίωμα στην προσωπική ταυτότητα. Η αποδοχή του δικαιώματος του αιτούντος (όπως έκανε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στην απόφασή του) συνεπάγεται την αποδοχή της παραδοχής ότι ένας υπήκοος της ΕΕ που πηγαίνει σε άλλο κράτος μέλος έχει το δικαίωμα να υποθέσει ότι: «οπουδήποτε πηγαίνει για να κερδίσει τα προς το ζην στην ΕΕ, θα αντιμετωπίζεται σύμφωνα με έναν κοινό κώδικα θεμελιωδών αξιών... Με άλλα λόγια, δικαιούται να πει «civis europeus sum» και να επικαλεστεί αυτό το καθεστώς για να αντιταχθεί σε οποιαδήποτε παραβίαση των θεμελιωδών ελευθεριών του». Ο πολίτης της Ένωσης που ασκεί δικαιώματα ελεύθερης κυκλοφορίας μπορεί να επικαλεστεί το πλήρες φάσμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που προστατεύονται από το δίκαιο της ΕΕ (ανεξάρτητα από το αν συνδέονται ή όχι με το οικονομικό έργο το οποίο εκτελείται μεταξύ των κρατών μελών). Εάν δεν συνέβαινε αυτό, δηλαδή εάν δεν αναγνωρίζονταν καθολικά και σύμμετρα όλα τα δικαιώματα, ο πολίτης της Ε.Ε. δεν θα μπορούσε να προβεί στην άσκηση και των οικονομικών δικαιωμάτων του που είναι επέκταση του κύκλου δραστηριοτήτων που καταλαμβάνει η ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής προσωπικότητας, δηλαδή θα παρακωλύονταν κατά συνέπεια από την άσκηση αυτών των δικαιωμάτων που αφορούν συγκεκριμένα στην ελεύθερη οικονομική κυκλοφορία αγαθών και προσώπων. Αυτό θέτει ένα πολύ σημαντικό ζήτημα αρχής: ποιο είναι το πεδίο εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων βάσει του δικαίου της ΕΕ; Μπορεί να τα επικαλεστεί κάποιος ως αυτόνομα δικαιώματα εναντίον του κράτους μέλους; Ή πρέπει να υπάρχει κάποιος άλλος σύνδεσμος με το δίκαιο της ΕΕ; Δεν είναι περιττό να εξετάσουμε την δυναμική σημασία της απάντησης σε αυτήν την ερώτηση. Φυσικά, το ίδιο το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ήταν υπεύθυνο για την έγκαιρη αναγνώριση θεμελιωδών αρχών δικαίου και θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της έννομης τάξης της ΕΕ. Η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωμάτωσε τους καρπούς της νομολογίας αυτής στην Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, ορίζοντας (στο άρθρο 6 ΣΕΕ) την υποχρέωση της Ένωσης να σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα. Κατά τα επόμενα χρόνια, η ΕΕ ενίσχυσε την πολιτική της για τα θεμελιώδη δικαιώματα μέσω (για παράδειγμα) δημιουργίας ενός Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων δημιουργώντας ένα ανεξάρτητο χαρτοφυλάκιο εντός της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που είναι υπεύθυνη για τα θεμελιώδη δικαιώματα, υποστηρίζοντας ανθρωπιστικά σχέδια σε ολόκληρο τον κόσμο και μετατροπή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, που διακηρύχθηκε για πρώτη φορά το 2000, από ένα μη δεσμευτικό κείμενο («soft law») σε πρωτογενές δίκαιο. Τα θεμελιώδη δικαιώματα έχουν γίνει επομένως βασικό στοιχείο για την ανάπτυξη της Ένωσης ως διαδικασία οικονομικής, νομικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης με στόχο την παροχή ειρήνης και ευημερίας σε όλους τους πολίτες της.

Αναφορικά με το πεδίο εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ, δέον είναι όπως υπομνησθεί ότι ισχύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΕ, όταν εφαρμόζεται ευρωπαϊκό δίκαιο Επομένως, για μια ευρωπαϊκή αντιπροσώπευση

του παραπάνω είδους, ισχύει ο κατάλογος δικαιωμάτων που είναι πολιτικής φύσης. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, τα θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΕ μπορούν να γίνουν αντικείμενο επίκλησης όταν (αλλά μόνο όταν) το προσβαλλόμενο μέτρο εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της ΕΕ. Όλα τα μέτρα που θεσπίζονται από τα Ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα υπόκεινται επομένως σε έλεγχο όσον αφορά την συμμόρφωσή τους με τα θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΕ. Το ίδιο ισχύει για τις πράξεις των κρατών μελών που λαμβάνονται κατά την εφαρμογή των υποχρεώσεων που απορρέουν από το δίκαιο της ΕΕ ή, γενικότερα, που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της ΕΕ. Αυτή η πτυχή είναι προφανώς λεπτή, δεδομένου ότι υπάγει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ στην σφαίρα κάθε κράτους μέλους και η οποία συνυπάρχει με τα πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην εθνική νομοθεσία ή στην ΕΣΔΑ.

Τα κράτη – μέλη αναθέτουν στην Ένωση την αρμοδιότητα για την παραγωγή πολιτικής και τα εν λόγω θέματα ανήκουν πλέον στο ρυθμιστικό της πεδίο. Πλην όμως για τα ζητήματα που παραμένουν στην εθνική αρμοδιότητα, τον λόγο έχει το κράτος – μέλος. Άρα, και το μείζον ζήτημα ρύθμισης τυχόν ανταπόδοσης και credit επαφίεται στην εθνική ρυθμιστική παλέτα. Βέβαια, η προστασία του πυρήνα των δικαιωμάτων και άρα και των πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από την νομοθετική πολιτική. Για τα θεμελιώδη δικαιώματα προ-υπάρχει σαφές και καθορισμένο πλαίσιο. Άρα, για το ζήτημα του reward της πολιτειακής ατομικής προσφοράς οφείλει να προϋποτίθεται η ύπαρξη σαφώς ορισμένου θεσμικού πλαισίου. Τα κράτη μέλη έχουν αναθέσει αρμοδιότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την εξουσιοδοτούν να θεσπίζει μέτρα που θα υπερισχύουν του εθνικού δικαίου και τα οποία ενδέχεται να είναι άμεσα αποτελεσματικά. Ως επακόλουθο, μόλις παραχωρηθούν αυτές οι εξουσίες, η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να έχει τόσο την αρμοδιότητα όσο και την ευθύνη να εγγυάται τα θεμελιώδη δικαιώματα, ανεξάρτητα από το αν αυτές οι εξουσίες έχουν πράγματι ασκηθεί. Η ΕΕ «βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Η εν λόγω εγγύηση της Συνθήκης δεν πρέπει να εξαρτάται από την πραγματική άσκηση της νομοθετικής αρμοδιότητας. Σε μια Ευρωπαϊκή Ένωση που βασίζεται στα θεμελιώδη δικαιώματα και το κράτος δικαίου, η προστασία δεν πρέπει να εξαρτάται από την νομοθετική πρωτοβουλία των θεσμικών οργάνων και την πολιτική διαδικασία. Αυτή η έκτακτη και αναπάντεχη προστασία των δικαιωμάτων αποτελεί την αντίθεση στον τρόπο με τον οποίο παραδοσιακά οι σύγχρονες δημοκρατίες νομιμοποιούν την εξουσία του κράτους.

B.2. Πρόταση για την διάκριση των εξουσιών

Συνεχίζοντας από το δεύτερο συστατικό του ορισμού της ελευθερίας, την «περι-διάβασιν» αρθρώνουμε γύρω από την

οργανωτική βάση της διακρίσεως των εξουσιών και επιζητούμε να προσφέρουμε μία ικανοποιητική απάντηση για παράδειγμα σε μία υγειονομική κρίση, όπως αυτή της Covid-19. Θα εξετάσουμε το πορώδες της φιλελεύθερης δημοκρατίας και πολύ περισσότερο αποτελεσματικής, που συνίσταται στο «δια της αρμοδιότητας» τίκτειν το αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, για να αποδώσουμε τον απαιτούμενο φιλελεύθερο βαθμό και δη καταλλήλως προς τις τρεις εξουσίες του κράτους (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) κριτήριό μας θα είναι η εγγύτητα των ευεργετικών συνεπειών της εξουσίας προς τον πολίτη. Εξαιρώντας την δικαστική εξουσία, η οποία έχει το τεκμήριο της ανεξαρτησίας και το αληθές γνωστικό τεκμήριο, καθώς και την αυθεντική νομοθετική εξουσία για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, μπορούμε να εξετάσουμε την μετατόπιση της εγγύτητας της εκτελεστικής και ιδίως της διοικητικής λειτουργίας του κράτους προς τον πολίτη - διοικούμενο. Η ίδια η εγγύτητα μπορεί να διακριθεί σε: α) αντικειμενική – λειτουργική εγγύτητα, δηλαδή σε σχέση με τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, και β) οργανική – υποκειμενική εγγύτητα, ήτοι σε σχέση με τα φυσικά πρόσωπα που εκτελούν δημόσια καθήκοντα.

Για την αντικειμενική – λειτουργική εγγύτητα, που αφορά στα νομικά πρόσωπα του δημοσίου δικαίου, κρίνεται σκόπιμη η απόδοση της αρμοδιότητας επί των τοπικών υποθέσεων στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης. Πρόκειται περισσότερο για μία εκτελεστική αυτονομία της de facto ρύθμισης των έννομων σχέσεων μέσω διοικητικών αποφάσεων από τα αρμόδια τοπικά όργανα (Page 1982; Clark 1984; Pratchett 2004), εν αντιθέσει προς την γνήσια αυτονομία που αφορά στην αρμοδιότητα νομοθέτησης. Πλην όμως, μεταφέροντας όλο και πιο πολλές αρμοδιότητες προς την τοπική αυτοδιοίκηση, η περιφερειακή και ρυθμιστική αυτονομία διευρύνεται με αποτέλεσμα οι ΟΤΑ να αναπτύξουν διαφορετικότητα στην ρύθμιση των εντοπίων και ειδικών ζητημάτων. Η διαφορετική διαχείριση δοκιμάζει την αποτελεσματικότητα ή μη κάθε πολιτικής και οδηγεί σε κατάσταση ανταγωνισμού τα νομικά πρόσωπα μεταξύ τους. Για παράδειγμα, η επιβολή μέτρων που περιορίζουν τις μετακινήσεις των δημοτών ανάλογα προς την υγειονομική εικόνα κάθε περιοχής και όχι αδιακρίτως, θα είχε λιγότερο δυσμενείς επιπτώσεις στο σύνολο των ελευθεριών των κατοίκων της συγκεκριμένης περιοχής και θα ήταν περισσότερο αιτιολογημένη από νομική σκοπιά. Υπενθυμίζεται ότι σύμφωνα και με την νομολογία του ΕΔΔΑ, ένα περιοριστικό της ελευθερίας μέτρο οφείλει να υπακούει στον κανόνα της αναλογικότητας και της αναγκαιότητας σε μία δημοκρατική κοινωνία. Η άμβλυση του συγκεντρωτισμού (Stephens 1974; Brown 1992) με την διάχυση της ευθύνης στους τοπικούς οργανισμούς ενισχύει την ικανοποίηση των ιδιαίτερων αναγκών κάθε περιοχής (Τζωρτζόπουλος 2020· Στρατηγάκη 2021) και αποσοβεί τον κίνδυνο υπέρμετρου περιορισμού των ελευθεριών.

Για την οργανική – υποκειμενική εγγύτητα, που αφορά στα φυσικά πρόσωπα που ασκούν δημόσια καθήκοντα, κρίνεται σκόπιμη η ανακατανομή της αρμοδιότητάς τους στο πρόσωπο με την καλύτερη δυνατή προοπτική να ανταποκριθεί

στην εκάστοτε δημόσια ανάγκη. Αυτή η ανακατανομή μπορεί να λάβει διττή μορφή: α) αφενός μέσω της ανάθεσης μεριδίων του δημοσίου καθήκοντος σε οικονομικούς φορείς δια της οδού της δημόσιας ανάθεσης έργου, υπηρεσίας, προμήθειας και β) αφετέρου μέσω της αναδιοργάνωσης της δημόσιας υπηρεσίας και της ανα-τοποθέτησης του προσωπικού σε άλλα καίρια και συμβατά πόστα προς τις δημόσιες ανάγκες (re-assignment). Κάθε μία από αυτές τις μορφές αναδιοργάνωσης είναι αποτέλεσμα και επιγενομένως αίτιο μίας αξιολόγησης που διενεργείται στον δημόσιο τομέα ενόψει ενός προβλήματος που επιζητεί αντιμετώπιση.

Για να γίνουν ευκολότερα αντιληπτά τα παραπάνω, δέον είναι να αποσαφηνιστεί η έννοια της αυτονομίας για τις δημόσιες αρχές. Συμπερασματικά, το γεγονός ότι μια οικονομική οντότητα φέρει τον οικονομικό κίνδυνο είναι ένας από τους παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την αξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο η οικονομική οντότητα ασκεί τις οικονομικές της δραστηριότητες. Οι άλλοι παράγοντες που μπορούν να ληφθούν υπόψη περιλαμβάνουν την άσκηση μιας δραστηριότητας από μια οντότητα στο όνομά της και για λογαριασμό της, την ιδιοκτησία περιουσιακών στοιχείων, την ελευθερία να οργανώνει τον τρόπο οργάνωσης της απόδοσης της εργασίας, του προσωπικού και του εξοπλισμού, και το γεγονός ότι η οντότητα φέρει συμβατική ευθύνη και ευθύνη για ζημία που προκλήθηκε σε τρίτους.

Για να γίνει κατανοητή η έννοια της ανακατανομής αρμοδιότητας επί τοπικών υποθέσεων εις πρόσωπο λειτουργικής εγγύτητας (οργανική ή υποκειμενική λειτουργική εγγύτητα), οφείλουμε να εξηγήσουμε ότι η ανάθεση αρμοδιοτήτων από μία δημόσια οντότητα σε άλλη ή μεταξύ περισσότερων (διαδικασία που δεν συνιστά δημόσια ανάθεση σύμβασης) ισοδυναμεί με εσωτερική αναδιοργάνωση της δημόσιας οντότητας. Υφίσταται δηλαδή διαφορά μεταξύ της έννοιας της δημόσιας σύμβασης και της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων μεταξύ δημοσίων αρχών. Το άρθρο 1, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2004/18 είχε ήδη ορίσει την δημόσια σύμβαση ως σύμβαση χρηματικού συμφέροντος που συνάπτεται εγγράφως μεταξύ οικονομικού φορέα και αναθέτουσας αρχής και έχει ως αντικείμενο την εκτέλεση έργων, την προμήθεια προϊόντων ή την παροχή υπηρεσιών κατά την έννοια της ίδιας της οδηγίας. Είναι επίσης σαφές από την νομολογία ότι όταν ανατέθηκε δημόσια σύμβαση στο πλαίσιο νομικής ρύθμισης που περιλαμβάνει διάφορες πράξεις, προκειμένου να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα των κοινοτικών κανόνων για τις δημόσιες συμβάσεις, η ανάθεση της σύμβασης πρέπει να εξεταστεί λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά τα στάδια καθώς και τον σκοπό τους. Συνεπώς, μια πράξη που διεξάγεται σε διάφορα στάδια και περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την δημιουργία νομικής οντότητας, πρέπει να αξιολογηθεί ολιστικώς προκειμένου να προσδιοριστεί εάν δημιουργεί ή όχι ανάθεση δημόσιας σύμβασης που εμπίπτει στους κανόνες της ΕΕ. Τα νομικά μέσα που οργανώνουν μεταβίβαση αρμοδιοτήτων μεταξύ δημοσίων αρχών μπορούν να λάβουν πολύ διαφορετικές μορφές, οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε ενδιαφερόμενου κράτους μέλους ή / και αρχής. Τέτοια μέσα

μπορεί να περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, νομοθετικές ή κανονιστικές πράξεις, αποφάσεις μιας αρχής ή συμφωνίες δημοσίου δικαίου που συνάπτονται μεταξύ πολλών αρχών. Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων μπορεί να είναι «κάθετη», όταν σχετίζεται με μεταβίβαση από το κράτος σε περιφερειακή αρχή σε χαμηλότερο επίπεδο. Μπορεί επίσης να είναι «οριζόντια», όπου αρκετές περιφερειακές αρχές δημιουργούν μια κοινή δομή στην οποία έχουν ανατεθεί εξουσίες που είχαν προηγουμένως ασκήσει αυτές οι περιφερειακές αρχές. Επιπλέον, μια οριζόντια μεταβίβαση αρμοδιοτήτων μπορεί να πραγματοποιηθεί «εθελοντικά», βάσει κοινής απόφασης των ενδιαφερόμενων περιφερειακών αρχών ή μπορεί να είναι «υποχρεωτική», δηλαδή να επιβληθεί από μια αρχή σε υψηλότερο επίπεδο.

Ως προς τον τρόπο της αναδιοργάνωσης της δημόσιας υπηρεσιακής δύναμης προσωπικού (re-assignment), μιας αναδιοργάνωσης που είναι αποτέλεσμα και αίτιο λειτουργικής αξιολόγησης, πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά πάγια νομολογία, τα θεσμικά όργανα έχουν ευρεία διακριτική ευχέρεια α) στην οργάνωση των υπηρεσιών τους ανάλογα με τα καθήκοντα που τους έχουν ανατεθεί και β) κατά την ανάθεση, ενόψει των καθηκόντων αυτών, στο προσωπικό που είναι διαθέσιμο σε αυτά, υπό την προϋπόθεση, ωστόσο, πρώτον, ότι η ανάθεση αυτή πραγματοποιείται προς το συμφέρον της υπηρεσίας και, δεύτερον, ότι τηρείται η αρχή της ανάθεσης σε ισοδύναμη θέση (αποφάσεις της 23ης Μαρτίου 1988, Hecq κατά Επιτροπής, 19 / 87, ΕΕ: C: 1988: 165, παράγραφος 6 · της 7ης Φεβρουαρίου 2007, Clotuche κατά Επιτροπής, T 339/03, ΕΕ: T: 2007: 36, παράγραφος 47 · και της 7ης Φεβρουαρίου 2007, Caló κατά Επιτροπής, T 118 / 04 και T 134/04 ΕΕ: T: 2007: 37, παράγραφος 99).

Β.3. Πρόταση για θεμελιώδη / ατομικά δικαιώματα

Ολοκληρώνοντας την εξέταση με το τρίτο συστατικό του ορισμού της ελευθερίας, την κατεύθυνση «εις αγαπητόν σκοπόν» αρθρώνουμε γύρω από την οργανωτική βάση των θεμελιωδών / ατομικών δικαιωμάτων και επιζητούμε να προσφέρουμε μία ικανοποιητική απάντηση για παράδειγμα στην μεταναστευτική κρίση. Εξετάζουμε δηλαδή τον λόγο των ατομικών δικαιωμάτων προς το δημόσιο συμφέρον, ήτοι την σχέση δύο στοιχείων για την λειτουργία μιας αποτελεσματικής και πολύ περισσότερο φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η λειτουργική διάσταση έγκειται στην ικανοποίηση ενός δημοσίου συμφέροντος που εσωκλείει με τον πιο άρτιο και περιληπτικό τρόπο τις επιμέρους ατομικές ανάγκες, ώστε να μην δημιουργείται διάσπαση μεταξύ αφενός ενός αφηρημένου δημοσίου συμφέροντος και αφετέρου του ατομικού συμφέροντος. Στην δίνη μίας μεταναστευτικής κρίσης επί παραδείγματι (Mau & Burkhardt 2009; Burgoon, & Rooduijn 2021), συντρέχει η περίπτωση της άφιξης σε μία χώρα της Ε.Ε. ροής μεταναστών που σε κλίμακα πρώτης διαχείρισης χρήζουν ιατρικής περίθαλψης λόγω της σειράς από αντιξοότητες τις οποίες έχουν ήδη στην διαδρομή τους αντιμετωπίσει. Ερωτάται λοιπόν εύλογα εάν για την περί-

θαλή τους και την προσωρινή παραμονή τους η απόφαση που θα ληφθεί θα είναι με γνώμονα την στάθμιση της τοπικής κατάστασης με συνυπολογισμό των τοπικών πόρων ή μία κρίση / εκτίμηση που θα λαμβάνει υπόψη προεχόντως την αξιολόγηση της ατομικής του προσώπου κατάστασης; Υπενθυμίζεται ότι: «η ατομική υγεία τελεί πάντα εντοιχισμένη στο συνταγματικό υπέρωο της κοινωνικής ευημερίας». Αυτό σημαίνει ότι η γενική εκτίμηση της τοπικής κατάστασης θα περιλαμβάνει αναγκαστικά τις επιμέρους των προσώπων ατομικές αξιολογήσεις και θα αποβάλλει τον προσδιορισμό ενός γενικού και αφηρημένου δημοσίου συμφέροντος (Oorschot 2000; Oorschot et al. 2017; Laenen et al. 2019) Επομένως, η διακριτική ευχέρεια δημόσιας, εθνικής ή τοπικής αρχής δεσμεύεται τόσο από τις επιταγές κινδύνων για την δημόσια υγεία που επιμετρούν τις ατομικές καταστάσεις όσο και από τις επιταγές της αξίας του ανθρώπου (Reeskens & Van Der Meer 2017; Heuer & Zimmermann 2020), που παραπέμπουν ευθέως στην μη διακοπή αιτιώδους σωστικής διαδρομής ανθρώπων που βρίσκονται σε κίνδυνο.

Επαλλήλως, το κριτήριο της ατομικής αξιολόγησης και δη του συνυπολογισμού και σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσα στην έννοια του κατακερματισμένου δημοσίου συμφέροντος μπορεί να έχει πολλαπλά οφέλη, οδηγώντας ακόμη και σε έναν τεχνητό ανταγωνισμό πολιτισμού πρόνοιας. Με τον τρόπο αυτόν μπορούμε ίσως να αντιληφθούμε πώς αναβαφτίζεται η έννοια του δημοσίου συμφέροντος και το κράτος. Επιδεικνύοντας «πολιτισμό» και προσφέροντας χώρο στα άτομα όταν γίνεται λόγος για το «δημόσιο συμφέρον» τα κράτη μπορούν να επιτύχουν προς όφελός τους και άρα υπέρ του εθνικού συμφέροντος την προσδοκώμενη ηθική και υλική ανταμοιβή. Για παράδειγμα, ένα μεταναστευτικό σχέδιο υποδοχής ατόμων από τρίτες χώρες θα πρέπει να προβλέπει έναν καταμερισμό πόρων προς τις χώρες υποδοχής, κονδύλια από τον ενωσιακό προϋπολογισμό. Είναι παραπάνω από επιβεβλημένη η εισφορά κάθε κράτους της Ε.Ε. προς τις περιοχές που φιλοξενούν υπηκόους τρίτων χωρών. Επιπλέον, είναι σκόπιμη η αξιολόγηση των περιοχών – θυλάκων υποδοχής και περίθαλψης των ατόμων από τρίτες χώρες και η δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων τους αναφορικά με την διαχείριση από μέρους τους. Στο πλαίσιο σειράς ενωσιακών ενισχύσεων, θα μπορούσε ακόμη να επιχειρηθεί πολιτικό πλάνο για την επαγγελματική απορόφηση μεταναστών στα δημόσια έργα της αναβάθμισης των υποδομών των θυλάκων. Σε συνέχεια της αξιολόγησης των αποτελεσμάτων ως προς την διαχείριση, επιβάλλεται ένα ad hoc επενδυτικό πλάνο προς την αποκατάσταση αναλόγως προς τις ανάγκες των θυλάκων υποδοχής – περίθαλψης και ένα εξίσου ad hoc σταδιακό σχέδιο αποσυμφόρησης ανάλογο προς την κλίμακα απόδοσης της κάθε περιοχής για την διαχειριστική της επιτυχία. Σημαντική είναι η προοπτική της εκ περιτροπής ισχύος θυλάκων για την περίθαλψη και προσωρινή διαμονή των μεταναστών στο πλαίσιο της υποχρέωσης σταδιακής αποσυμφόρησης. Συνελόντι ειπείν, εκεί που βαρύνει την έννοια του δημοσίου συμφέροντος το κριτήριο της αξιολόγησης της κατάστασης ενός εκάστου ατόμου στο πλαίσιο του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας, εκεί έρχονται προς ισορροπία τα κίνητρα των χρηματικών

κονδυλίων, της ad hoc αναβάθμισης υποδομών και εν τέλει η προοπτική της υποχρέωσης σταδιακής αποσυμφόρησης.

Τα παραπάνω θεμελιώνονται νομολογιακά στην έννοια της αξιολόγησης του ατομικού κινδύνου ως ύψιστου κριτηρίου ενός κοινωνικού κράτους δικαίου. Για παράδειγμα, η άρνηση προηγούμενης άδειας για νοσοκομειακή περίθαλψη σε κράτος μέλος μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικά για διάφορους λόγους. Αυτά περιλαμβάνουν (α) το γεγονός ότι η έγκριση θα υπονόμειε σοβαρά το σύστημα NHS διαχείρισης ιατρικών προτεραιοτήτων μέσω καταλόγων αναμονής, (β) το γεγονός ότι η έγκριση θα επέτρεπε σε ασθενείς με λιγότερο επείγουσες ιατρικές ανάγκες να αποκτήσουν προτεραιότητα έναντι ασθενών με πιο επείγουσες ιατρικές ανάγκες, (γ) το γεγονός ότι η άδεια θα είχε ως αποτέλεσμα την εκτροπή πόρων για την πληρωμή λιγότερο επείγουσας θεραπείας, επηρεάζοντας έτσι δυσμενώς άλλους ή αυξάνοντας το κόστος των φορέων NHS, (δ) το γεγονός ότι η έγκριση ενδέχεται να απαιτήσει από το κράτος (υπόθεση Ηνωμένου Βασιλείου) να παράσχει πρόσθετη χρηματοδότηση για τον προϋπολογισμό NHS ή να περιορίσει το εύρος των διαθέσιμων θεραπειών βάσει του NHS και (ε) το συγκριτικό κόστος της θεραπείας και τα παρεπόμενα έξοδα στο Κράτος – Μέλος (Ford 2016; Kootstra 2017). Συνάγεται a fortiori από τις απόψεις του Γενικού Εισαγγελέα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου ότι τα άτομα που διαμένουν κανονικά σε κράτος μέλος που λειτουργεί εθνική υπηρεσία υγείας, δικαιούνται να λαμβάνουν νοσοκομειακή περίθαλψη σε μέλος κράτος σε βάρος της εν λόγω εθνικής υπηρεσίας υγείας (αλλά και σε άλλο κράτος μέλος από αυτό της διαμονής). Τα κράτη μέλη μπορούν να επιβάλλουν το δικαίωμα αυτό στην απαίτηση ότι το πρόσωπο έχει λάβει προηγούμενη άδεια, υπό τον όρο ότι η άδεια αυτή βασίζεται σε αντικειμενικά, αμερόληπτα και διαφανή κριτήρια στο πλαίσιο ενός διαδικαστικού συστήματος που είναι εύκολα προσβάσιμο και ικανό να διασφαλίσει ότι οι αιτήσεις για έγκριση αντιμετωπίζονται αντικειμενικά και αμερόληπτα εντός εύλογου χρονικού διαστήματος και οι αρνήσεις χορήγησης άδειας μπορούν να αμφισβητηθούν σε δικαστικές ή οιονεί δικαστικές διαδικασίες. Η απουσία τέτοιων κριτηρίων και τέτοιας διαδικασίας δεν μπορεί να στερήσει από ένα άτομο το δικαίωμα αυτό. Οι εκτιμήσεις σχετικά με την διαχείριση των λιστών αναμονής μπορούν να δικαιολογήσουν την άρνηση νοσοκομειακής περίθαλψης σε κράτος μέλος εάν η διαχείριση αυτών των λιστών αναμονής γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να λαμβάνουν επαρκώς υπόψη τις ατομικές ιατρικές ανάγκες των ασθενών και να μην εμποδίζουν την περίθαλψη σε άλλο κράτος μέλος σε περίπτωση επείγουσας ανάγκης. Όταν οι όροι για την χορήγηση άδειας για νοσοκομειακή περίθαλψη σε κράτος μέλος έχουν σχεδιαστεί για να εγγυώνται την χρηματοοικονομική σταθερότητα του εθνικού συστήματος υγείας, εκτιμήσεις καθαρά δημοσιονομικού ή οικονομικού χαρακτήρα δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την άρνηση χορήγησης τέτοιας άδειας. Για να καθοριστεί εάν η θεραπεία είναι διαθέσιμη χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση, επιτρέπεται να λαμβάνονται υπόψη οι χρόνοι αναμονής και η κλινική προτεραιότητα που αποδίδεται στην θεραπεία από τον αρμόδιο φορέα του NHS, υπό την προϋπόθεση ότι βασίζονται σε συγκεκριμένες ενδείξεις

σχετικά με την κατάσταση του ασθενούς κατά την στιγμή της αξιολόγησης, καθώς και με το ιατρικό ιστορικό του και την πιθανή πορεία της νόσου για την οποία ο ασθενής αναζητά θεραπεία.

Συμπερασματικά, προκειμένου να ιδωθεί το μέτρο μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως την εγγυώνται για την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι καταστατικές της συνθήκες, αρκεί να εξετάσουμε πόσον ένα εθνικό κράτος ή η ίδια η Ε.Ε. ανταποκρίνεται κατά καιρούς αποτελεσματικά στις σύγχρονες προκλήσεις (βλ. υγειονομική και περιβαλλοντική κρίση, μετανάστευση κοκ.). Εάν μετά την κατάγνωση των αποτελεσμάτων το πρόσημο είναι αρνητικό, τότε η εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαχείριση εμφανίζει το αντίστοιχο κατά συνθήκη έλλειμμα και δεν είναι αποτελεσματική. Οπότε, η σχέση έντασης μεταξύ πολίτη-εξουσίας πρέπει να αναθεωρηθεί υπέρ της ελευθερίας και στα τρία οργανωτικά επίπεδα της δημοκρατίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bohman, J. (2004). Expanding dialogue: The Internet, the public sphere and prospects for transnational democracy. *The sociological review*, 52(1_suppl), 131-155.
- Brown, M. P. (1992). The possibility of local autonomy. *Urban Geography*, 13(3), 257-279.
- Burgoon, B., & Rooduijn, M. (2021). 'Immigrationization' of welfare politics? Anti-immigration and welfare attitudes in context. *West European Politics*, 44(2), 177-203.
- Clark, G. L. (1984). A theory of local autonomy. *Annals of the Association of American Geographers*, 74(2), 195-208.
- Coleman, S., & Blumler, J. G. (2009). *The Internet and democratic citizenship: Theory, practice and policy*. Cambridge University Press.
- Dahlberg, L. (2001). The Internet and democratic discourse: Exploring the prospects of online deliberative forums extending the public sphere. *Information, communication & society*, 4(4), 615-633.
- Ford, R. (2016). Who should we help? An experimental test of discrimination in the British welfare state. *Political Studies*, 64(3), 630-650.
- Garrisson Smith, T. (2017). *Politicizing digital space: Theory, the Internet, and renewing democracy* (p. 154). University of Westminster Press.
- Heuer, J. O., & Zimmermann, K. (2020). Unravelling deservingness: Which criteria do people use to judge the relative deservingness of welfare target groups? A vignette-based focus group study. *Journal of European Social Policy*, 30(4), 389-403.
- Jankowski, N., & Van Selm, M. (2000). The promise and practice of public debate in cyberspace. *Digital democracy: Issues of theory and practice*, 149-165.
- Kootstra, A. (2017). Us versus them: Examining the perceived deservingness of minority groups in the British welfare state using a survey experiment. *The social legitimacy of targeted welfare: Attitudes on welfare deservingness*, 241-260.
- Laenen, T., Rossetti, F., & Van Oorschot, W. (2019). Why deservingness theory needs qualitative research: Comparing focus group discussions on social welfare in three welfare regimes. *International Journal of Comparative Sociology*, 60(3), 190-216.
- Mau, S., & Burkhardt, C. (2009). Migration and welfare state solidarity in Western Europe. *Journal of European Social Policy*, 19(3), 213-229.
- Oorschot, W. V. (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy & Politics*, 28(1), 33-48.
- Page, E. (1982). The value of local autonomy. *Local government studies*, 8(4), 21-42.
- Pinelli, C. (2009). New Challenges to Political Representation and Democracy. *Italian J. Pub. L.*, 1, 234.
- Pratchett, L. (2004). Local autonomy, local democracy and the 'new localism'. *Political studies*, 52(2), 358-375.
- Reeskens, T., & Van Der Meer, T. (2017). The relative importance of welfare deservingness criteria. *The Social Legitimacy of Targeted Welfare: Attitudes to Welfare Deservingness*. Cheltenham: Edward Elgar, 55-70.
- Sey, A., & Castells, M. (2015). From media politics to networked politics: the Internet and the political process. In *Mousepads, Shoe Leather, and Hope* (pp. 225-232). Routledge.
- Shane, P. M. (Ed.). (2004). *Democracy online: the prospects for political renewal through the Internet*. Psychology Press.
- Stephens, G. R. (1974). State centralization and the erosion of local autonomy. *The Journal of Politics*, 36(1), 44-76.
- Urbinati, N. (2015). A revolt against intermediary bodies. *Constellations*, 22(4), 477-486.
- Van Oorschot, W., & Roosma, F. (2017). The social legitimacy of targeted welfare and welfare deservingness. *The social legitimacy of targeted welfare: Attitudes to welfare deservingness*, 1.
- Βενιζέλος, Ε. (2003). Από την αντιπροσωπευτική στην

ψηφιακή δημοκρατία. Η δημοκρατία ως πεδίο της Νέας Πολιτικής. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 22, 30-52.

Στρατηγάκη, Μ. (2021). Ολοκληρωμένες υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας στον Δήμο Αθηναίων. Κοινωνική Πολιτική, 15, 92-106.

Τζωρτζόπουλος, Α. (2020). Ποιοτική βελτίωση του λειτουργικού ρόλου των υγειονομικών περιφερειών Το μοντέλο διασύνδεσης. Archives of Hellenic Medicine/ Arheia Ellenikes Iatrikes, 37(2).

OPINION OF ADVOCATE GENERAL MENGOZZI delivered on 30 June 2016, Case C51/15 Remondis GmbH & Co. KG Region Nord v Region Hannover

OPINION OF ADVOCATE GENERAL JÄÄSKINEN delivered on 30 June 2015 Case C276/14, Gmina Wrocław v Minister Finansów

OPINION OF ADVOCATE GENERAL Geelhoed delivered on 15 December 2005, Case C-372/04, The Queen on the application of Yvonne Watts v Bedford Primary Care Trust and Secretary of State for Health

Νομολογία

OPINION OF ADVOCATE GENERAL Sharpston delivered on 30 September 2010, Case C34/09

Comparative Analysis of Data Privacy Strategies: Lessons from India and the U.S. for Greece in Addressing TikTok's Challenges

Christos Manesiotis, Economics & Political Science, New York University Abu Dhabi, cm6200@nyu.edu

Mohamed Irfan Karukappadath, Computer Science & Applied Mathematics, New York University Abu Dhabi, mk8328@nyu.edu

Συγκριτική ανάλυση των στρατηγικών ιδιωτικότητας των δεδομένων: Διδάγματα από την Ινδία και τις ΗΠΑ για την Ελλάδα ως προς την αντιμετώπιση των προκλήσεων του TikTok

Χρήστος Μανειώτης, Economics & Political Science, New York University Abu Dhabi, cm6200@nyu.edu

Mohamed Irfan Karukappadath, Computer Science & Applied Mathematics, New York University Abu Dhabi, mk8328@nyu.edu

Abstract

The surging popularity of mobile applications, like TikTok, developed and regulated within highly restrictive states like China, has posed pressing challenges for Western democracies. How can governments counterbalance the need to protect sensitive citizen data while preserving core principles of liberalism? This paper explains how and why India and the United States have reacted regulatorily to TikTok's spread. It argues that both countries have valid security concerns. However, both have regulated TikTok in a manner that has become hyper-politicized. The Indian government has taken an overly broad regulatory approach, imposing blanket bans to serve nationalistic political goals. On the other hand, the US has proceeded with greater restraint, balancing security concerns with core imperatives of liberalism. Nevertheless, nationalistic political positioning threatens to poison sound, liberally grounded decision-making. The paper conducts a comparative analysis, evaluating India's and the US' methods, ultimately asking what insights Greece can derive from their regulatory approaches.

Key Words: TikTok, Liberalism, United States, India, Greece.

Περίληψη

Η αυξανόμενη δημοτικότητα των εφαρμογών για κινητές συσκευές, όπως το TikTok, που αναπτύχθηκαν και ρυθμίζονται σε άκρως περιοριστικά κράτη όπως η Κίνα, έχει δημιουργήσει πιεστικές προκλήσεις για τις δυτικές δημοκρατίες. Πώς μπορούν οι κυβερνήσεις να αντισταθμίσουν την ανάγκη προστασίας των ευαίσθητων δεδομένων των πολιτών, διατηρώντας παράλληλα τις βασικές αρχές του φιλελευθερισμού; Αυτή η εργασία εξηγεί πώς και γιατί η Ινδία και οι Ηνωμένες Πολιτείες αντέδρασαν ρυθμιστικά στην εξάπλωση του TikTok. Υποστηρίζει ότι και οι δύο χώρες έχουν βάσιμες ανησυχίες για την ασφάλεια. Ωστόσο, και οι δύο έχουν ρυθμίσει το TikTok με τρόπο που έχει γίνει υπερπολιτικοποιημένος. Η ινδική κυβέρνηση έχει υιοθετήσει μια υπερβολικά ευρεία ρυθμιστική προσέγγιση, επιβάλλοντας γενικές απαγορεύσεις για να εξυπηρετήσει εθνικιστικούς πολιτικούς στόχους. Από την άλλη πλευρά, οι ΗΠΑ προχώρησαν με μεγαλύτερη αυτοσυγκράτηση, εξισορροπώντας τις ανησυχίες για την ασφάλεια με τις βασικές επιταγές του φιλελευθερισμού. Εντούτοις, η εθνικιστική πολιτική τοποθέτηση απειλεί να δηλητηριάσει την εύρωστη, φιλελεύθερα θεμελιωμένη λήψη αποφάσεων. Η εργασία παρουσιάζει μια συγκριτική ανάλυση, αξιολογώντας τις μεθόδους της Ινδίας και των ΗΠΑ, ρωτώντας τελικά τι γνώσεις μπορεί να αντλήσει η Ελλάδα από τις ρυθμιστικές τους προσεγγίσεις.

Λέξεις κλειδιά: TikTok, Φιλελευθερισμός, Ηνωμένες Πολιτείες, Ινδία, Ελλάδα.

Introduction

This research paper sheds light on the dangers of using TikTok, particularly emphasizing the mobile application's potential to jeopardize vital national security interests. The paper's ultimate goal is to provide a comprehensive point of reference for Greek policymakers interested in establishing a regulatory framework to mitigate such a threat while upholding core principles of liberalism as well as respect for individual agency and action. The leading research question asks, "How have India and the United States approached data privacy challenges posed by the rise of TikTok, and what lessons can Greece draw from their regulatory approaches to maintain a balanced stance that upholds liberal democracy while addressing valid security concerns?"

To answer this question in a matter that allows readers with no pre-existing knowledge of the topic to follow the flow of arguments and, later, fully understand the conclusions, the paper will begin by examining the tremendous potential of the app's algorithm to tailor the provided content. Then, the focus will shift toward TikTok's data privacy breaches, briefly mentioning the stance the international community has adopted in response.

Having explained and put the nature of the threat into context, the paper will then look at how India and the United States have attempted to curtail this threat by establishing two distinct, substantially different regulatory frameworks. Those frameworks will then be evaluated, and the objectives of the governments that put them in place will be analyzed, together with the existence or absence of respect for individual agency and the core principles of liberalism. Ultimately, the virtues and flaws of the two frameworks will be considered in formulating policy suggestions that Greece should follow to adopt an effective regulatory framework that will balance safeguarding national security and upholding individual liberties.

Filling a Gap in the Literature

That said, the reader must appreciate the implications of answering a research question of that type and form. Drawing conclusions about the trajectory Greece should follow to shield itself from the pitfalls of TikTok while staying true to the fundamentals of liberalism can provide regulatory insights applicable to other European states. In fact, given how the rise of TikTok's popularity is a global phenomenon, researchers can then use any conclusions drawn from this comparative analysis of regulatory frameworks as an evidential basis from which policy suggestions for different geopolitical contexts/legal systems could be derived.

This discussion becomes all the more important should one consider the recently observed tendency of other well-established social media apps (e.g., Facebook, Instagram) to copy TikTok's strategy of promoting "suggested content"

(Carbonaro 2022). Indeed, while often backfiring and with petitions to "make Instagram Instagram again" being signed by more than 150,000 people so far, even Morgan Stanley analysts have gone as far as to advise investors that "This flattening of TikTok adoption as other platforms rise is notable" (Barr 2023). Hence, the above not only increases the relevance of tackling the research question but is also live proof of the highly pressing need for Greece to establish a regulatory framework.

It is worth noting that this paper finds itself in a vastly under-researched place in contemporary literature. While there is an abundance of papers exploring TikTok's methodology (Su & Tang 2023), data privacy violations (Waters 2023), and governmental responses to its challenges (Haokun Niu & Jiahui Hong 2021; Vila Seoane 2021; Gloria Sicilia Lozano 2023), no research like this one has ever been made in the past. This, of course, can be explained by looking at the relatively recent nature of the issues examined here. Undeniably, researchers have only had a limited amount of time to conduct research in the field, given how the app was only launched in September 2016, but, mostly, how fast-paced and rapid the changes and technological advancements that have followed are.

Papers like the ones mentioned above thoroughly investigate one side of the issue, providing the reader with valuable, narrowly focused insights. Hence, the uniqueness and importance of tackling the research question are elevated, especially given the promising potential of such an endeavor to produce conclusions and policy recommendations applicable to places and countries outside the Greek borders.

Lastly, regarding the methodology of the current analysis, this paper draws information mainly from a combination of peer and non-peer-reviewed sources due to the nature of the investigated topic. The peer-reviewed sources comprise mostly scholarly research published in academic journals, while the non-peer-reviewed information is mainly found in news articles and websites.

TikTok's Algorithm

As stated in the introduction, this section focuses on showcasing the tremendous magnitude of TikTok's influence and the potential damage that this influence can inflict on individuals and states. Since its launch in September 2016, the mobile application seems to have taken the world of social media by storm, ending 2022 with more visits than Google (Waters 2023). With barely eight years in the market, data suggests that TikTok has surpassed all other social media platforms in terms of revenue growth, owing most of its success to its powerful, AI-based algorithm capable of producing a comprehensive psychological profile of each user and tailoring the queue of forthcoming video selections based on that profile. The algorithms found in "conventional" social media applications only employ data meta-analysis to tailor a user's viewing experience. On the contrary,

TikTok's sophisticated model is divided into three analytical subsystems: Computer Vision, Linguistic Processing, and Behavioral Measures (Waters 2023).

Stahl (2023) offers important insights into TikTok's model, attributing its success to what he calls "TikTok's Recommendation System". According to Stahl, TikTok caters to its content feed based on a combination of deep learning and real-time data processing. Embedded in TikTok is Monolith, an advanced AI model that functions through collisionless embedding. As the name partially suggests, collisionless embedding "allows TikTok to represent and store vast amounts of user data and content efficiently," reducing data-mapping-related conflicts and allowing for more accurate and relevant suggestions. Moreover, Monolith enables the application's recommendation system to adapt to changes in user preferences in real time, contributing to TikTok's addictive nature with rapid changes in content provision. The net result is a smooth adaptation of a user's content feed based on the app's capability for real-time deep learning and online training (Stahl 2023).

Perhaps unsurprisingly, TikTok's ability to tailor content extends far beyond maximizing user satisfaction. Su and Tang (2023) suggest that it is the norm for TikTok to act as an active content distributor, using its algorithm and supplementing systems for orchestrated results. This alarming evidence is accompanied by further research showing that within a very short period, the app can discern a user's interests, hobbies, relationship status, political views, and even level of loneliness, all while measuring their extraversion and agreeableness (Waters 2023).

TikTok's Violations and the Response of the International Community

TikTok's powerful AI-based algorithm aside, what has also raised concern among experts is the application's close ties with the Chinese Communist Party. As Kumar and Daya Thussu (2023) argue in their research, the potential of TikTok to conform to the requirements and interests of the CCP is at the heart of the debate over the app's usage, with the lack of clear demarcation between state and private ownership in the context of China being a significant point of criticism and concern.

Adding on to this, leaked audio from internal TikTok meetings suggests engineers in China have accessed U.S. users' data, while TikTok officials in Australia have confirmed that their employees in China can access Australian users' information. There also seem to have been reports of the company manually manipulating content delivery through a process called 'heating,' which entails the organized distribution of specific content to users to influence and coerce them (Waters 2023).

Naturally, the above have alarmed the US and European authorities, leading to close scrutinization of the application's policies and practices and to, among others, a hefty \$370 million fine by the European Union, citing the breach of privacy laws regarding the processing of children's data (Reuters 2023).

Interestingly, the fine mentioned above seems to be the tip of the iceberg within the context of a rising global effort to counter the app's potentially harmful behavior. Indeed, at a time when many conclude that "If data is the new oil, China is the new Saudi Arabia" (CNBC Television 2018), countries like India and Pakistan have enforced nationwide bans on the app, while others like Belgium, Canada, Denmark, France or Sweden and the US have restricted its use (Lozano 2023).

India's Approach

This section is focused on the regulatory approach that India has followed under the rule of Prime Minister Narendra Modi's government. Our decision to focus on India as a case study for this analysis rests on two equally significant factors. The first is the country's geographical proximity to China. Bordering TikTok's birthplace and the CCP's sphere of influence allows for interesting geopolitical dynamics and shaping diplomatic relations. On top of this, with more than 1.4 billion inhabitants and a TikTok user base of around 200 million, India's laws and regulations have the power to shape global demand and deserve special consideration (HT TECH 2020). Indeed, India is one of the first places one looks at when attempting to discern China's position in the global world order, owing to the potential of its geopolitical location and population size to amplify the magnitude of any conflict or regulatory framework.

That said, India's government cited security concerns in 2020 when banning TikTok and 58 other Chinese-made apps deemed dangerous to the country. In a statement released soon after the ban, Narendra Modi's government stated that the apps were "prejudicial to sovereignty and integrity of India, defense of India, security of the state and public order" (BBC 2020). The official governmental line was that the authorities have proceeded with its prohibition as a part of an "emergency measure" (Press Information Bureau Delhi 2020). Interestingly, the list of the banned apps includes, among others, PUBG, WeChat, and Cam Scanner (Divya Bhati 2022).

While India's Ministry of Information and Technology justified the ban by stating that the apps were "stealing and surreptitiously transmitting users' data in an unauthorized manner," many attribute the ban to territorial concerns. Indeed, the government's decision followed escalating tensions at the disputed Sino-Indian border, a buildup of troops in the nearby Ladakh region and the death of at least 20 Indian troops at the time (BBC 2020).

Following the territorial clashes and bans, demonstrations of nationalistic sentiment have spiked, with many sharing

the populist, pro-government broadcaster's Republic World, attitude summarized in the following: "In one move, we wipe out 59 Chinese apps, a signal that we the people of India, not just the government democratically elected, but we the people of India standing behind the government can hit China where it hurts. We the people of India...will forsake anything to make sure that our national interest stands first" (Republic World 2020).

Such nationalistic responses and the growing debate over the government's true motives behind the ban have alarmed Western organizations that see India's trend of digital sovereignty as part of a larger nationalistic agenda (Council on Foreign Relations 2020). The above have essential implications for liberal democracy, with many expressing concerns over "how such bans affect liberal democratic principles like free expression and the open internet" (Shubhangi Agarwalla & Siddharth Sonkar 2020).

United States Approach

Shifting our focus to the United States, TikTok has been, to an extent, restricted there, too. However, before examining the geopolitical landscape of the US regulatory framework, let us explain why doing so is essential and why American laws around TikTok are worth examining altogether.

First and foremost, what makes US regulation particularly important is the country's global dominance in terms of global market share and influence, both geopolitically and financially. The US has established a reputation for balancing innovation and regulation and is often credited with establishing the legal precedent other countries modeled and followed. Additionally, numbering a TikTok audience of around 149 million lawmaking decisions can substantially affect the app's usage, popularity, and reputation (Statista 2024).

Most importantly, however, the close trade relationship between the US and India examining the TikTok-stance of the first is particularly valuable as it ties perfectly with and, to an extent, even adds to the analysis of the latter. Indeed, according to the Bureau of South and Central Asian Affairs, in 2020–21, the US emerged as India's largest export partner and the second largest trading partner overall, with their overall trade crossing \$100 billion by the end of 2021 (The Economic Times 2023). Adding to this, the value of the US-Indian defense trade rose from nearly zero in 2008 to over \$20 billion in 2020, indicating the strengthening of military ties (Times Of India 2023). Perhaps most importantly, however, analyzing the US stance on TikTok is of particular importance within the context of this paper because of the "China challenge" that is gradually bringing the two countries together to work on a mutually beneficial strategic doctrine (Kumar & Daya Thussu 2023).

While not directly following India's TikTok ban, the US seems to have taken a somewhat similar regulatory approach. A

couple of US government agencies have argued that TikTok is a Trojan horse for malign influence, espionage, or offensive operations by the Chinese government (Farhat 2023), while there is heavy US government pressure on ByteDance to divest from TikTok or face the prospect of a nationwide ban (Gloria Sicilia Lozano 2023).

The Republican party, led mainly by Donald Trump, seems to have adopted a hostile stance toward the app. During Trump's presidency (2017-2021), TikTok faced the prospect of a complete ban in the United States on the grounds of national information security (Ellen Nakashima, Rachel Lerman and Jeanne Whalen 2020). Indeed, in 2020, then-President Trump attempted to ban TikTok, but the federal courts blocked his efforts. (Gloria Sicilia Lozano 2023).

Despite Trump's effort for a total ban leading to no avail, the United States Army banned TikTok from its devices in January 2020 (Waters 2023). State-level efforts to restrict TikTok have also been made, with Idaho, Alabama, Georgia, and Texas banning TikTok from state university devices and Wi-Fi networks (Waters 2023).

Adding to the above, TikTok's CEO, Chew Shou Zi, was asked to testify at a US Senate hearing in January 2024, explaining to the committee, as US Senator Tom Cotton put it, "what TikTok, a tool of the Chinese Communist Party, is doing to America's youth" (The Guardian 2024). All these took place amidst reports from the Justice Department that 90% of all economic espionage conducted against the United States over the past decade has been committed by China (Waters 2023).

Discussion

Having meticulously analyzed TikTok's threats, political influence, and how it has been regulated in India and the US, it is time to put the above into perspective and address the complicated underlying dilemmas presented here. This section serves as an attempt to find the right balance between individual liberty and regulation in a manner that upholds the core principles of liberal democracy.

Indeed, the two countries, while both identifying the app as a potential threat, have adopted a substantially different regulatory framework. In the case of India, security concerns and territorial conflicts have contributed to the enforcement of a complete ban on the use of TikTok. At the same time, despite multiple attempts for tighter regulation, the US seems to have taken a milder stance, only restricting users in the armed forces and specific university campuses.

This substantial regulatory variance has deep roots in countries' self-perception of sovereignty and raises the following question: "To what extent should the state have unrestricted control over people and territory, and how should sovereignty be identified, claimed, reclaimed, and maintained in the era of global networks and data flows?" (Kumar & Daya

Thussu, 2023). In disentangling this, it might be helpful to first look at the relevant literature.

While it could be argued that TikTok poses a clear threat to countries' national interests, Aaronson (2018) notes that "there are neither defined boundaries nor mechanisms to identify and precisely measure digital protectionism." In other words, there is no moral precedent for where the line should be drawn. Realizing this is the case leaves one with no choice but to examine both extremes of the dilemmatic spectrum, evaluate them within the given context, and draw informed and well-educated conclusions.

The first option in addressing the so-called TikTok Effect (Marianna Spring, 2022) would be to impose strict government controls for national security and citizens' safety. Proponents of this view would most likely agree with the way Topornin et al. (2021) summarize their argument in the following: "Internet censorship is a natural element in the system of building a national platform economy and consolidating the country's internal technological and innovative advantages in digital realities."

On the other hand, critics of government interference would encourage the state to abstain from any regulatory action whatsoever. Their respective argument would probably be summarized at large in the following: "The United States' administrative sanctions on the grounds of national security are a violation of citizens' rights, and it also fails to fulfill the obligation of safeguarding citizens' rights in national law" (Haokun Niu & Jiahui Hong 2021). Others would go as far as to claim that a nationwide ban would constitute a clear violation of the First Amendment of the US Constitution (Lozano 2023).

Of course, a sensible alternative would be to avoid extrema and opt for a generally milder stance. While Haokun Niu and Jiahui Hong (2021) might be right in that "sanctions against TikTok are contrary to the principles of market economy, and even more contrary to the principles of openness, transparency and non-discrimination that the WTO has been striving to achieve," this paper has clearly shown why an unregulated TikTok is a dangerous TikTok. Yet again, it could be argued that overregulating could have equally adverse effects. Micromanaging citizens' TikTok usage would deny them agency and, without a doubt, violate the principles of liberalism. Compromising instead of protecting citizens' liberty, a ban on TikTok would take vital freedoms away from the public.

Considering both liberty and TikTok's potential dangers, a partial ban seems to be the most reasonable and pragmatic approach here. Policies such as banning TikTok from government and military devices would mitigate most of the national security risk, while otherwise unrestricted access to the app would safeguard individual liberty for the general public. A country implementing such an approach would balance the risk of a data breach with the positive influence of unrestricted internet access and usage, essentially avoiding

Hayek's "knowledge problem" altogether.

Policy Suggestions for Greece

Moving on to the case of Greece, with a little over 3 million TikTok users, the country finds itself in a completely unprotected environment (Kemp 2023). With virtually no regulations in place, Greece seems to rely on its close regulatory ties with the European Union. There too, however, no regulations have been in place, except for a ban on EU staff phones (Reuters 2023).

With that in mind, the country's pristine regulatory setting allows for direct inspiration from abroad. In other words, Greece can learn from both the Indian and US approaches, aiming for a middle ground that, as outlined in the previous section, respects data privacy and national security without compromising liberal democratic values.

Adopting a partial-ban policy, with TikTok restrictions only on governmental and military officials' devices, could be a key takeaway for Greece. By doing so, the country would succeed in adopting clear, transparent, and consistent policies that address specific security concerns without overreaching free expression.

Concluding Remarks

In conclusion, this research provides a comprehensive understanding of the threats and regulations associated with TikTok's use. The consolidation and meta-analysis of evidence on TikTok's algorithm makes clear that TikTok poses a severe and concrete threat to both nations and individual users. The multiple instances of the applications' data breaches, incurred fines, and close ties with the Chinese Communist Party raise valid national security concerns that can have serious consequences should no regulatory action be taken. That said, the Indian and US approaches to TikTok and data privacy present a stark contrast, offering valuable insights to nations without a currently existing regulatory framework like Greece.

India's more aggressive stance reflects broader geopolitical tensions and a nationalistic digital policy often going above and beyond actual, valid cybersecurity insights. The total ban imposed on the app in 2020 is only partially justified and undoubtedly violates the core principles of liberalism. On the other hand, the US' partial ban represents an overall milder approach and seems to achieve a better balance between security concerns and liberal values.

Greece, which currently lacks any TikTok-related regulatory framework, could and should learn from these examples to formulate a balanced policy that safeguards both national security and the principles of liberalism. While the Indian approach seems somewhat extreme and unjustified, adopting a US-like stance and imposing a partial ban on the app would

strike an ideal equilibrium in addressing specific security concerns without overreaching to free expression and liberty.

References

- Aaronson, S. A. (2018). What Are We Talking about When We Talk about Digital Protectionism? *World Trade Review*, 18(4), 1–37. <https://doi.org/10.1017/S1474745618000198>
- Barr, A. (2023, June 8). *Instagram and Facebook are reeling in TikTok*. Business Insider. <https://www.businessinsider.com/facebook-instagram-reels-tiktok-morgan-stanley-2023-6?r=US&IR=T>
- BBC. (2020, June 29). India bans TikTok, WeChat and dozens more Chinese apps. *BBC News*. <https://www.bbc.co.uk/news/technology-53225720>
- Carbonaro, G. (2022, July 26). "Stop trying to be TikTok": Why users hate the new Instagram. *Euronews*. <https://www.euronews.com/next/2022/07/26/stop-trying-to-be-tiktok-how-instagrams-copycat-strategy-has-backfired-with-loyal-users>
- CNBC Television. (2018, September 24). *Data is the new oil, and China is the new Saudi Arabia, says AI expert*. www.youtube.com/watch?v=EGqg8n3jG7g&t=2s
- Council on Foreign Relations. (2020). *India's TikTok Ban and the Escalation of Digital Nationalism*. Council on Foreign Relations.
- Divya Bhati. (2022, August 21). *Full list of Chinese apps banned in India so far: PUBG Mobile, Garena Free Fire, TikTok and hundreds more*. *India Today*. <https://www.indiatoday.in/technology/news/story/bgmi-garena-free-fire-tiktok-and-more-banned-in-india-check-the-full-list-1990048-2022-08-19>
- Ellen Nakashima, Rachel Lerman and Jeanne Whalen. (2020, July 31). Trump says he plans to bar TikTok from operating in the U.S. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/technology/2020/07/31/tiktok-trump-divestiture/>
- Farhat, K. (2023, January 9). *New IGP Research Paper: TikTok and US National Security*. Internet Governance Project. <https://www.internetgovernance.org/2023/01/08/new-igp-research-paper-tiktok-and-us-national-security/#:~:text=A%20bipartisan%20group%20of%20China>
- Gloria Sicilia Lozano. (2023, July 26). *The TikTok controversy: its impact on international security*. Elcano Royal Institute. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/the-tiktok-controversy-its-impact-on-international-security/>
- Haokun Niu, & Jiahui Hong. (2021). *International Law Thinking on Data Security In TikTok Incident*.
- HT TECH. (2020, June 30). *TikTok loses its biggest user base as the app gets banned in India*. HT Tech. <https://tech.hindustantimes.com/tech/news/tiktok-loses-its-biggest-user-base-as-the-app-gets-banned-in-india-71593506914029.html#:~:text=TikTok%20says%20that%20it%20has>
- Kemp, S. (2023, February 13). *Digital 2023: Greece*. DataReportal – Global Digital Insights. <https://datareportal.com/reports/digital-2023-greece#:~:text=TikTok%20users%20in%20Greece%20in>
- Kumar, A., & Daya Thussu. (2023). Media, Digital Sovereignty and geopolitics: the Case of the TikTok Ban in India. *Media, Culture & Society*, 45(8), 016344372311743-016344372311743. <https://doi.org/10.1177/01634437231174351>
- Marianna Spring. (2022, September 23). *The TikTok Effect*. www.bbc.com/mediacentre/proginfo/2023/38/the-tik-tok-effect
- Press Information Bureau Delhi. (2020, June 29). *Government Bans 59 mobile apps which are prejudicial to sovereignty and integrity of India, defence of India, security of state and public order*. pib.gov.in/PressReleaseDetailm.aspx?PRID=1635206
- Republic World. (2020). *Republic World - YouTube*. www.youtube.com/channel/UCwqusr8YDwM-3mEYTDdeJHwz
- Reuters. (2023a, February 23). *Top EU Bodies, Citing Security, Ban TikTok on Staff Phones*. *US News*. <https://www.usnews.com/news/technology/articles/2023-02-23/eu-commission-staff-told-to-remove-tiktok-from-phones-eu-industry-chief-says>
- Reuters. (2023b, September 15). *TikTok fined 345 million euros over handling of children's data in Europe*. *Reuters*. <https://www.reuters.com/technology/tiktok-fined-345-million-euros-over-handling-childrens-data-europe-2023-09-15/>
- Shubhangi Agarwalla and Siddharth Sonkar. (2020, July 5). *Where Does India's Ban on Chinese Apps Fit Into the Global Trade Debate?* *The Wire*. <https://thewire.in/tech/india-china-apps-global-trade-debate>
- Stahl, A. (2023, March 23). *The AI Behind TikTok's Addictive Algorithm: A Simple Explanation*. www.linkedin.com

<https://www.linkedin.com/pulse/ai-behind-tiktoks-addictive-algorithm-simple-alexander-stahl/>

Statista. (2024, January). *TikTok users by country 2024*. Statista. <https://www.statista.com/statistics/1299807/number-of-monthly-unique-tiktok-users/#:~:text=Countries%20with%20the%20most%20TikTok%20users%202024&text=As%20of%20January%202024%2C%20the>

Su, C., & Tang, W. (2023). Data sovereignty and platform neutrality – A comparative study on tiktok’s data policy. *Global Media and China*, 8(1), 205943642311543. <https://doi.org/10.1177/20594364231154340>

The Economic Times. (2023, October 22). US emerges as India’s biggest trading partner during April-September this fiscal; China at second. *The Economic Times*. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/foreign-trade/us-emerges-as-indias-biggest-trading-partner-during-april-september-this-fiscal-china-at-second/articleshow/104625326.cms?from=mdr>

The Guardian. (2024, February 1). “I’m Singaporean”: TikTok CEO grilled by US senator repeatedly about ties with

China – video. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/technology/video/2024/jan/31/im-singaporean-tiktok-ceo-grilled-by-us-senator-repeatedly-about-ties-with-china-video>

Times Of India. (2023, June 5). “Ambitious roadmap”: India, US agree to deepen defence ties to counter China. *The Times of India*. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/ambitious-roadmap-india-us-agree-to-deepen-defence-ties-to-counter-china/articleshow/100764406.cms>

Topornin, N., Pyatkina, D., & Bokov, Y. (2021). Government regulation of the Internet as instrument of digital protectionism in case of developing countries. *Journal of Information Science*, 49(3), 016555152110141. <https://doi.org/10.1177/01655515211014142>

Vila Seoane, M. F. (2021). Data securitisation: the challenges of data sovereignty in India. *Third World Quarterly*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/01436597.2021.1915122>

Waters, T. (2023). *#1 on the U.S. Most Wanted List: Why the Push is on to Ban the World’s Most Successful Startup from Academic, Government and Military Devices in the United States*. <https://doi.org/10.5038/jlms5924>

Liberalization of the electricity and natural gas markets in Greece

Christos Bentsos, PhD candidate, University of Piraeus, Department of Maritime Studies, LYMEC IMS.

Theodora – Iliana Papacharalampous, LLM, University College London, Visiting Researcher of the ACG Center of Excellence in Sustainability.

Olga Tsoukala, Attorney at Law, MSc (c) Energy: Strategy, Law, and Economics, University of Piraeus.

Η απελευθέρωση των αγορών ηλεκτρισμού και φυσικού αερίου στην Ελλάδα

Χρήστος Μπέντσος, PhD candidate, University of Piraeus, Department of Maritime Studies, LYMEC IMS.

Θεοδώρα-Ηλιάννα Παπαχαράλαμπος, LLM, University College London, Visiting Researcher of the ACG Center of Excellence in Sustainability.

Όλγα Τσουκαλά, Attorney at Law, MSc (c) Energy: Strategy, Law, and Economics, University of Piraeus.

Abstract

In this paper, we discuss the evolution of regulatory framework and the liberalization process of the European and Greek electricity markets. More specifically, we examine the trajectory from the monopoly regime in the Greek electricity and natural gas market to free competition and the establishment of the Hellenic Energy Exchange through laws that transposed EU Directives. Firstly, we refer to the challenges and the notion of liberalization in the energy sector. Then we analyze the EU and Greek regulatory framework on the liberalization of the electricity and natural gas markets as well as the first quantitative signals for the electricity and natural gas market respectively. Lastly, we raise issues regarding the diversification and security of supply in accordance with natural gas infrastructure and the geopolitical challenges in the energy sector. Although the Greek legislation is constantly developed for the energy democracy and a full liberalization to be achieved, new services and products to be introduced in the market and efficient targets to be set, we consider that there are still significant challenges to be overcome in the process of the market's full liberalization.

Key words: Electricity market liberalization, Natural gas market liberalization, EU energy packages, Hellenic Energy Exchange, energy crisis

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία, εξετάζουμε την εξέλιξη του ρυθμιστικού πλαισίου και τη διαδικασία απελευθέρωσης της ευρωπαϊκής και της ελληνικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε την πορεία από το μονοπωλιακό καθεστώς στην ελληνική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου προς τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την ίδρυση του Ελληνικού Χρηματιστηρίου Ενέργειας μέσω νόμων που μετέφεραν Οδηγίες της ΕΕ. Πρώτον, αναφερόμαστε στις προκλήσεις και την έννοια της απελευθέρωσης στον ενεργειακό τομέα. Στη συνέχεια αναλύουμε το ρυθμιστικό πλαίσιο ΕΕ και Ελλάδας για την απελευθέρωση των αγορών ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου καθώς και τα πρώτα ποσοτικά σήματα για την αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου αντίστοιχα. Τέλος, θίγουμε ζητήματα που αφορούν τη διαφοροποίηση και την ασφάλεια του εφοδιασμού στο πλαίσιο των υποδομών φυσικού αερίου και των γεωπολιτικών προκλήσεων στον ενεργειακό τομέα. Αν και η ελληνική νομοθεσία αναπτύσσεται συνεχώς στην κατεύθυνση της ενεργειακής δημοκρατίας και της πλήρους απελευθέρωσης, της εισαγωγής νέων υπηρεσιών και προϊόντων στην αγορά και του καθορισμού αποτελεσματικών στόχων, θεωρούμε ότι υπάρχουν ακόμη σημαντικές προκλήσεις που πρέπει να ξεπεραστούν στη διαδικασία της πλήρους απελευθέρωσης της αγοράς.

Λέξεις κλειδιά: Άνοιγμα αγοράς ηλεκτρικού ρεύματος, άνοιγμα αγοράς φυσικού αερίου, Χρηματιστήριο ενέργειας, ενεργειακή κρίση, δέσμες μέτρων για την ενέργεια

1. Introduction

During the last years, there were many crises that put under pressure the liberal democracy. Firstly, there was the financial crisis in 2008 with the collapse of Lehman Brothers, and the following European economic crisis between 2012-2014. Meantime, the Arab Spring took place, and affected the energy prices through oil. Then, there was the rise of populism in Europe which expressed with the rise of right-wing political parties such as AfD in Germany and Le Pen in France, and with the Brexit in UK. On the other side of Atlantic, the populism expressed with D. Trump's administration. By the end of 2019, there was a health crisis with the COVID-19 pandemic, and by the end of 2021 there was the biggest energy crisis in the last 50 years. Lastly, a geopolitical crisis emerged with the Russian invasion to Ukraine in early 2022.

Within the above-described environment, the energy sector has become the cornerstone in the global economy and a major concern for both state governments and international fora. Changes in the energy sector are structural since the outbreak of the COVID -19 pandemic and the Russian invasion in Ukraine. Global inflation, and hence the increased prices and energy costs, combined with energy dependence, made European energy systems more vulnerable (Bentsos et al. 2023). At the same time, the extreme weather events like the drought in France during the summer of 2022, as well as the European policy for rapid decarbonization, additional to the above-mentioned, created the perfect storm. This vulnerability gave space to populist politicians to raise doubts on the energy market design, focusing their criticism on the liberalization of the energy markets.

In Greece, during the energy crisis, 2021-2022, both leftists and right-wing politicians put the blame on the energy market structure. More specifically, the leftists' politicians argued that the high wholesale electricity prices should be attributed to the operation of Hellenic Energy Exchange (HEEx). They claimed that HEEx should close and that the wholesale electricity market should return to a state monopoly, and the state should absorb the high prices. On the other hand, the right-wing populists; politicians attributed the higher prices to Renewable Energy Sources (RES) penetration to electricity production mix. They claimed that lignite should demonstrate the electricity production mix.

For both claims, there are academic papers arguing for the opposite than politicians. Regarding the open market instead of state monopoly the main purpose of Target Model¹, is the establishment of competitive prices (Glachant & Ruester 2014; Ioannidis et al. 2021). The degree of correlation between fuel and electricity prices can serve as an indicator of the degree of liberalization in the electricity market. In larger economies, a robust correlation between fuel and electricity prices was

observed, suggesting that deregulation had advanced more significantly due to diminished price manipulation during monopolistic periods (Simpson & Abraham 2012).

Regarding the penetration of RES, indications from the Spanish market suggest that the prices tended to decrease as a result of the minuscule production cost of RES (Sensfuß et al. 2008). A more recent study found that an increase in the proportion of renewable energy sources in the energy mix and the availability of storage facilities can result in reduced electricity rates (de Lagarde & Lantz 2018). As for the Greek wholesale electricity market, a recent study showed that an increase in RES production by 1% can reduce by 0,75% the wholesale electricity price, decrease by 0,5% and 0,25% the share of natural gas and imported electricity respectively, and decline by 0,1% the share of lignite (Bentsos et al 2023). On the other hand, the use of lignite or coal results in paying for emission allowances through EU ETS. Positive cost shocks associated with EU emissions allowances were more significantly transmitted to electricity retail prices in Germany than negative shocks (Zachmann & Hirschhausen 2008). Regarding the carbon pass-through to electricity prices in the Nordic countries, findings revealed that a pass-through of approximately 74% occurs when the price of a CO2 permit increases (Kara et al. 2008).

The liberalization of energy markets is a subject of considerable interest to a broad spectrum of stakeholders due to its potential to foster economic expansion, innovation, increased competition, and enhanced energy resource accessibility. Consumers benefit from the competition among energy suppliers and pricing options with a range of choices, potentially resulting in improved services and more competitive pricing. Industrial enterprises can secure energy at more competitive rates through contract negotiations with energy suppliers. Energy producers stand to gain from liberalization in the form of expanded customer bases, competition with established firms, and entry into new markets. Liberalization of the energy market is in the best interests of governments for a variety of reasons. It has the potential to foster economic expansion, enticing investments, and bolster energy security. The responsibility of regulators is to ensure that liberalized markets continue to be safe, competitive, and fair for consumers. Although it offers advantages, it also necessitates efficient regulation to safeguard consumer interests and maintain a level playing field.

The remaining is structured as follows. Section 2 reviews briefly the notion of liberalization in the energy sector. Section 3 describes the electricity market. Firstly, there is a description of the European legal framework, followed by the Greek. Finally, there is a quantitative analysis for the Greek wholesale electricity market. Section 4 is like the third section but focuses on natural gas. Section 5 presents the

1. Target model refers to the wholesale electricity market model which aims to harmonize, by coupling, different national electricity markets, to a common EU electricity market.

geopolitical aspects of energy for Greece. The final section concludes the paper.

2. The notion of liberalization in the energy sector

2.1 Introduction

In economics, the fundamental value of liberalism, the individual freedom, can be implemented by a framework consistent with the free market principles. Hayek argues that the presence of absolute property control by a dominant power, such as a state, is incompatible with the concept of freedom (ELF 2022). A dominating market power eliminates competition and may diminish the available options to consumers. Over the last two centuries, liberal democracy has been accompanied by a regulated market as a viable approach to establishing both liberty and prosperity. The most evolved nations are the result of this form of society (Heath 2010). A well-defined framework of regulations is crucial for the efficient operation of a free market. Government regulation is possible. By implementing measures to promote competition and guarantee unrestricted entrance, the market will operate more efficiently (ELF 2022). The legal framework for market activity serves to protect consumers as well as all market participants who are aware of what to anticipate. As competition is an ongoing phenomenon that is fundamental to the functioning of a free market, regulation is necessary for cases like unfair competition (ELF 2022). Absence of fair competition leads to less freedom in labor market, increased inequality in favor of monopolist, reduced productivity, and non-transparent price signals to stimulate supply and demand (Tepper & Hearn 2018). Overall, economic development is stagnant and, more importantly, democracy is weakened due to the concentration of power in the hands of a small number of corporations (ELF, 2022).

Monopoly can be found at the antithesis of ideal competition. Monopolies exist when there is only one firm on a market preventing other firms from accessing the market. Natural monopoly refers to the case that only one firm can operate profitably on the market. When a company is not constrained by competitors, it will inevitably set its prices as high as feasible. In a free market economy, competition law ensures that firms do not restrict or distort competition in a manner that limits the market's optimal operation. Competition between firms is the foundation of a free market, and it is believed that competition promotes efficiency and welfare. In relation to the process of liberalization, deregulation and privatization are policies that aim to open markets and eliminate monopolies; they are more commonly referred to as "legal programs" than legal concepts (Green 2006). To clarify, liberalization denotes the procedure through which a state eliminates barriers and domestic monopolies with the aim of enhancing operational effectiveness and permitting the entry of new businesses into the pertinent sector.

2.2 The notion of liberalization in the energy sector

Energy market liberalization aims to establish a competitive, transparent environment that benefits consumers, fosters innovation, and attracts energy sector investments. The process of liberalizing and deregulating energy markets encourages competition and efficiency in energy production, distribution, and retailing. Energy market liberalization refers to deregulation, market restructuring, competitive pricing, retail choice (Bahçe & Taymaz 2008), investment and infrastructure development, consumer protection, RES penetration, and cross-border trade.

Deregulation refers to the elimination of government-imposed controls and monopolies to encourage competition among producers, distributors, and retailers. Market restructuring aims to enable competition in generation, transmission, and distribution. Competitive pricing describes the determination of energy prices through demand and supply instead of government-imposed rates. Retail choice means that customers can choose their energy supplier.

Gas and electricity companies were both monopolies subject to regulation in the past. Given that the provision of electricity and gas was handled by vertically integrated companies that were also involved in transmission and distribution, it becomes evident that establishing market conditions conducive to free competition is not a difficult task. In recent years, the possibility of greater competition within the energy sector has gained considerable interest. Until recently, it appeared that the physical characteristics of networks (like electricity grid, infrastructure, and pipelines) imposed limitations on the potential for market liberalization. An additional limitation that has been noticed is the significant level of government ownership and control that is prevalent in these sectors, particularly in Greece and much of continental Europe. Also, the high cost associated with infrastructure investment contributed to elevating the prominence of national governments. Nevertheless, the assumptions regarding these limitations have been reconsidered. As a result, extensive institutional reform programs are currently reshaping the electricity and gas sectors' structures, in many industrialized countries. The state monopoly of the electricity market, is marked by restructuring, privatization, and deregulation, is a key area for liberalization (Chen et al. 2017).

Several countries have liberalized their energy markets, with mixed results. Despite increased competition and reduced energy prices, there are challenges like market manipulation, supply shortages, and energy system instability. To support market liberalization, governments must combine competition with regulatory monitoring to protect consumers and maintain energy security. This involves independent regulatory agencies to supervise market activity, clear pricing methods, and long-term energy sector expansion planning (Hammond & Spence 2016).

2.3 The notion of energy market liberalization in European Union

During the 1980s and 1990s, national monopolies dominated the electricity and gas supply sectors in Europe. The energy market was dominated by companies owned by public stakeholders that held monopoly status. These monopolies operated in a vertically integrated manner, encompassing the extraction or generation, supply, transmission, and distribution of energy. The energy sector experienced a transformation in the late 1980s, with the widespread adoption of privatization and deregulation in the United Kingdom and the United States. The successful liberalization of those energy markets served as a model for numerous European leaders who subsequently initiated the progressive opening of domestic markets to competition. The energy sector which was under state control gradually transitioned towards a greater market orientation. To guarantee the efficient operation of the market, governments may choose to exercise restraint and restrict their involvement (Talus 2016).

The process of establishing competitive electricity and gas markets in Europe started with the formally proposed first set of Electricity and Gas Directives by the European Commission in 1992. Prior to 1990, the European Commission's (EC) primary focus was on matters related to security of supply rather than competition. In the late 1990s, the EU adopted measures to develop a more competitive, customer-centered, flexible, and non-discriminatory, European energy market.

The establishment of competition into the gas and electricity markets of Europe is a fundamental component of the European energy policy, which seeks to reach three interconnected goals: competitiveness, security of supply, and sustainability. These policy objectives are complementary and mutually dependent. Competitive markets facilitate the investment signals which result in supply security that is most economically efficient. Likewise, it is anticipated that the establishment of a competitive internal market would allow energy companies based in the European Union to function in a broader market, thereby enhancing their capacity to contribute to supply security. Concurrently, European enterprises are compelled by market forces to employ the most economically efficient production techniques, thereby potentially enhancing sustainability (COM, 2007).

The liberalization of the internal energy market of the European Union could be accomplished through the implementation of market access, security of supply, interconnection, consumer protection, and transparency. It is anticipated that the EU member states will be completely integrated by means of a standardized restructuring of energy markets and the incorporation of a single European model (Target Model) (Glachant & Ruester 2014).

European Institutes and bodies (e.g., European Parliament, European Commission, Council of the EU, Directorate

Generals, etc.) have endorsed transmission ownership unbundling in the electricity and gas sectors when adopting legislative packages on internal energy markets. They view this as the most efficient mechanism to encourage infrastructure investments without discrimination, ensure fair access to the grid for new entrants, and foster market transparency (Amoiralis & Andriosopoulos 2017). In addition to regulatory measures, the European Commission has implemented competition policy instruments to enhance the operation of the European gas and electricity markets.

Concerns regarding the operation of these liberalized markets were, and still are, significant in several EU member states, including Greece. This was supported by the fact that incumbents continued to hold substantial market shares, new entrants had limited market penetration, cross-border trade was limited, retail energy prices were rising in several Member States, and consumer confidence in these markets remain low.

3. The Electricity Market

3.1 The EU packages

The cornerstones of EU energy framework, linked to the respective harmonization of Greece's regulatory framework, are the energy packages.

The First Energy Package in electricity (96/92/EC) and gas (98/30/EC), set common rules for the internal market, providing third-party access to the network, decoupling trading of electricity and gas from their physical availability in a particular network, and separating the generation and supply from transmission and distribution.

The Second Energy Package (2003/54/EC) led to further legal unbundling of the energy-related functions. It established the National Energy Regulators (NRAs) and introduced strengthened provisions regarding the separation of transmission and distribution.

The Third Energy Package (2009/72/EC) provided the legal framework for the establishment of the Target Model ownership unbundling of activities (production and supply versus transmission and distribution) for the promotion of competition. ACER and ENTSO-E were established along with network codes setting the common rules for the electricity management within the common market (Fernandez 2018). Target Model was derived from the Third Energy Package as well; it will be further analyzed in the following sub-section of this paper.

Lastly, the Fourth Energy Package, i.e., the Clean Energy for All Europeans Package, set new rules to ensure the functioning of the internal electricity market, incentives for consumers and increased ACER's (Agency for the Cooperation of Energy Regulators) competencies for cross-border cooperation;

consisting of Directive (EU) 2019/944, Regulation (EU) 2019/943, Regulation (EU) 2019/941 and Regulation (EU) 2019/942 (Next Kraftwerke 2020).

3.2 The Greek regulatory framework

L.2773/1999, which transposes Directive 96/92/EC into Greek legislation, provides the foundations from the monopoly regime in the Greek electricity market to free competition while, under this Law, the Regulatory Authority for Energy (RAE) had been established. L.3426/2005 transposed the 2nd EU energy package into Greek legislation and amended L.2773/1999 by expanding the jurisdiction of RAE and ensuring compliance with utility obligations to protect consumers, accelerating the electricity market liberalization (Ioannidis et al. 2019).

Further, the 3rd EU energy package has been transposed into Greek Law by L.4001/2011 by providing a concrete framework in which the markets of electricity and gas are organized and, introduced the transition from the Independent System Operator model to the Independent Power Transmission Operator model which strengthened the financial and operational independence of RAE. Laws 4425/2016, 4336/2015, 4389/2016 and 4393/2016 provided for actions, such as the design of auctions based on the model adopted by NOME (Nouvelle Organization du Marché de l' Electricité) and the transformation of the wholesale energy market, that aimed to enhance market competition (Ioannidis et al. 2019).

A structural reform in the operation of the Greek energy market is the adoption of the Target Model by L.4425/2016 as it was amended by L. 4512/2018. In particular, four markets were established: Forward Market (explicit auctions - FTRs/PTRs), Day-Ahead Market (implicit auctions - Price Coupling), Intra-Day Market (implicit allocation - Continuous Trading) and Balancing Market (Real-time delivery based on merit order). The operation of Forward Market, Day-Ahead Market and Intra-Day Market is carried-out by the Hellenic Energy Exchange S.A. (HEnEx) while Balancing Market is run by the Independent Power Transmission Operator (IPTO). In February 2017, the Market Operator (in the past LAGIE, now DAPEEP) and Athens Stock Exchange signed a memorandum of cooperation, aiming to establish HEnEx to replace the mandatory pool system. On June 2018, HEnEx established and undertook all the responsibilities that previously belonged to LAGIE (Ioannidis et al. 2019).

Moreover, the 4th EU Energy Package was transposed into Greek legislation by L. 4986/2022; a contingency plan, by RAE, for power grid conservation in case of energy crisis; the Greek market reform plan; and various RAE's decisions of relevant content.

Lastly, the draft updated National Energy and Climate Plan (NECP), submitted by Greece to the European Commission on 3 November 2023, is the Greek government's strategic plan

for climate and energy issues setting out a detailed roadmap regarding the attainment of specific energy and climate objectives by 2050, with emphasis on the intermediate target of 2030. The revised NECP is expected to be presented in June 2024.

In a nutshell, the Greek draft updated NECP's strategic priorities are as follows:

- i. Rapid growth of RES;
- ii. Energy storage;
- iii. Energy efficiency;
- iv. Electrification of light road transport;
- v. Climate-neutral alternative fuels;
- vi. Gaseous fuel system;
- vii. Bio-economy;
- viii. Creating a green hydrogen economy;
- ix. Innovation and systemic solutions in carbon capture and storage (CCUS);
- x. Supporting new industries and business activities that restart a domestic value chain for green energy technologies.

Based on the European Commission's assessment of Greece's draft updated NECP, the main positive elements are associated with the key objectives, targets and contributions on energy efficiency, decarbonization, energy security, internal energy market, renewable energy. On the other side, the areas for improvement are linked to adaptation to climate change, fossil fuel subsidies, just transition, alignment with the territorial just transition plans and research, innovation, competitiveness and skills (EU Commission, 2023).

3.3 The Greek Electricity Market

3.3.1 The Key Stakeholders

In Greece, the formulation and implementation of national energy policy, vis-à-vis international and EU provisions, is mainly the responsibility of the Ministry of Environment and Energy. The main competence of RAE is to supervise the domestic energy market, in all its sectors, recommending to the competent State bodies and taking measures itself to achieve the goal of the liberalization of the electricity and natural gas markets. Under L. 5037/2023, RAE acquired two new competencies, waste and water; hence, it was renamed as Regulatory Authority for Energy, Waste and Water (RAEWW).

The Independent Power Transmission Operator S.A. (IPTO) is the Greek electricity transmission system operator (TSO), which operate, maintain and develop the electricity transmission system and the cross-border interconnections. Greek state holds 76% while the Chinese company State Grid holds 24% (ADMIE Holding, 2022). The Hellenic Electricity Distribution Network Operator S.A. (HEDNO) is the Greek electricity distribution system operator (DSO). It operates, maintains and develops the electricity distribution systems in mainland Greece and in the interconnected islands. PPC holds 51% while 49% is owned by Macquarie Asset Management (HEDNO S.A., 2022). The Operator of Renewable Energy Sources and Guarantees of Origin (DAPEEP S.A.) is responsible for overseeing the subsidy programs for renewable energy sources (RES) and high-efficiency co-generation, as well as the auctioning of permits under the European Union Emissions Trading System (ETS). Additionally, it has the responsibility of serving as the ultimate aggregator for providers of renewable energy (IEA, 2023).

EnExGroup consists of HEnEx and EnEx Clearing House Single Member S.A. (EnExClear). In 2018, HenEx was designated, by RAE, as the Nominated Electricity Market Operator (NEMO) for the operation of the Day-Ahead and Intraday Electricity Markets; and since 2020, it is the Market Operator of the Energy Derivatives Market. EnExClear is responsible for the clearing and settlement of transactions concluded in the Day-Ahead and Intraday Markets as well as the clearing and settlement of positions in the Balancing Market.

3.3.2 Quantitative Analysis

In liberalized energy markets, moving from state monopoly to open market, trading takes place on energy exchange platforms. The observed price in day-ahead auction market functions as a common and transparent price indicator that is publicly disclosed by power exchanges (Alasseur & Féron 2018).

Figure 1 shows the electricity production mix from 2021 to 2023. It is observed that natural gas and RES dominate electricity production. It should also be mentioned that the share of lignite increased in 2022, depicting the efforts to replace the Russian natural gas in the short-term after the Russian invasion to Ukraine. However, in 2023 the share of lignite reduced to a 3-year low below 8%. As for natural gas, in 2022, it deteriorated to 33,5% from 40% in 2021. The decline continued during 2023, reaching 30% which refers to a 10% reduction within the last three years. Moreover, RES increased to 32% from 28% in 2022. RES penetration continued in 2023, reaching almost 35%. Lastly, imports approach 19% in 2023 depicting the flows from cheaper markets to the Greek one.

Figure 2 demonstrates the electricity wholesale prices

(MCP). MCP presents an upward trend coinciding with the “price crunch” across Summer and Fall 2021 (ACER 2022) when gas supply deterioration led price increase across Europe. From late 2021 to early 2022, a period which is called “market response from LNG”, there is a peak in prices. Then, a period of new peaks and high volatility, follows which is referred as the “war emergency”, from late February 2022 with the Russian invasion to Ukraine. The historical peak occurred in August 2022, when due to drought in central Europe. France had to close down its nuclear power plants and replace the corresponding production with natural gas, causing an excess demand for the available natural gas. This led to gas shortage and increase in the prices which was transmitted to Greek market. Lastly, since the beginning of 2023 the wholesale prices started to deteriorate and return to pre-crisis level. It is also observed that MCP and TTF² moves together in the long run despite in the deviations in the short run.

Figure 3 depicts the hourly MCP’s prices for each month. The left axis shows the percentage of hourly prices that exceed 300€/MWh with blue color, and the percentage below 300€/MWh with orange color. On the right axis, the average monthly MCP is depicted. Before the establishment of Target Model, the 300€/MWh was the price cap which was set by the RAEWW. It can be seen in Figure 4, that from the beginning of Target Model, only 12,24% of the hourly observations exceed the previous price cap. In other words, it can be argued that only 12,24% of the energy crisis could have been avoided with the previous market structure. However, it should be taken into consideration that the Greek market was not mature enough when the crisis began. Moreover, in the previous market structure, the cost above 300€/MWh would have been absorbed by the State, but it would be transferred to consumers either through increased taxation or by reduced public expenditure.

Figure 5 denotes the revenues to Energy Transition Fund (ETF) through a temporary mechanism which introduced by the Greek government. This mechanism introduced a revenue cap on each power generation source, based on fuel costs and ETS allowance regarding natural gas and lignite, respectively. The cap for large hydropower and other renewables was fixed at 112€/MWh and 85 €/MWh, respectively. The difference between the price cap and the MCP was multiplied with the respective production by technology, and concentrated to ETF and subsidized the vulnerable consumers due to energy crisis. It is observed that the gathered revenues reach almost 3.5 billion euros, and 65% came from RES, and 12,7% from Hydro. On the other hand, lignite and natural gas contributed 13,7% and 8,6% respectively.

Lastly, to access the retail market concentration, the Herfindahl-Hirschman Index³ (HHI) is employed. The data

2. TTF refers to Natural gas price in Netherlands which is the European benchmark for natural gas price.

3. HHI<1.000 indicates a highly competitive market; 1.000<HHI<1.800 suggest moderate concentration; HHI>1.800 implies high market concentration.

Figure 1: Greek electricity production mix, 2021-2023, source: HEnEx

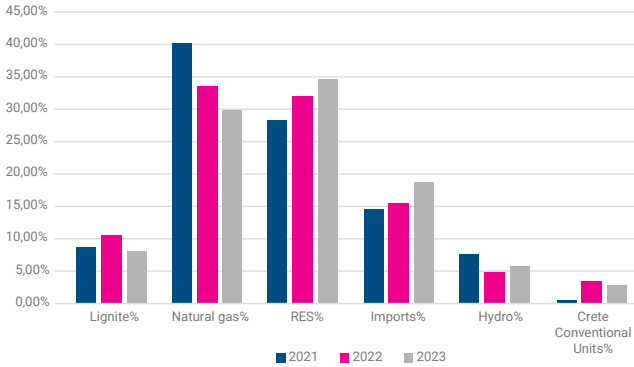


Figure 2: Electricity wholesale price, TTF price, Natural gas price in Greece, source: HEnEx, Investing.com

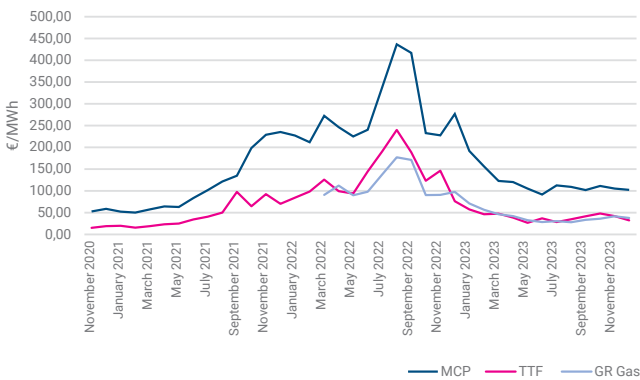


Figure 3: Price cap before HEnEx, source: HEnEx



Figure 4: Price cap before HEnEx as piechart, source: HEnEx

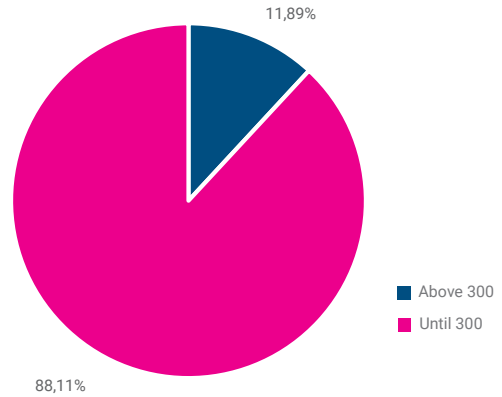
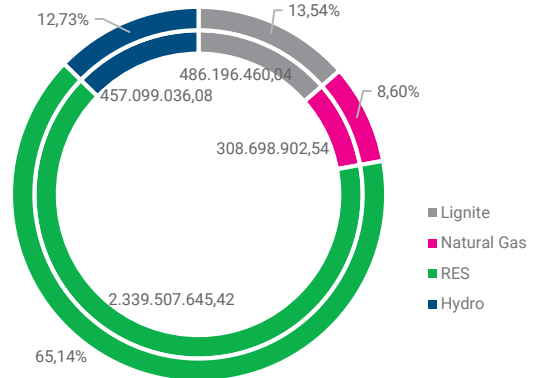


Figure 5: Energy Transition Fund's revenue through temporary price caps, source: Regulatory Authority of Energy



obtained from HEnEx, DESFA and HAEE (2023) analysis. The index is 3.387,1, indicating high market concentration, with a few dominant firms controlling a significant portion of the market share. There is one firm with 55,6% while there are 5 out of 18 firms with shares of more than 5%. Other participants' share is accumulative 8,8%.

4. The Natural Gas Market

4.1 The EU packages

The process of the liberalization of the EU gas market is structured by three core regulatory initiatives, known as "EU energy packages", consisting of significant Regulations and Directives that accelerated the liberalization process in the EU gas market having an impact, also, to the Greek one.

To begin with, under the First Energy Package (1996, 1998), the EU delivered Directive 98/30/EC. The latter was the initial step for: a) gradual opening of the market by setting common rules for the internal natural gas market, b) the establishment

of subsidiarity framework, c) the accounting and the functional unbundling, and d) the creation of the National Regulatory Authorities (NRAs) (Directive 98/30/EC).

Secondly, the EU further accelerated the liberalization process of its gas market by releasing the 2nd Energy Package (2003) which included the Directive 2003/55/EC, the Regulation 1775/2003 and the Directive 2004/67/EC. Overall, this package enhanced the liberalization of gas market by upgrading the role of NRAs, introducing the legal unbundling of gas market entities, and providing the right to eligible customer to switch supplier (Directive 2003/55/EC). Specifically, the Directive 2004/67/EC underscored the necessity of security of supply in the gas market as well as the importance of transparency and non-discrimination in security of supply policies for a successful and competitive internal gas market (Directive 2004/67/EC).

Furthermore, the 3rd Energy Package (2009) was of importance for significant steps to the liberalization process. The Directive 2009/73/EC introduced common rules for the transmission, distribution, supply and storage of natural gas and LNG due regard the security of supply, the protection of environment, the protection of the customer's right as well as it introduced three separate models for unbundling, the ownership unbundling (OU), the Independent System Operator model (ISO), and the Independent Transmission Operator model (ITO) (Directive 2009/73/EC). Generally speaking, the EU proposed the separation of the gas industry's market segments in stages, beginning with the weakest type of accounts separation (accounting unbundling) for transmission, distribution, and storage and progressing to the preference for ownership unbundling of transmission system operators (TSOs) in the third gas directive (Opolska 2017). Ownership unbundling represents the structural approach -which is adopted by several EU States-Member (UK, Portugal, and Greece) while the legal unbundling reflects the simple one which is adopted by Germany and France (Morrison 2022). Of importance is the EU Regulation 715/2009 which introduced the core principles for transmission network access, congestion control, balancing and the establishment of the European Network of Transmission System Operators for Gas (ENTSO-G). Also, the establishment of Agency for the Cooperation of Energy Regulators (ACER) under Regulation 714/2009 (Regulation (EU) No 1227/2011) was a core step for the regulation of the gas market. The latter was reinforced by the release of Regulation (EU) No 1227/2011 on wholesale energy market integrity and transparency, known as the "REMIT" Regulation, which granted ACER the following mandate: a) to monitor energy wholesale natural gas and electricity markets through gathering and handling of market transaction data, and b) to investigate possible abusive market practices and coordinate appropriate sanctions for violations of REMIT regulations, the application of which is the duty of the Member States.

The Directive 2009/73/EC is revised by Directive 2019/692/EU with the goal of ensuring that the regulations governing

the EU's internal gas market are also applicable to gas transmission lines between a member state and a third country up to the member state's national and maritime borders, its territorial sea (Directive (EU) 2019/692).

4.2 The Greek regulatory framework

Greece, as an active Member State of the EU, accelerated its efforts to liberalize its internal gas market to be harmonized with the European one. First and foremost, the initial step for regulating the Greek gas market was the issuance of L. 2364/1995 which regulated the import, supply, transmission, distribution of natural gas in Greece, and the establishment of Public Gas Holding S.A. (DEPA S.A.) as the sole operator of the Greek natural gas transmissions system. Proceeding, L. 3428/2005 incorporated the Directive 2003/55/EC to the Greek Legal order regulating the activities of supply, transmission, distribution, storage, and liquefaction of natural gas in Greece. Also, under the framework of this law the Operator of the National System of Transmission of Natural Gas was established (DESFA S.A.) as a subsidiary of DEPA S.A. with a mandate to the transmission of natural gas, as well as the liquefaction and storage of LNG. In 2007, DESFA S.A. was legally unbundled from DEPA S.A. Market openness as well as the Third-Party-Access (TPA) to the national gas transmission system and the LNG terminal were provided by L. 3428/2005.

For harmonizing the Greek legal order with the 3rd Energy Package, especially the Directive 2009/73/EU and the EC Regulations 713/2009 & 715/2009, the Greek legislator issued the core Greek energy law L. 4001/2011 which was entered into force in 2011. Under the law's provisions, the Greek legislator's goal was to enact the further completion of the internal natural gas market and the introduction of equal access terms for all natural gas business entities within the EU. Greece also adopted ownership unbundling (L. 4001/2011).

Furthermore under the abovementioned Law, RAE was established as the Independent Authority - aligning to the provisions of EU Regulation 994/2010 for security of gas supply- to regulate and monitor a series of gas market affairs which are indicatively as follows: security of supply, risk preparedness in case of energy crisis, public consultation in development projects, and the operation of the closed distribution networks, as well as the quality and the credibility of transmission systems and distribution networks.

Greek Legislator adopted additional provisions for further and more efficient liberalization (L.4336/2015, L.4337/2015, L.4414/2016, L.4423/2016, L.4425/2016). Specifically, those provisions governed -among others- the obligation to Vertical Integrated Entities in the gas market to proceed to legal and functional unbundling of their distribution and supply sectors, and the introduction of a broader definition of "Eligible Customer".

4.3 The Greek Natural Gas Market

4.3.1 The Key Stakeholders

Until 2016, a single state-owned company, Public Gas Corporation S.A. (DEPA), had a dominant position across the gas sector, as it supplied around 90% of Greece's gas imports and owned the gas Transport System Operator (TSO), the gas Distribution System Operators (DSOs) and most gas infrastructure. The DSOs also acted as the sole retail gas supplier in their services area. As a result of ongoing initiatives to increase gas market competition, DEPA's market dominance has been significantly reduced. Under the terms of the EU bailouts received from 2010 to 2019, Greece was required to privatize a wide range of state-owned companies to increase market competition. This included privatizing much of DEPA, which was broken up into EPA Thessaloniki/Thessaly and EPA Attica (IEA 2023).

DEPA Infrastructure retains ownership of Greece's three main DSOs but is now 100% owned by the private Italian company Italgas. DEPA Commercial, which retained DEPA's activities as a wholesale gas supplier, is owned by the Greek state (65%) and HELPE (35%). The retail market was fully liberalized in 2018, which ended the monopoly on retail supply by three companies that had been unbundled from the regional DSOs in 2016. DEPA no longer owns the gas TSO (DESFA) (IEA 2023).

Desfa is the Operator of the Greek National Natural Gas System which consists of NNG Transmission system and LNG terminals. Desfa established on 30 March 2007, following the provisions of law 3428/2005 (Government Gazette 313/27.12.2005) on liberalization of the natural gas market, which aligned Greek laws with the European Directive 03/55/EK. This law established DESFA S.A. as a subsidiary company owned in its entirety by DEPA S.A.

In January 2019 the privatization process was completed, and Desfa certified as ownership unbundled operator. Desfa belongs by 34% at Greek State and by 66% to Senfluga consortium which formed by Snam (Italy TSO) (54%), Enagas (Spanish TSO) (18%), Fluxys (Belgian TSO) (18%) and DAMCO (Copelouzos – Greek company) (10%). Desfa has the full and exclusive right to the operation, management, exploitation and development of the NNGS, in a safe, reliable and economically efficient way. Desfa offers regulated Third-Party Access services in a transparent and non-discriminatory way, and a range of non-regulated services to national and international clients.

4.3.2 Quantitative Analysis

The natural gas trading platform features a combination of continuous trading, which is the main trading method, and auctions which are called by DESFA for balancing requirements. During the first 21 months of operation, the trading volume presents an upward trend since November

2022, and almost 11,8 TWh has been traded since March 2022 (Figure 6). Within-day (WD) and day-ahead (DA) series account for 83,6%. According to figure 7, the WD was the dominating series in the beginning, but this has changed since September 2022 which is important as DA provides important economic signals for the market. Since February 2023, there is an increase in DA+2 and DA+3 which means that might there is an intraday trading. Lastly, the domestic prices follow the European prices (figure 3).

Until 2021, there were 11 companies bringing natural gas in Greece while in 2016 there were 3 entities. In 2016 only 1 entity has more than 5% of the market share. However, there were 5 entities with more than 5% market share in 2021. In 2017, two firms hold 94% of the market, while the largest company hold the 76%. The market dominator had its share reduced to 41% in 2018, and to less than 40% from 2020 and onwards. Firms with share exceeding 5% hold more than 90% until 2021. Their cumulative share dropped to 86,8% in 2022 (Figures 8 and 9).

As far as the retail gas market is concerned, the retail sales market contains 8 firms. The market dominator holds 34,4% while the 2nd largest competitor holds 30,4%. Hence, they hold cumulative almost 65% of the market (figure 10). There are also 4 firms with less than 5%. The HHI is 2.402,5 indicating high concentration.

Figure 6: Trading volumes in natural gas platform, source: HEnEx

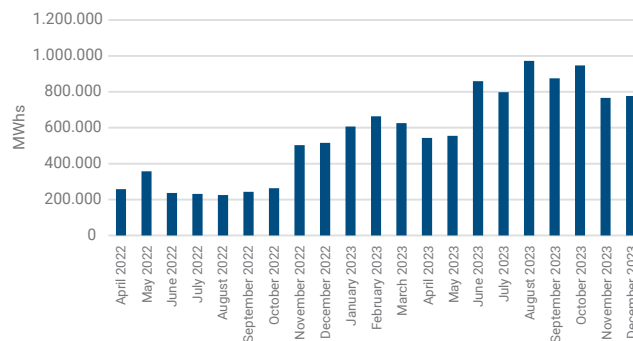


Figure 7: Trading structure in natural gas platform, source: HEnEx

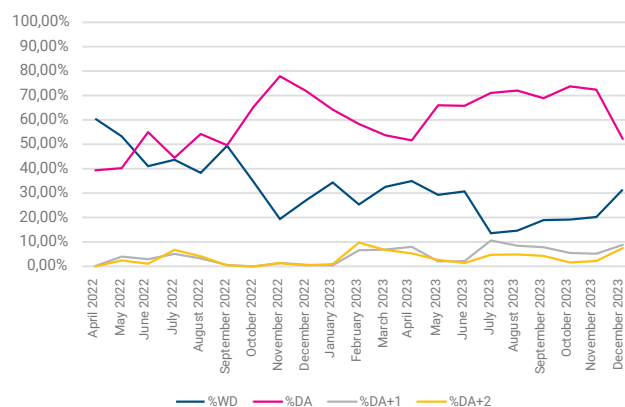


Figure 8: Entities bringing natural gas to Greece, source: Eurostat.

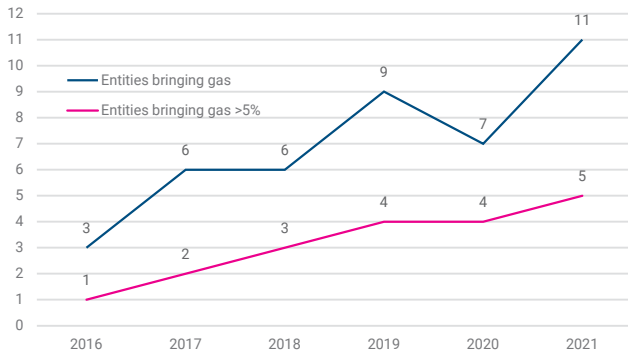


Figure 9: Market shares of entities bringing natural gas to Greece, source: Eurostat.

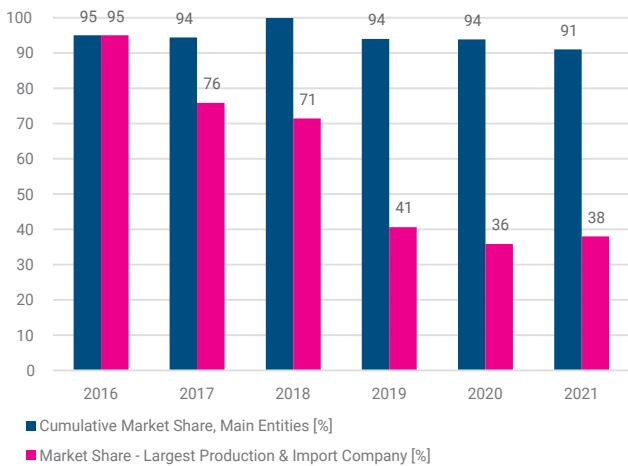
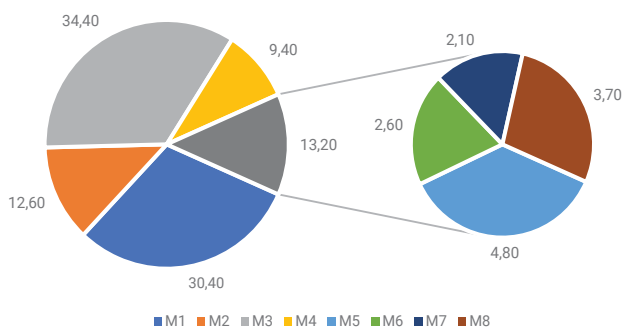


Figure 10: Retail gas market participants, source: HAEE



4.3.3 Greek natural gas infrastructure & trade

In 2024, Greece had five entry points supporting gas trade; one was Liquefied Natural Gas (LNG) terminal (Agia Triada entry point) and the other three were natural gas pipeline systems, each with separate entry-exit systems. The largest

is the Revithoussa LNG terminal, which was upgraded in 2018 and again in 2022 to increase import capacity to around 7 bcm (IEA, 2023). The 5th entry point is the floating LNG (FLNG) terminal located at Alexandroupolis. Figure 11 depicts the natural gas infrastructure in Greece.

The total demand for natural gas in Greece is on the rise, propelled by gas exports. In 2022, Revithoussa LNG Terminal was the country’s primary natural gas entry point, while the interconnection point to the TAP pipeline (Nea Mesimvria) contributed substantially to the entry of gas into the NNGS. The total demand for natural gas (domestic consumption and exports) increased by 11,11 % from 2021 to 2022 (HAEE 2023).

Revithoussa LNG Terminal accounted for 44,2% of all imports, representing a record increase compared to 2021. The Sidirokastro entry point covered 34,34 % of imports (29,59 TWh) in second place, followed by the Nea Mesimvria entry point, which, via the TAP pipeline, covered 18,64 % of imports (16.06 TWh) (HAEE 2023).

Domestic consumption decreased by 19% while exports increased to 29,54 from 7,6 TWh. More specifically, 34,27% of the total demand in 2022 was driven by natural gas exports, primarily to Bulgaria from the interconnection point in Sidirokastro, with lesser quantities exported to Italy via the TAP pipeline from Nea Mesimvria (HAEE 2023).

Figure 12 depicts the gas flows in Greek Natural Gas System. It is observed the increased imports after 2018 from Revithoussa LNG terminal after the upgrade. Moreover, after 2021, with the operation of TAP, a portion which was entered from Kipi has been absorbed by TAP. Additionally, the imported amounts have increased. It is also observed that from 2019, Greece started to export natural gas to Bulgaria. The exported amounts were steady around 7 TWh but in 2022 increased to 30 TWh, after the Russian invasion to Ukraine.

Imports from Russia via pipeline have historically accounted for most gas imports, ranging from 54% to 85% of imports between 2005 to 2018. The capacity of Greece’s LNG terminal was expanded in 2018, supporting a notable increase in LNG imports (Figure 13). The increase in LNG capacity supported a diversification of imports and resulted in a notable reduction in the share of imports from Russia, which dropped to 41% (2.6 bcm) in 2021 and 17% (1 bcm) in 2022. Greece’s LNG import capacity notably increased in August 2022 with the addition of a new floating storage unit (IEA 2023). However, Russia remained the first importer of gas for Greece, even though between 2021 and 2022, the amount declined by 11%. Azeri imports increased by 18% compared to 2021 reaching in total to 1,53 bcm for 2022 (HAEE 2023).

Regarding the imports via LNG in 2022, from 10 countries 78 tankers were received, unloading a total amount of 39,2 TWh of LNG, compared to about 24,5 TWh from 35 tankers from 5 countries in 2021. Cargoes from USA increased by 63,55% compared to 2021, with USA remaining the largest importer of

Figure 11: Natural gas infrastructure, source: HAEE



Figure 12: Natural Gas Trade, source: Desfa, HAEE

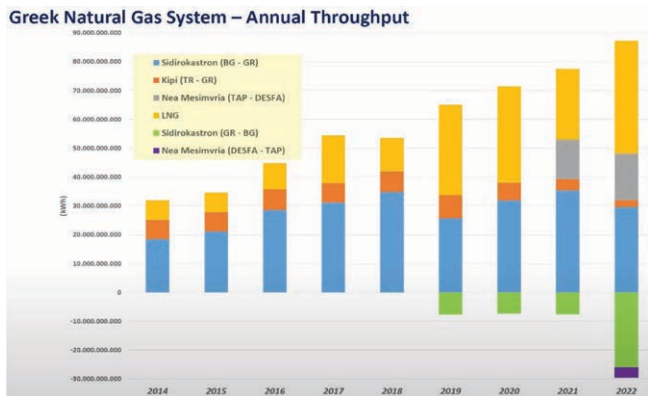
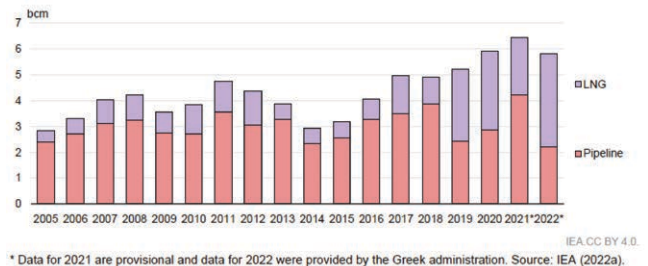


Figure 13: Greek natural gas imports from pipelines and LNG in bcm, source: IEA, HAEE



* Data for 2021 are provisional and data for 2022 were provided by the Greek administration. Source: IEA (2022a).

Figure 14: Greek Natural gas imports from 2020 to 2022, source: Desfa, HAEE

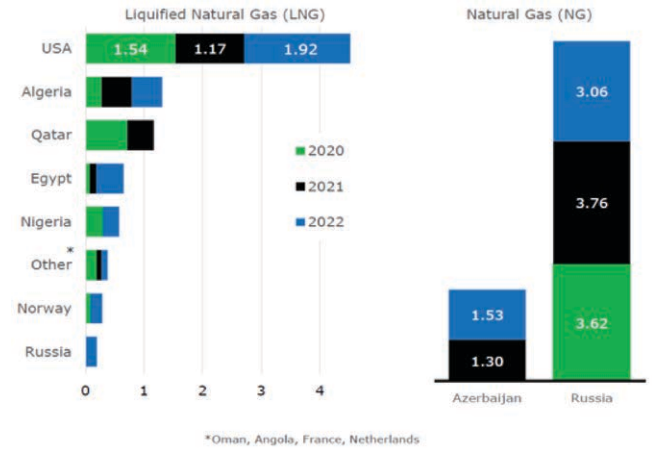
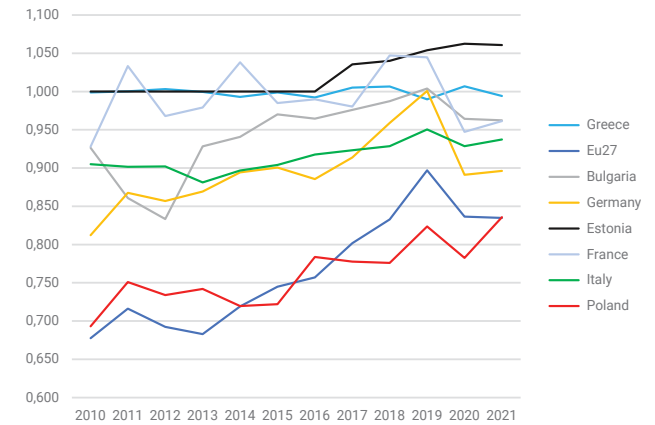


Figure 15: Natural gas Import Dependence index, source: Eurostat.



LNG in Greece with an import share of 51.29% (HAEE 2023). Moreover, in 2022 there were imports from Nigeria and Norway contrary to 2021. Furthermore, cargoes from Algeria were the second highest imports and Egyptian cargoes were the third. Lastly, in 2022 there were no imports from Qatar contrary to previous years. Figure 14 shows the imports during the last three years.

5. The geopolitical aspects of energy

5.1 The war challenges

The Russian invasion to Ukraine highlighted the need of diversification and independence. Diversification and security of supply remains key in South-East Europe (SEE) markets. SEE and Balkans are traditionally dependent on Russian gas with few alternatives. Turkish stream transfers via Turkey the Russian gas to SEE. All new pipeline supply options, including TAP/TANAP cross Turkish soil. A new transmission route

dependence is created via Turkey. The only fully independent infrastructure are LNG import terminals.

Currently only Revithoussa supplies the region with LNG and has a crucial role in the diversification of the energy supply sources both of Greece and the wider region. The above-mentioned data, regarding LNG imports, points out the US role in diversification. The Revithoussa LNG terminal is being enhanced with a new floating storage unit (FSU) that will increase the total storage capacity of the terminal by 70% (HAEE 2023).

By the end of 2023, Alexandroupoli FSRU has been completed. LNG terminal in Alexandroupoli fulfills the needs of the region by creating an energy hub in SEE while providing direct access to LNG. Is an alternative supply route giving access to LNG supply to markets with limited supply options. It will work in complementary with other regional gas projects like IGB, TAP and IGNC. Hence, Greece will act as energy hub, factor of diversification of supply, energy provider and stability factor.

Under the REPowerEU plan, the European Union adopted a natural gas storage obligation requiring that EU gas storage facilities be at least 80% full by 1 November 2022 and 90% full by 1 November in subsequent years. Greece is largely exempted from this obligation, as it has no large-scale gas storage facilities and limited interconnection capacity to member states with gas storage. However, Greece has agreed to store 100 mcm of gas (1.6% of Greece's annual demand). Under this arrangement, gas suppliers to the Greek market with shares above 1% will have an obligation to store part of the above quantity in Italy and Bulgaria pro rata to their market share, and the Italian gas TSO will have an obligation to make this gas available to Greece through commercial reverse flows in the TAP pipeline as well as the Bulgarian TSO directly to the Greek system. Greece also dedicates a small share of the LNG storage capacity to support emergency operations of gas-fired power plants (IEA 2023).

Figure 15 shows the import dependence index for EU-27, Greece and selected EU countries from 2010 up to 2021. It is observed that Greece is much more dependent compared to European average. Estonia is more depended than Greece, and this can be attributed to proximity with Russia. Bulgaria which neighbors with Greece has also high dependence rate. However, it should be taken into consideration that data do not cover the period after the Russian invasion to Ukraine and the changes in natural gas trade in Europe. Similarly, in the case Greece, 2022 when the LNG imports increased covering about 44% are not considered in Figure 15.

5.2 The geopolitical challenges

The Russian invasion to Ukraine created a structural change in security balance. For the EU, it is similar to the 11th of September for the USA. It is a cornerstone as it ends the one-polar system after 1991 and enters an era of multi-

polar system. This transition began in 2011 resulting the Arab spring. The transition period ends when Americans leave Afghanistan. Russian invasion to Ukraine means a new period with 4 characteristics: the increased competition of big forces with a two-polar system (US and EU vs China and Russia); the efforts from regional forces to find living-space with an arm-race at regional level; a militaristic competition; and securitization of international energy. Russia weaponize the energy trade against EU while EU and USA weaponize the financial system against Russia. Lastly, Russia, China, and India accelerate the de-dollarization of international trade in favor of gold, precious metals and their own national currencies while creating solid alternative payment systems to replace swift.

The Russia-Ukraine conflict has highlighted how vulnerable the energy sector can be to geopolitical events. It has shown that such events negatively impact all dimensions of what we call the energy trilemma. They can make energy less affordable, less sustainable, and less secure. Due to the globalized nature of the energy markets, the effects are also being felt globally.

The geographical position of Greece in the Mediterranean Sea and its important role in the energy security of the Eastern Mediterranean region are issues of considerable significance. According to the relevant provisions of L. 4001/2011 (Article 146), Greece has the capability to explore and exploit its gas fields in the Eastern Mediterranean, specifically in SW Crete, near the maritime borders with Libya. With the establishment of Hellenic Hydrocarbons and Energy Resources Management Company (HEREMA) Greece signed an intergovernmental agreement for exploration and exploitation of hydrocarbons, including natural gas, between Greece (HEREMA) and Exxon Mobil, Total and Hellenic Energy (former HELPE) (L. 4628/2019). Greece maintains strong diplomatic links in the energy field with Cyprus, Egypt, and Israel. The common denominator of those partners is the capacity of natural gas reserves. Cyprus is in the process to escape the dilemma of its energy isolation that so far has been established in the island (Tsoukala 2022 (A)). Cypriot Exclusive Economic Zone (EEZ) has numerous gas reserves, "Aphrodite" (2011), "Calypso" (2018), "Glaucus" (2019), and "Cronos-1" (2022), with a total anticipated volume of 754 bcf per year (EIA, 2022).

Egypt supports the EastMed gas pipeline as a member of East Mediterranean Gas Forum. Once it was discovered in 2015 by ENI- Rosneft - BP - EGAS consortium, "Zohr" Egyptian gas field - phase 1 started in 2017, and phase 2 of peak production in 2019 - consists of a production of 2.7 bcf/d before the schedule and 30 Tcf of recoverable gas reserves. It is worth mentioning that on 15.6.2022, the EU along with Israel and Egypt signed a Memorandum of Understanding for LNG shipping of natural gas of Israel or Egypt from Damietta LNG terminal in Egypt, project which was supported by REPowerEU (Tsoukala 2022 (B)).

Lastly, Israel holds a key role in the energy geopolitics in the area. In 2010 Israel's gas field Leviathan, was discovered by NEWMED Energy, Chevron and Ratio consortium, while in December 2017 the final investment decision on executing Phase 1A with an annual production capacity of 12 bcm was implemented (Yergin 2021). In December 2019, the production of Leviathan gas field began and up until nowadays counts for 605 bcm on resources growing into a significant gas supplier to Israel, Egypt, and Jordan. Also, Tamar (319 bcm), Karish (68 bcm), Tanin are gas fields of importance for energy security of Israel while the latter already participates in exploration of Qana Prospect, the gas field on the Israeli EEZ's borders with Lebanon (Tsoukala 2022 (B)).

6. Conclusion

The liberalization of energy markets is a subject of considerable interest to a broad spectrum of stakeholders. Energy market liberalization aims to establish a competitive, transparent environment that benefits consumers. The main elements of energy market liberalization refer to deregulation, market restructuring, competitive pricing, retail choice, RES penetration, and cross-border trade.

During the 1980s and 1990s, national monopolies dominated the electricity and gas supply sectors in Europe. In the late 1990s, the EU adopted measures to develop a more competitive, customer-centered, flexible, and non-discriminatory, European energy market. The cornerstones of EU framework with regards to the internal energy market are the energy packages, namely First, Second, Third and Fourth, which have been transposed into the Greek regulatory framework with various laws that have been analyzed in the respective sections of said paper. The Fifth Energy Package or "Fit for 55" was published in 2021 to align the EU's energy targets with the European climate ambitions for 2030 and 2050.

In the electricity production mix from 2021 to 2023, natural gas and RES dominate electricity production. The electricity wholesale price demonstrated an upward trend especially during the energy crisis period. Despite populist politicians putting the blame on the energy market structure for the crisis, only 12,24% of the energy crisis could have been avoided with the previous market structure. The Greek government introduced a temporary mechanism to protect consumers gathering almost 3.5 billion euros, and 65% of them came from RES.

Regarding the concentration of the retail electricity market, the HHI index is 3.387 indicating high market concentration, with a few dominant firms, while the market leader holds 55,6% of the market. Respectively, in the natural gas retail market, HHI index is 2402 indicating high concentration with the two markets holding 65% of the market. Hence, we conclude that despite the legislative progress towards market openness, the market remains highly concentrated.

References

- ACER. (2022). *ACER's Final Assessment of the EU Wholesale Electricity Market Design*. Ljubljana: European Union Agency for the Cooperation of Energy Regulators.
- ADMIE Holding. Retrieved from <https://admieholding.gr/en/>
- Alasseur, C., & Féron, O. (2018, September). Structural price model for coupled electricity markets. *Energy Economics*, 75, pp. 104-119.
- Amoiralis, E. I., & Andriosopoulos, K. (2017, August). Challenges for a compliance officer in the liberalized EU energy market: A case study on the Greek gas transmission system operator. *Energy Policy*, 110, pp. 117-125.
- Bahçe, S., & Taymaz, E. (2008, July). The impact of electricity market liberalization in Turkey: "Free consumer" and distributional monopoly cases. *Energy Economics*, 30, pp. 1603-1624.
- Bentsos, C., Koursaros, D., Louka, K. G., Melas, K. D., & Michail, N. A. (2023, November). Liquefied Natural Gas Prices and Their Relationship with a Country's Energy Mix: A Case Study for Greece. *Energies*(16).
- Chen, T., Alsafasfeh, Q., Pourbabak, H., & Su, W. (2017, December). The Next-Generation U.S. Retail Electricity Market with Customers and Prosumers—A Bibliographical Survey. *Energies*, 11.
- de Lagarde, C., & Lantz, F. (2018, June). How renewable production depresses electricity prices: Evidence from the German market. *Energy Policy*, 117, pp. 263-277.
- Directive (EU) 2019/692. (2019). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/692/oj>
- Directive 2003/55/EC. (2003). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0055>
- Directive 2004/67/EC. (2004). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32004L0067>
- Directive 2009/73/EC. (2009). Retrieved <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009L0073#d1e1665-94-1>
- Directive 98/30/EC. (1998). Retrieved <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31998L0030>
- EIA. (2022). *Eastern Mediterranean Energy*. US EIA. Retrieved from https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Eastern_Mediterranean
- ELF. (2022). A Free Market For All. In R. Salomons, M. Schulz, & R. O. Engberink. Antwerp: European Liberal Forum.

- Eni <https://www.eni.com/en-IT/actions/global-activities/egypt/zohr.html>
- EU Commission. (2023). Retrieved from https://commission.europa.eu/energy-climate-change-environment/implementation-eu-countries/energy-and-climate-governance-and-reporting/national-energy-and-climate-plans_en
- EU Commission of the European Communities, COM(2006). (2007). Communication from the Commission - Inquiry pursuant to Article 17 of Regulation (EC) No 1/2003 into the European gas and electricity sectors.
- Fernandez, R. (2018, June 06). Conflicting energy policy priorities in EU energy governance. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 8, pp. 239-248.
- Glachant, J.-M., & Ruester, S. (2014, April 27). The EU internal electricity market: Done forever? *Utilities Policy*, 31, pp. 221-228.
- Green, R. (2006, November). Electricity liberalisation in Europe—how competitive will it be? *Energy Policy*(34), pp. 2532-2541.
- HAEE. (2023). *Greek Energy Market Report 2023*. Athens: HAEE.
- Hammond, E., & Spence, D. (2016). The Regulatory Contract in the Marketplace. *Vanderbilt Law Review*, 69, pp. 141-216.
- Heath, J. (2010). *Economics without Illusions: Debunking the Myths of Capitalism*. New York: Broadway Books.
- HEDNO S.A. Retrieved from <https://deddie.gr/en/>
- HEnEx Group. Retrieved from <https://www.enexgroup.gr/>
- IEA. (2023). *Greece 2023: Energy Policy Review*. Paris: International Energy Agency.
- Ioannidis, F., Kosmidou, K., Andriosopoulos, K., & Everkiadi, A. (2021, October 6). Assessment of the Target Model Implementation in the Wholesale Electricity Market of Greece. *Energies*, 14(19).
- Ioannidis, F., Kosmidou, K., Makridou, G., & Andriosopoulos, K. (2019, October). Market design of an energy exchange: The case of Greece. *Energy Policy*, 133.
- Kara, M., Syri, S., Lehtilä, A., Helynen, S., Kekkonen, V., Ruska, M., & Forsström, J. (2008, March). The impacts of EU CO2 emissions trading on electricity markets and electricity consumers in Finland. *Energy Economics*, 30(2), pp. 193-211.
- L. 3428/2005. (2005). https://www.desfa.gr/userfiles/pdflist/N3428_2005.pdf
- L. 4001/2011. (2011). <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/121622/nomos-4001-2011>
- L. 4628/2019. (2019). <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/566404/nomos-4628-2019>
- Ministry of Energy. Retrieved from <https://ypen.gov.gr>
- Morrison, E. J. (2022). Unbundling, Markets, and Regulation. In M. Hafner, & G. Luciani, *Handbook of International Energy Economics* (pp. 471-490). Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Next Kraftwerke. (2020). *Next Kraftwerke*. Retrieved from <https://www.next-kraftwerke.com/knowledge/liberalization-energy-markets>
- Opolska, I. (2017, October). The efficacy of liberalization and privatization in introducing competition into European natural gas markets. *Utilities Policy*, 48, 12-21.
- Regulation (EU) No 1227/2011. (2011). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011R1227>
- Regulatory Authority of Energy, Waste and Water. Retrieved from <https://www.rae.gr/en/about/>
- Sensfuß, F., Ragwitz, M., & Genoese, M. (2008, August). The merit-order effect: A detailed analysis of the price effect of renewable electricity generation on spot market prices in Germany. *Energy Policy*, 36(8), pp. 3086-3094.
- Simpson, J., & Abraham, S. M. (2012). Financial convergence or decoupling in electricity and energy Markets? a dynamic study of OECD, Latin America and Asian countries. *International Journal of Economics and Finance*, 4(12), pp. 1-14.
- Talus, K. (2016). *EU Energy Law*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Tepper, J., & Hearn, D. (2018). *The Myth of Capitalism: Monopolies and the Death of Competition*. New York: Wiley.
- Tsoukala, O. (2022). *Energy Diplomacy in the Eastern Mediterranean: The Cases of EuroAsia and EuroAfrica Interconnector Pipelines of Electricity Interconnection*. HAPSc Policy Briefs Series. (A)
- Tsoukala, O. (2022). *Following the Example of Israel and Lebanon: Resolving Maritime Border Disputes in the Eastern Mediterranean*. HAPSc Policy Briefs Series. (B)
- Yergin, D. (2021). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. Penguin Books.
- Zachmann, G., & Hirschhausen, C. (2008, June). First evidence of asymmetric cost pass-through of EU emissions allowances: Examining wholesale electricity prices in Germany. *Economics Letters*, 99(3), pp. 465-469.

Το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και οι αγωγές SLAPP

Ειρήνη Π. Περπερίδου¹, Δικηγόρος

The right of free expression and SLAPP lawsuits

Eirini P. Perperidou, Lawyer

Περίληψη

Οι αγωγές SLAPP (Lawsuit Against Public Participation- Αγωγές προς Αποθάρρυνση της Συμμετοχής του Κοινού) αποτελούν αγωγές «στρατηγικής» από κάποιο ισχυρό πρόσωπο ή ομάδες συμφερόντων κατά συνήθως δημοσιογράφων ή ακτιβιστών ακόμη και πανεπιστημιακών, με απώτερο σκοπό την αποθάρρυνση και τον περιορισμό της ενασχόλησης με θέματα δημόσιου συμφέροντος ή ζητήματα κράτους δικαίου και λειτουργίας της διοίκησης. Η πλειονότητα των αγωγών αυτών δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο νομικό έρεισμα, αποτελούν δηλαδή προδήλως αβάσιμες αγωγές, οι οποίες ασκούνται με κύριο σκοπό την αποτροπή δημοσιοποίησης πορισμάτων της ερευνητικής δημοσιογραφίας και μετάδοσης πληροφοριών, αναφορικά με θέματα διαφθοράς ή κατάχρησης δημοσίου χρήματος. Το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και δη της ελεύθερης έκφρασης του τύπου αποτελεί διεθνώς μια από τις πυρηνικές εκφάνσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος, γι' αυτόν το λόγο κατοχυρώνεται και στο ελληνικό Σύνταγμα στις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 14 παρ. 1 και 2, αντίστοιχα.

Λέξεις κλειδιά: Αγωγές προς Αποθάρρυνση της Συμμετοχής του Κοινού, Δικαίωμα Ελεύθερης Έκφρασης, Συμμετοχή του Κοινού, Υποθέσεις Συμβουλίου της Ευρώπης, Συνταγματικά Δικαιώματα, Πολιτικός Λόγος.

Abstract

SLAPP lawsuits (Strategic Lawsuits Against Public Participation) are legal actions initiated by powerful individuals or interest groups, often targeting journalists, activists, and even academics, with the primary objective of intimidating and

restricting public discourse on matters of public interest or concerning the rule of law and governmental functioning. Most of these lawsuits lack legitimate legal grounds and are deemed frivolous, serving primarily to obstruct the dissemination of investigative journalism findings and information pertaining to corruption or the misappropriation of public funds. The right to free expression, particularly the freedom of the press, is globally recognized as a fundamental pillar of a democratic regime, consequently, it is explicitly safeguarded in the Greek Constitution in the articles 5(1) and 14(1) and (2).

Key Words: SLAPP Lawsuits, Right of Free Speech, Public Participation, ECHR Cases, Constitutional Rights, Political Speech.

Εισαγωγή

Το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης των πολιτών και δη το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης του τύπου αποτελεί θεμέλιο λίθο των δημοκρατικών κοινωνιών και αποτελεί βασικό δικαίωμα όλων των πολιτών, βάσει των άρθρων των άρθρων 5 παρ. 1 και 14 παρ. 1 και 2, αντίστοιχα του Συντάγματος. Η προστασία των θεμελιωδών αυτών δικαιωμάτων ενισχύεται και από το άρθρο 11 για την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο ορίζει ρητά στην πρώτη παράγραφο του ότι το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών χωρίς την ανάμειξη των δημοσίων αρχών. Επιπλέον, στην παράγραφο 2 του εν λόγω άρθρου προστατεύεται η ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, όσο και η πολυφωνία τους. Τέλος, προστατευτικές διατάξεις εντοπίζονται και στο διεθνές δίκαιο και δη στα διεθνή Κείμενα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών

1. Δικηγόρος, μέλος του ΔΣΑ, συνεργάτις στο δικηγορικό γραφείο «Κωνσταντίνου Γκέκοβιτς και Βασιλικής Κέντογλου & Συνεργάτες» και πτυχιούχος του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας ΑΠΘ, με ειδίκευση στη Γλωσσολογία και της Νομικής ΑΠΘ. Κατέχει τον πρώτο μεταπτυχιακό τίτλο του Προγράμματος Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Δικαίου της Νομικής ΑΠΘ, με θέμα διπλωματικής εργασίας «Το δικαίωμα στην αξιοπρεπή εργασία». Το 2021 ίδρυσε την ομάδα GEA (Gender Equality Assembly), με σκοπό την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση σχετικά με ζητήματα φύλου (www.geaassembly.com). Σήμερα, κατέχει τον δεύτερο μεταπτυχιακό τίτλο του Προγράμματος Θεωρία Δικαίου και Διεπιστημονικές Σπουδές της Νομικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με θέμα «Αγωγές SLAPP και Ελευθερία του Λόγου» και παράλληλα φοιτά στο τρίτο μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεθοδολογία του Φύλου στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Τέλος, αυτό το διάστημα συγγράφει το πρώτο της επιστημονικό-νομικό βιβλίο.

(άρθρο 19 παρ. 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα) και του Συμβουλίου της Ευρώπης (το άρθρο 10 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου).

Ωστόσο, πρακτικά η άσκηση και η εφαρμογή αυτών των δικαιωμάτων δεν είναι πάντα απρόσκοπτη, καθώς ορισμένες φορές ισχυροί παράγοντες χρησιμοποιούν δικαστικά μέσα για να αποτρέψουν την έκφραση απόψεων και τη δημοσιοποίηση στοιχείων, η οποία αντιτίθεται στα ίδια συμφέροντά τους ή παρουσιάζει μια διαφορετική οπτική από την προβαλλόμενη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι με την πάροδο των ετών η εξάπλωση του φαινομένου των αγωγών SLAPP (Lawsuit Against Public Participation- Αγωγές προς Αποθάρρυνση της Συμμετοχής του Κοινού), οδήγησε την Ευρωπαϊκή Ένωση σε λήψη μέτρων τόσο σε πολιτικό, όσο και σε νομοθετικό επίπεδο, με απώτερο σκοπό την ανάσχεση και τον περιορισμό άσκησης καταχρηστικών ή προδήλως αβάσιμων αγωγών στα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών της. Οι εν λόγω δικαστικές διαδικασίες δεν κινούνται καλόπιστα, με σκοπό δηλαδή την απονομή δικαιοσύνης, αλλά τη φίμωση του δημόσιου διαλόγου και την αποτροπή της διερεύνησης και καταγγελίας παραβιάσεων του ενωσιακού και εθνικού δικαίου.

Οι αγωγές SLAPP δύναται να επηρεάσουν τη συμμετοχή και την ποιότητα του δημόσιου διαλόγου, καθώς οι πολίτες υπό τη σκιά κάθε τύπου νομικής αξίωσης ή αστικής αγωγής καταλήγουν να αυτοπεριορίζονται και να εκφράζουν δημόσια με φειδώ την άποψή τους. Η άσκηση καταχρηστικών ένδικων μέσων δρα ανασταλτικά για την ύπαρξη μιας πλουραλιστικής και πολυφωνικής κοινωνίας. Ο περιορισμός της ουσιαστικής άσκησης του θεμελιώδους δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση, την ελευθεροτυπία και την μετάδοση πληροφοριών αποτελεί ένα ισχυρό πλήγμα για τη δημοκρατική διαδικασία και δη για την εύρυθμη λειτουργία των σημερινών πολυτροπικών δημοκρατιών.

Στο πλαίσιο αυτό, έχουν αναπτυχθεί ήδη από την δεκαετία του 1970 στις ΗΠΑ οι αγωγές SLAPP (Lawsuit Against Public Participation- Αγωγές προς Αποθάρρυνση της Συμμετοχής του Κοινού), οι οποίες αποτελούν σοβαρό πλήγμα στο δεικτικό ελεύθερης έκφρασης, όπως καταδεικνύουν και οι στατιστικές μελέτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Κέντρο για τον Τύπο και την Ελευθερία των Μέσων (European Centre for Press and Media Freedom). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα ερευνητικά πορίσματα του έργου «Media Freedom Rapid Response» καταγράφηκαν 439 προειδοποιήσεις σε 24 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε χρονικό διάστημα 12 μηνών². Η παρούσα εισήγηση σκοπό έχει να εξετάσει τη φύση και το περιεχόμενο των αγωγών, όπως επίσης και να παρουσιάσει τις ζημιολόγους συνέπειες των κακόπιστων νομικών ενεργειών τόσο στο

επίπεδο της ακώλυτης άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όσο και στο επίπεδο της ποιότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Το θεμελιώδες Δικαίωμα της Ελεύθερης Έκφρασης, Ελευθεροτυπίας & Πληροφόρησης:

Σε ένα ώριμο κοινοβουλευτικό σύστημα, οι θεσμοί δρουν ως εγγυητικά αντίβαρα της ακώλυτης άσκησης του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης και της ελευθεροτυπίας. Συγκεκριμένα, η εγγυητική λειτουργία (checking value) της ελευθερίας του λόγου αποτελεί ύψιστο δείγμα της ποιότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος ενός σύγχρονου κράτους.

Με την κλασική διάκριση των δικαιωμάτων, η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί αρνητικό ατομικό δικαίωμα, συνυφασμένο με το γενικότερο δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 5 παρ. 1 και 2 Σ). Παράλληλα, αποτελεί τον πυρήνα των πνευματικών ελευθεριών ή ελευθεριών πνευματικής κίνησης, όπως των συναφών κατοχυρωμένων δικαιωμάτων της ελευθερίας του Τύπου (άρθρο 14 παρ. 2 Σ), της ελευθερίας των ΜΜΕ (άρθρο 15 Σ) και η ελευθερία της Πληροφόρησης (άρθρο 5^α Σ).

Το άρθρο 14 παρ. 1 Σ θέτει το πλαίσιο στάθμισης του ασκηθέντος δικαιώματος με το δημόσιο συμφέρον ή με άλλα ισόδυνα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτών της ιδιωτικής ζωής, της τιμής και των προσωπικών δικαιωμάτων. Ενώ, η παράγραφος 2 του άρθρου 14 παρέχει την κάθετη διάσταση της ελεύθερης έκφρασης και δη της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης, η οποία σχετίζεται με το χαρακτήρα της εγγυητικής λειτουργίας της δημοκρατίας και του ελέγχου τήρησης της νομιμότητας και των αρχών του κράτους δικαίου. Επιπλέον, η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί εχέγγυο της συμμετοχής των πολιτών, ως έκφρασης της λαϊκής θέλησης στη διαμόρφωση της δημοκρατικής διακυβέρνησης και της εξέλιξης των ιδεών.

Το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης αποτελεί αρνητικό ατομικό δικαίωμα (status negativus), καθώς φέρει ειδικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, όπως αυτού της προστασίας κατά την άσκησή του έναντι τόσο του κράτους, όσο και των ιδιωτών, αλλά παράλληλα λόγω της φύσης του χαρακτηρίζεται από διαδραστικότητα (interactive)³ και διαλεκτικότητα. Η ανταλλαγή απόψεων και επιχειρημάτων μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων επί τη βάση του δημοκρατικού διαλόγου και του πλουραλισμού ανάγεται σε ύψι-

2. Βλ. Ενδεικτικά European Centre of Press and Media Freedom. (2021). (Media Freedom Rapid Response) [European Centre for Press and Media Freedom - European Centre for Press and Media Freedom \(ecpmf.eu\)](https://ecpmf.eu)

3. Βλ. Ενδεικτικά Σπ. Βλαχόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Γ. Τασόπουλος, «Σύνταγμα: Κατ' άρθρο ερμηνεία», Ηλεκτρονική Έκδοση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ιανουάριος 2023, σελ. 40-45.

στης σημασίας πολιτική πράξη, η οποία δρα ενισχυτικά προς τη λειτουργία και τη διαφάνεια των θεσμών. Ακριβώς, για αυτό το λόγο το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης λογίζεται και ως πολιτικό δικαίωμα με αμυντικό χαρακτήρα. Η παιδαγωγική έκφραση της ορθής άσκησης και πραγμάτωσης του δημοκρατικού διαλόγου συμβάλλει καταλυτικά στη εξέλιξη του κοινοβουλευτισμού.

Επιπλέον, η προστασία της ελεύθερης άσκησης του δικαιώματος στην έκφραση συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση και των διαλογικών συζητήσεων μεταξύ των πολιτών, δηλαδή η εγγυητική λειτουργία του άρθρου 14 Σ εκτείνεται και στο κομμάτι της ιδιωτικής σφαίρας των προσώπων, όπου είναι πολύ σημαντικό επίσης να ισχύει εν τοις πράγμασι ο κανόνας της πολυφωνίας και του υγιούς διαλόγου. Η ελεύθερη ανάπτυξη της έκφρασης σχετίζεται άμεσα, με το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου (άρθρου 5 παρ. 1 Σ), καθώς πέραν της κάθετης διάστασης του δικαιώματος, διασφαλίζεται η συμμετοχή του στη δημόσια σφαίρα χωρίς εξαιρέσεις και προστατεύεται από τυχόν επιθέσεις της πλειοψηφίας (οριζόντια διάσταση του δικαιώματος). Εξού και η σημαντική διάσταση της ίσης πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα, η οποία συνδέεται άρρηκτα με την ισότητα των πολιτών ενώπιον των νόμων (άρθρο 4 παρ. 1 Σ). Από τη συρροή των συνταγματικών διατάξεων γίνεται κατανοητό ότι το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης του ατόμου αποτελεί πρωτίστως ένα ατομικό δικαίωμα, το οποίο δρα προστατευτικά έναντι της κοινωνικής πλειοψηφίας, ως βασικής μορφής διασφάλισης της διαφορετικότητας και της ανεκτικότητας της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης βρίσκεται στο πυρήνα των σύγχρονων θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς προστατεύεται έναντι τόσο του κράτους, όσο και κάθε μεμονωμένου προσώπου. Το κανονιστικό πλαίσιο του άρθρου 14 παρ. 2 διαπνέεται από έντονο πολιτικό φιλελευθερισμό, καθώς ο τύπος αποτελεί κύριο μέσο έκφρασης του πολιτικού λόγου και συμπληρώνει το βασικό πυρήνα του άρθρου, έτσι όπως διατυπώνεται στην παράγραφο 1, παρέχοντας ένα ενισχυμένο προστατευτικό πλέγμα άσκησης των δυο θεμελιωδών δικαιωμάτων για την φιλελεύθερη δημοκρατία και το κράτους δικαίου.

Ιστορική Αναδρομή

Οι πρώτες αγωγές SLAPP σημειώθηκαν τη δεκαετία του 1970 και 1980 στις ΗΠΑ και συγκεκριμένα στην πολιτεία της Καλιφόρνιας. Η άσκηση αστικής ή εμπορικής φύσεως αγωγή τράπηκε σε δικονομική στρατηγική, η οποία αναπτύχθηκε εν αρχή από εταιρείες και επιχειρήσεις που ήθελαν να καταστείλουν ή να αποτρέψουν την κριτική ή τη συμμετοχή του κοινού σε δημόσια θέματα, κυρίως σε ζητήματα περιβαλλοντικής προστασίας. Ο όρος "SLAPP" εμφανίστηκε

την δεκαετία του 1980 και συγκεκριμένα εντοπίζεται στο βιβλίο "SLAPPs: Getting Sued for Speaking Out" των George W. Pring και Penelope Canan⁴. Οι συγγραφείς περιγράφουν τις αγωγές τακτικής και τις επιπτώσεις τους στο δημόσιο διάλογο και την ελευθερία της έκφρασης.

Οι αγωγές SLAPP αναπτύχθηκαν ως μέσο για να καταστείλουν ή να αποτρέψουν τη συμμετοχή των πολιτών σε δημόσια ζητήματα, όπως η περιβαλλοντική προστασία, οι διαμαρτυρίες κατά ισχυρών επιχειρήσεων ή κυβερνητικών προγραμμάτων και άλλες δράσεις πολιτικής συμμετοχής. Οι αγωγές αυτές χρησιμοποιούνται συχνά από εταιρείες ή δημόσιους θεσμούς, με σκοπό την αποθάρρυνση εκείνων που ασκούν το θεμελιώδες δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης, συμμετοχής και δράσης σε δημόσια θέματα. Οι καταχρηστικές αγωγές ασκούνται όχι τόσο για να κερδίσουν το επίδικο αίτημα, αλλά για να αποθαρρύνουν την εναγόμενη/ τον εναγόμενο από την ενεργό συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα.

Οι πρώτες αγωγές αυτού του είδους προκάλεσαν ιδιαίτερη ανησυχία για την ελεύθερη άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και για την πολιτική συμμετοχή, οδηγώντας κάποιες οργανώσεις πολιτών, δικηγόρους και πολιτικούς σε ανάληψη ουσιαστικής δράσης. Έκτοτε έχουν ληφθεί μέτρα σε πολλές χώρες για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού και της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, της ενημέρωσης και της δημόσιας συμμετοχής. Ειδικά, στις ΗΠΑ πυροδοτήθηκε μια σειρά από νομοθετικές πρωτοβουλίες σε πολλές πολιτείες, με σκοπό την εξάλειψη ή τη μείωση των αγωγών και παράλληλα του κράτους δικαίου και της συμμετοχής του κοινού σε δημόσια θέματα. Ορισμένες αποφάσεις των αμερικανικών δικαστηρίων έθεσαν περιορισμούς στη δυνατότητα των εταιρειών να χρησιμοποιούν αγωγές SLAPP αποτρεπτικά.

Ορισμένες γνωστές αποφάσεις των αμερικανικών δικαστηρίων που έθεσαν περιορισμούς στην ανεξέλεγκτη άσκηση αγωγών από νομικά πρόσωπα, ως μέσο πίεσης εναντίον των κριτικών που δεχόντουσαν δημοσίως:

1. Quackenbush v. Superior Court (1996): Σε αυτήν την υπόθεση, το Ανώτατο Δικαστήριο της Καλιφόρνιας **ανέτρεψε την απόφαση που είχε απορρίψει αγωγή SLAPP**, τονίζοντας τη σημασία της διαφάνειας και της ελευθερίας του λόγου στις δημόσιες συζητήσεις.
2. Aerojet-General Corp v. Transport Workers Union of America (1997): Σε αυτή την υπόθεση, το Ανώτατο Δικαστήριο της Καλιφόρνιας αποφάνθηκε ότι η αγωγή SLAPP κατά του συνδικάτου ήταν **ανάρμοστη, διότι η δράση του συνδικάτου ήταν προστατευόμενη ως ελευθερία έκφρασης και άποψης**.
3. Wilcox Development Corp. v. First Interstate Bank (1994):

4. Βλ. Ενδεικτικά Canan, P. and G. W. Pring, "SLAPPs: Getting Sued for Speaking Out", Pub. Pub. Temple University Press, 1996.

Σε αυτή την υπόθεση, το Ανώτατο Δικαστήριο της Καλιφόρνιας αποφάνθηκε ότι η αγωγή SLAPP κατά ενός οργανισμού προστασίας του περιβάλλοντος ήταν ανάρμοστη, καθώς ο οργανισμός είχε το δικαίωμα να εκφράζει τις απόψεις του για περιβαλλοντικά θέματα.

4. Damon v. Ocean Journalism Club (2000): Σε αυτή την υπόθεση, το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι οι αγωγές SLAPP μπορούν να απορριφθούν αν οι δημόσιες δηλώσεις εντάσσονται στο προστατευτικό πλέγμα των διατάξεων της ελεύθερης έκφρασης.
5. Navellier v. Sletten (2002): Σε αυτή την υπόθεση, το Ανώτατο Δικαστήριο της Καλιφόρνιας αποφάνθηκε ότι η αγωγή SLAPP κατά ενός δημόσιου πολίτη ήταν ανάρμοστη, διότι η δράση του πολίτη ήταν προστατευόμενη ως ελευθερία έκφρασης και συμμετοχής σε δημόσια θέματα.
6. Jarrow Formulas, Inc. v. LaMarche (2003): Σε αυτήν την υπόθεση, το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η αγωγή κατά μιας ομάδας ακτιβιστών που είχαν ασκήσει κριτική στην εταιρεία ήταν αναρμόδια και προστάτευε τη δράση τους ως ελεύθερη έκφραση και συμμετοχή σε δημόσια θέματα.

Τα διατακτικά αυτών των υποθέσεων αποτέλεσαν εφαλτήριο για τη λήψη περιοριστικών μέτρων και για την αντιμετώπιση των αγωγών SLAPP. Ειδικά, τα πρώτα νομολογιακά παραδείγματα αποτέλεσαν «οδοδείκτες» για την ανάπτυξη και τη διαμόρφωση ενός προστατευτικού νομοθετικού πλαισίου, με απώτερο σκοπό την αποτροπή άσκησης καταχρηστικών αγωγών, εάν ληφθεί υπόψη ότι ειδικά την δεκαετία του 1980 και 1990 η γνώση και η εμπειρία για την άσκηση των αγωγών τακτικής βρισκόταν σε πρώιμο ακόμη επίπεδο.

Συνολικά, το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, της ελευθεροτυπίας και της μετάδοσης πληροφοριών αποτελεί ένα θεμελιώδες δικαίωμα που προστατεύεται ρητά από τις εθνικές, ευρωπαϊκές και διεθνείς διατάξεις και ενισχύεται ως κεντρικό στοιχείο της δημοκρατίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα προστατευόμενα δικαιώματα δεν είναι απόλυτα. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι υπάρχουν περιορισμοί που μπορούν να επιβληθούν για την προστασία άλλων δικαιωμάτων όταν σημειώνεται σύγκρουση με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής, της προστασίας των προσωπικών δικαιωμάτων, της απαγόρευσης των διακρίσεων ή πρόκλησης ρητορικού μίσους.

Ποιες είναι οι αγωγές SLAPP;

Οι αγωγές SLAPP συνιστούν προδήλως εν όλω ή εν μέρει αβάσιμες ή καταχρηστικές αγωγές αστικής ή εμπορικής φύσεως, οι οποίες ασκούνται συνήθως από φυσικά ή νομικά πρόσωπα, ομάδες συμφερόντων, εταιρείες, πολιτικούς και κρατικά όργανα, με σκοπό την αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού σε καίρια ζητήματα δημοσίου συμφέροντος

ή προστασίας της κοινής ωφέλειας. Μια αγωγή δεν χρειάζεται απαραίτητως να είναι πλήρως αβάσιμη για να θεωρηθεί η διαδικασία καταχρηστική, πχ ακόμη και μια ήσσονος σημασίας παραβίαση των δικαιωμάτων της προσωπικότητας που θα μπορούσε να εγείρει μέτρια αξίωση αποζημίωσης, βάσει του εφαρμοστέου δικαίου μπορεί εντούτοις να είναι καταχρηστική, αν ζητηθεί προδήλως υπερβολικό ποσό ή επανόρθωση.

Συχνά χαρακτηρίζονται από ανισορροπία ισχύος μεταξύ των διαδίκων, με την ενάγουσα/τον ενάγοντα να κατέχει ισχυρότερη οικονομική ή πολιτική θέση από ό,τι η εναγόμενη/ο εναγόμενος. Το οικονομικό πλεονέκτημα ή η πολιτική επιρροή δημιουργεί αναντιστοιχία δυνάμεων, η οποία δύναται να επηρεάζει αρνητικά τη δικαστική διαδικασία. Συγκεκριμένα, οι καταχρηστικές αγωγές ασκούνται συνήθως με απώτερο σκοπό των εναγόντων προσώπων την αποτροπή της συμμετοχής και άσκησης των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων.

Ως επίρρωση των ανωτέρω, ως επισημανθούν κάποιες συγκεκριμένες παρεπόμενες ενέργειες, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την καταχρηστικότητα του αγώγιμου αιτήματος:

1. Η υπέρμετρη αξία του επίδικου αιτήματος προς αποζημίωση.
2. Η παράλληλη ύπαρξη όμοιων αγωγών, οι οποίες έχουν ασκηθεί από τα ενάγοντα πρόσωπα.
3. Η κακόπιστη χρήση δικονομικών τακτικών, όπως η καθυστέρηση της διαδικασίας, η δόλια ή καταχρηστική άγρα δικαστηρίου και η κακόπιστη διακοπή των υποθέσεων σε μεταγενέστερο στάδιο της διαδικασίας
4. Ο εκφοβισμός, η παρενόχληση και η διατύπωση απειλών από τα ενάγοντα πρόσωπα, πριν την έναρξη της διαδικασίας ή κατά τη διάρκειά της.

Οι αγωγές αυτές αποτελούν μια ιδιαιτέρως επιζήμια μορφή παρενόχλησης και εκφοβισμού, οι οποίες συνιστούν περιττό φόρτο για τα δικαστήρια και ασκούνται κυρίως κατά μεμονωμένων προσώπων, όπως δημοσιογράφων, υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ερευνητριών/ερευνητών, πανεπιστημιακών και οικολόγων, αλλά πια και κατά νομικών προσώπων, όπως οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, εκδοτικών οίκων και μέσων μαζικής ενημέρωσης, τα οποία μπορεί να έχουν συμβατική-εργασιακή σχέση με κάποιο μεμονωμένο πρόσωπο από τις παραπάνω κατηγορίες ή να στηρίζουν εμπράκτως το έργο τους, είτε δημοσιεύοντας το είτε εκδίδοντας το.

Συγκεκριμένα, οι δημοσιογράφοι και οι οργανισμοί μέσω ενημέρωσης διαδραματίζουν ουσιώδη ρόλο για την ύπαρξη και εξέλιξη του δημοσίου διαλόγου και την ενημέρωση του ευρύ κοινού σχετικά με καίρια ζητήματα δημοσίου συμφέροντος. Δεν είναι άλλωστε τυχαίος ο χαρακτηρισμός της δημοσιογραφίας, ως τέταρτου πυλώνα του δημοκρατικού πολιτεύματος, εξού και η αναγκαιότητα της ανεξαρτησίας

και πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης, τόσο σε εθνικό, όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο. Το δημοσιογραφικό έργο συμβάλλει καταλυτικά μεταξύ άλλων, στην καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, της κατάχρησης εξουσίας, της παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της διαφθοράς και του εξτρεμισμού.

Η ανεξάρτητη επαγγελματική και υπεύθυνη δημοσιογραφία, καθώς και η πρόσβαση σε πολυφωνική ενημέρωση, σύμφωνα με τον δημοσιογραφικό κώδικα δεοντολογίας διασφαλίζει περαιτέρω την πρόσβαση των πολιτών σε αξιόπιστες πληροφορίες, απόψεις και ιδέες. Ακριβώς για αυτό το λόγο, η προστασία κάθε φυσικού ή νομικού προσώπου που ασκεί δημοσιογραφία θα πρέπει να είναι αυξημένη ειδικά στη σημερινή εποχή, καθώς το έργο τους ενέχει ιδιαίτερα υψηλούς κινδύνους. Η παροχή ισχυρού συστήματος εγγυήσεων και προστασίας ειδικά προς τις ερευνήτριες/τους ερευνητές δημοσιογράφους αποτελεί ένα αναγκαίο βήμα για τη διασφάλιση της εποπτείας σε θέματα δημοσίου συμφέροντος.

Πέραν των δημοσιογράφων, συχνά βρίσκονται σε εξίσου ευάλωτη θέση οι υπερασπίστριες/υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ακτιβίστριες/ακτιβιστές και ακαδημαϊκοί, λόγω των προσπαθειών τους για ενημέρωση του ευρύ κοινού σε φλέγοντα ζητήματα, όπως αυτού της δικαιοσύνης ή της περιβαλλοντικής κρίσης. Εάν και ο ρόλος τους είναι διαφορετικός από αυτού των δημοσιογράφων, η ενασχόλησή τους με σημαντικούς τομείς της δημόσιας ζωής έχει ως άμεσο αποτέλεσμα τη στοχοποίησή τους. Ακριβώς, γι' αυτό τον λόγο στο προστατευτικό πλέγμα της νέας Οδηγίας της ΕΕ, η οποία θα αναλυθεί διεξοδικότερα στην επομένη υποενότητα της παρούσης εισήγησης, εντάσσεται κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο, το οποίο σχετίζεται με θέματα δημοσίου συμφέροντος ή αυξημένης κοινωνικοπολιτικής απαξίας. Οι υπερασπίστριες/υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεσμεύονται να προάγουν και να διαφυλάττουν τα ατομικά, πολιτικά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, όπως ορίζεται ρητά και στο άρθρο 21 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εξού και η στοχευόμενη προστασία που παρέχεται σε συγκεκριμένα υποκείμενα δικαίου στη νέα Οδηγία της ΕΕ.

Τώρα, τα θέματα δημοσίου συμφέροντος⁵ ορίζονται ως ειδικά ζητήματα που επηρεάζουν ή αφορούν το ευρύ κοινό. Κάποιοι τομείς δημοσίου συμφέροντος είναι οι εξής:

1. Η δημόσια υγεία, η ασφάλεια, το περιβάλλον, το κλίμα ή η άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων
2. Δραστηριότητες προσώπων ή οντοτήτων που βρίσκονται στο προσκήνιο ή για τα οποία υπάρχει δημόσιο συμφέρον
3. Υποθέσεις που βρίσκονται υπό δημόσια εξέταση ή ελέγ-

χονται από νομοθετικό, εκτελεστικό ή δικαστικό όργανο ή οποιαδήποτε άλλη δημόσια επίσημη διαδικασία

4. Ισχυρισμοί περί διαφθοράς, απάτης ή εγκληματικότητας
5. Δράσεις που αποσκοπούν στην καταπολέμηση της παραπληροφόρησης

Οι ισχυρισμοί των καταχρηστικών, εν όλω ή εν μέρει αβάσιμων αγωγών προς αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού σχετίζονται πρωτίστως με το αδίκημα της δυσφήμισης ή και της παραβίασης για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής. Ωστόσο, παράλληλα με το κύριο αίτημα, κατατίθενται και αγωγές αποζημίωσης από αδικοπραξία ή ενίοτε με ασφαλιστικά μέτρα (με τα οποία εμποδίζεται ή τουλάχιστον καθυστερεί η δημοσιοποίηση).

Το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και της ελευθεροτυπίας αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα, το οποίο πρέπει να ασκείται με αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος, καθώς συνδέεται άρρηκτα με την ορθή άσκηση του έτερου θεμελιώδους δικαιώματος για την απόκτηση αμερόληπτης ενημέρωσης. Συχνά, σε υποθέσεις αστικού δικαίου υφίσταται σύγκρουση μεταξύ των ανωτέρων δικαιωμάτων και του θεμελιώδους δικαιώματος προστασίας της υπόληψης, της προστασίας των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής του ατόμου. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το δικαστήριο που επιλαμβάνεται της σχετικής υπόθεσης και φέρει την διακριτική ευχέρεια να εξετάζει εάν η εφαρμογή των σχετικών εγγυήσεων της πρόσφατης Οδηγίας 2022/0117 (COD) ενδείκνυται στη συγκριμένη υπόθεση, πχ εάν η συμμετοχή του κοινού είναι κακόπιστη, όπως σε περιπτώσεις συμμετοχής του κοινού, όπου η εναγόμενη/ο εναγόμενος παραπληροφορεί ή κατασκευάζει ψευδής ισχυρισμούς, με σκοπό να βλάψει τη φήμη της ενάγουσας/ του ενάγοντος.

Επιπλέον, οι αγωγές SLAPP έχουν συνήθως διασυνοριακό χαρακτήρα. Για την ακρίβεια, το ενάγων πρόσωπο δύναται να ασκήσει αγωγή σε διαφορετική χώρα από αυτήν του τόπου κατοικίας της εναγόμενης/του εναγόμενου ή την έδρα του εναγόμενου (εφόσον πρόκειται για νομικό πρόσωπο), με απώτερο σκοπό την αύξηση των δικαστικών δαπανών και χρονική επιβράδυνση των νομικών ενεργειών. Ο προσδιορισμός της κατοικίας των διαδίκων καθορίζεται από τις οικίες διατάξεις του Κανονισμού (ΕΕ) αριθμ. 1215/2012.

Εξαιρέση αποτελεί σύμφωνα με το άρθρο 4 της Οδηγίας 2022/0117 (COD), η περίπτωση, όπου αμφότεροι οι διάδικοι έχουν την κατοικία τους στο ίδιο κράτος μέλος με το επιληφθέν δικαστήριο, αλλά η επίδικη πράξη αφορά περισσότερα από ένα κράτη μέλη, πχ η διασυνοριακή ρύπανση ή όταν το ενάγων πρόσωπο έχει κινήσει την αντίστοιχη διαδικασία και σε άλλο κράτος μέλος κατά των ίδιων εναγομένων προσώπων.

Επιπλέον, η άσκηση των αγωγών SLAPP επηρεάζει αρνητι-

5. Βλ. Ενδεικτικά Οδηγία COM 2022/0117/(COD), για την προστασία των προσώπων που προβαίνουν σε ενέργειες συμμετοχής του κοινού από προδήλως αβάσιμες ή καταχρηστικές δικαστικές διαδικασίες («στρατηγικές αγωγές προς αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού»), άρθρο 3 παρ. 2.

κά τόσο την αξιοπιστία και τη φήμη των εναγόμενων φυσικών ή νομικών προσώπων, όσο και την ενεργό συμμετοχή τους στο δημόσιο διάλογο. Η διάρκεια και η πολυπλοκότητα των δικαστικών διαδικασιών σε συνδυασμό με την οικονομική και ψυχολογική πίεση ενδέχεται να δρουν αποτρεπτικά προς την διεξαγωγή ερευνών ή τη δημοσιοποίηση στοιχείων αναφορικά με ζητήματα δημοσίου συμφέροντος. Επιπλέον, η άσκηση καταχρηστικών αγωγών επιβαρύνει το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, με αποτέλεσμα την κατάχρηση του δικαιοδοτικού οργάνου.

Η επιλογή συγκεκριμένων δικονομικών τακτικών όπως η επιλογή δικαιοδοσίας, η προσφυγή σε μια ή περισσότερες χώρες, η έγερση υπερβολικών αξιώσεων, η χρήση τακτικών παρέλκυσης ή παραίτησης από δικαστικές υποθέσεις σε μεταγενέστερο στάδιο της διαδικασίας και η κίνηση πολλαπλών διαδικασιών για παρόμοια θέματα, επιφέρουν δυσανάλογο κόστος για την εναγόμενη/τον εναγόμενο κατά τη διαδικασία.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον αποτελεί νομικά η επιλογή της ευνοϊκότερης δικαιοδοσίας για την άσκηση της αγωγής, αντί της κατάλληλης δικαιοδοσίας για την εκδίκαση. Η άγρα αρμόδιου δικαστηρίου (forum shopping) ή το φαινόμενο της άγρας έννομης τάξης ευνοϊκής προς ισχυρισμούς συκοφαντικής δυσφήμισης (libel tourism) παρεμποδίζει την αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη, καθώς για την αγωγή επιλέγεται η πιο φιλικά διακείμενη έννομη τάξη για την ενάγουσα/τον ενάγοντα.

Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, στις διατάξεις της Οδηγίας 2022/0117 (COD) του Κοινοβουλίου έχει προβλεφθεί προληπτικός μηχανισμός απόρριψης επί της ουσίας σε πρώιμο στάδιο καταχρηστικών αγωγών αστικού δικαίου, παράλληλα με το δικαίωμα πλήρους επιδίκασης των εξόδων της εναγόμενης/ του εναγόμενου και το δικαίωμα αποζημίωσης. Η παροχή εγγυοδοσίας για την κάλυψη των δικαστικών εξόδων και κατά περίπτωση επιβολή κυρώσεων ή έτερου ενδεδειγμένου μέτρου.

Οδηγία 2022/0117 (COD):

Στις 27 Φεβρουαρίου 2024, με πλειοψηφία 546 ψήφων υπέρ ψηφίστηκε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το πρώτο νομοθετικό κείμενο, η Οδηγία 2022/0117 (COD) για τη διασφάλιση των προσώπων και των οργανισμών, οι οποίοι εργάζονται για θέματα δημοσίου συμφέροντος. Η Οδηγία για την προστασία των προσώπων που προβαίνουν σε ενέργειες συμμετοχής του κοινού από προδήλως αβάσιμες ή καταχρηστικές δικαστικές διαδικασίες («στρατηγικές αγωγές προς αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού») θα τεθεί σε ισχύ 20 ημέρες μετά τη δημοσίευση της στην Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η Οδηγία περιλαμβάνει δεσμευτικούς κανόνες και κανόνες ήπιου δικαίου για την αντιμετώπιση του αυξανόμενου αριθμού στρατηγικών αγωγών προς αποθάρρυνση της συμμετο-

χής του κοινού και την παράλληλη προστασία σε φυσικά και νομικά πρόσωπα που ασχολούνται με θέματα δημοσίου συμφέροντος. Συγκεκριμένα, προβλέπεται η δυνατότητα θέσπισης ευνοϊκών κανόνων στα κράτη μέλη, με απώτερο σκοπό την προστασία των προσώπων που προβαίνουν σε ενέργειες συμμετοχής στο δημόσιο διάλογο. Οι κανόνες αυτοί θα αφορούν μια δέσμη θετικών μέτρων, όπως την θέσπιση αποτελεσματικότερων δικονομικών εγγυήσεων.

Δεν είναι άλλωστε τυχαία η σύσταση της Οδηγίας προς τα κράτη μέλη να καταργήσουν την ποινή φυλάκισης για το τελεσθέν αδίκημα της δυσφήμισης και να την αντικαταστήσουν με επιβολή διοικητικού πρόστιμου ή αστικής αποζημίωσης. Η συγκεκριμένη σύσταση της Επιτροπής σκοπό έχει να περιστείλει τον τιμωρητικό χαρακτήρα της ποινικής διάταξης και να αποκλείσει κάθε μορφή κράτησης σε σωφρονιστικό κατάστημα.

Τα κράτη μέλη οφείλουν να διασφαλίσουν ειδικά στα στοχοποιημένα πρόσωπα (φυσικά ή νομικά) την ίση και ακώλυτη πρόσβαση στις δικονομικές εγγυήσεις, χωρίς να είναι οικονομικά επαχθής. Τα συμβαλλόμενα κράτη μέλη πρέπει να ενσωματώσουν με νόμο στο εθνικό δίκαιο την Οδηγία, θεσπίζοντας αντίστοιχους κανόνες δικονομικής φύσεως, σύμφωνα με τους οποίους θα ελέγχεται άμεσα η πλήρωση των νόμιμων προϋποθέσεων παραδεκτότητας των κατατιθέμενων αγωγών. Οι αιτήσεις παροχής εγγυοδοσίας και απόρριψης σε πρώιμο στάδιο θα πρέπει να εξετάζονται στο πλαίσιο της ταχείας διαδικασίας, ορίζοντας προθεσμίες για τη διεξαγωγή της ακροαματικής διαδικασίας ή για τη λήψη απόφασης από το δικαστήριο. Επιπλέον, η Οδηγία 2022/0117 (COD) προβλέπει τη δυνατότητα τα κράτη μέλη να θεσπίζουν προληπτικούς δικονομικούς μηχανισμούς που ομοιάζουν με τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων, ώστε σε σύντομο χρονικό διάστημα να ολοκληρώνεται η διαδικασία, όταν το εναγόμενο πρόσωπο έχει υποβάλλει αίτημα δικαστικής προστασίας.

Για την παροχή αποτελεσματικότερης έννομης προστασίας, η Οδηγία αναγνωρίζει τη δυνατότητα κάλυψης των εκτιμώμενων δικαστικών εξόδων, δηλαδή των εξόδων της νομικής εκπροσώπησης. Το αρμόδιο δικαστήριο λαμβάνοντας υπόψη τα αποδεικτικά στοιχεία δύναται να επιδικάσει την παροχή εγγυοδοσίας, η οποία δεν συνεπάγεται την έκδοση απόφασης επί της ουσίας, αλλά δρα ως προληπτικό μέτρο για τη ζημία που υφίσταται το εναγόμενο πρόσωπο. Η δυνατότητα άσκησης του αιτήματος εγγυοδοσίας θα πρέπει να διατάσσεται είτε αυτεπαγγέλτως είτε κατόπιν αιτήματος του εναγόμενου προσώπου, σύμφωνα με τις διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας των κρατών μελών. Όταν το δικαστήριο κρίνει την καταχρηστικότητα της αγωγής έχει τη δυνατότητα να αποφασίσει και για πρόσθετα μέτρα ανάλογα προς το χαρακτήρα και την έκταση της αδικοπραξίας, όπως την καταβολή αποζημίωσης ή τη δημοσίευση της δικαστικής απόφασης.

Τέλος, τα κράτη μέλη οφείλουν να παρέχουν πληροφορίες στους πολίτες σχετικά με τις διαθέσιμες δικονομικές εγγυήσεις, τα μέσα έννομης προστασίας και τα υφιστάμενα

μέτρα στήριξης σε ένα ενιαίο σημείο («υπηρεσία μιας στάσης»), ώστε η πρόσβαση στην ειδική πληροφόρηση να είναι άμεση, εύκολη και ανέξοδη. Η υπηρεσία μιας στάσης θα πρέπει να παρέχει επιπλέον πληροφορίες σχετικά με το προστατευτικό πλαίσιο και δη αναφορικά με τη νομική, οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη, η οποία παρέχεται συχνά από μη κυβερνητικές οργανώσεις και φορείς της κοινωνίας των πολιτών.

Επίλογος

Η Rosa Luxemburg επισήμανε ότι «η ελευθερία είναι πάντα ελευθερία για αυτόν που σκέπτεται διαφορετικά». Ειδικά στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η παρουσίαση και ο σεβασμός των διαφορετικών απόψεων αποτελεί εγγύηση της σύγχρονης δημοκρατικής διακυβέρνησης. Ακριβώς, για αυτό το λόγο η Ευρωπαϊκή Ένωση ήδη από το Δεκέμβριο του 2020 αποφάσισε τη θέσπιση ενός οργανωμένου Σχεδίου Δράσης για την ενίσχυση της ελευθεροτυπίας, η οποία αποτελεί εγγυητική λειτουργία του κράτους δικαίου και των ευρωπαϊκών αξιών.

Ήδη οι Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Κράτους Δικαίου για το έτος του 2020 και του 2021, κατέγραψαν την αύξηση των στρατηγικών αγωγών αποθάρρυνσης της συμμετοχής του κοινού στα κράτη μέλη, κατά κυρίως δημοσιογράφων και ακτιβιστριών/ακτιβιστών, προκαλώντας ανησυχία στους κόλπους της Ένωσης για την πρόσβαση των πολιτών σε αντικειμενικές και αξιόπιστες πηγές πληροφόρησης, αλλά και το σεβασμό στην διαφορετικότητα.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο εξέδωσαν σε κοινή ανακοίνωση το «Σχέδιο Δράσης για ΕΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία 2020-2024», με απώτερο σκοπό την ασφάλεια και την προστασία των δημοσιογράφων και των εργαζομένων στα μέσα μαζικής ενημέρωσης από κακόβουλες ενέργειες εκφοβισμού και ηθικής παρενόχλησής τους. Συγκεκριμένα, το Σχέδιο Δράσης προβλέπει τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για τον περιορισμό άσκησης καταχρηστικών αγωγών κατά συγκεκριμένων ομάδων προσώπων και της σύστασης ειδικού ταμείου για την παροχή χρηματοδοτικής στήριξής τους.

Το Σχέδιο Δράσης ενισχύθηκε με την πρόσφατη ψήφιση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της Οδηγίας για την προστασία των προσώπων που προβαίνουν σε ενέργειες συμμετοχής του κοινού από προδήλως αβάσιμες ή καταχρηστικές δικαστικές διαδικασίες («στρατηγικές αγωγές προς αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού»), απώτερος στόχος της οποίας αποτελεί η ενίσχυση των αρχών του δημόσιου διαλόγου και η διατήρηση του χώρου ελεύθερης έκφρασης των πολιτών της ΕΕ.

Τέλος, σε εθνικό επίπεδο, το άρθρο 116 ΚΠολδ απαγορεύει ενέργειες που οδηγούν στην παρέλκυση της δίκης και το άρθρο 205 παρ. 1 ΚΠολδ ορίζει ρητά ότι το αρμόδιο δικαστήριο δύναται αυτεπαγγέλτως με την οριστική απόφαση να επιδικάσει χρηματική ποινή σε περίπτωση αβάσιμης αγω-

γής ή αγωγής που παραβιάζει την καλή πίστη. Οι ανωτέρω διατάξεις αποτελούν την υφιστάμενη νομική βάση για την άσκηση αγωγίμου αιτήματος περί αδικοπρακτικής ευθύνης, λόγω της παράνομης προσβολής της προσωπικότητας και της επαγγελματικής φήμης του εναγόμενου προσώπου (914 συνδυαστικά με 932 ΑΚ). Η απουσία ρητής διάταξης στη κείμενη νομοθεσία για το φαινόμενο των καταχρηστικών αγωγών δύναται να καλύψει πια η ενσωμάτωση των διατάξεων της πρόσφατης Οδηγίας 2022/0117 (COD).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abel, R. (1982). The contradictions of informal justice. In *The Politics of Informal Justice* (pp. 267-320).
- Βλαχόπουλος Σπ., Κοντιάδης Ξ. & Τασόπουλος Γ. (2023), Σύνταγμα: Κατ' άρθρο ερμηνεία, Ηλεκτρονική Έκδοση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2023.
- Burke, T. R. (2023). Anti-SLAPP Litigation. The Rutter Group.
- Canan, P. and G. W. Pring, G. (1988). SLAPPs: Getting Sued for Speaking Out. *Law & Society Review*, 22(3), 385-395.
- Canan, P., & Pring, G. W. (1988). Studying strategic lawsuits against public participation: mixing quantitative and qualitative approaches. *Law & Society Review*, 22(3), 385-395.
- Canan, P., & Pring, G. W. (1988). *Strategic Lawsuits against Public Participation*. Oxford Journals: Oxford University Press, pp. 506-519.
- Gaventa, J. (1980). *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Helson, H., Blake, R., & Mouton, J. S. (1958). Petition-signing as adjustment to situational and personal factors. *Journal of Social Psychology*, 46(1), 3-10.
- Pring, G. William. (1996). *SLAPPs: Getting Sued for Speaking Out*. Temple University Press.
- Rucz, M. (2022). SLAPPed by the GDPR: protecting public interest journalism in the face of GDPR-based strategic litigation against public participation. *Journal of Media Law*.
- Σωτηρόπουλος Β. Το πρόβλημα της ανωνυμίας των ιστολογίων (blogs) και οι δυνατότητες υπέρβασής του. *Νομική Επιθεώρηση* 36/2009 ΚΒ', σελ. 19.
- Χρυσόγονος Κ. (2023). *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*. Σάκκουλας,
- Συμεωνίδου-Καστανίδου Ελ. (1988). Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα. Σάκκουλας.

How democratic is the European Union?

Dr. Kyriakos Revelas, former EU official

Πόσο δημοκρατική είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση;

Δρ. Κυριάκος Ρέβελας, πρώην στέλεχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής

Abstract

The discussion about the democratic deficit of the European Union (EU) goes back to the early 1990s and the referenda for the ratification of the Maastricht Treaty but continues until to date. In this paper we will approach the question in three steps. First, explore the challenges to liberal democracies; they equally affect EU member states and are compounded by issues specific to the EU political system, those concerning relations of citizens, member states and institutions. Second, examine the relevant Treaty provisions and scholarly approaches on EU democratic legitimacy. Third, discuss enacted reforms and proposals tabled in recent years; these offer useful avenues and, while they need time to be implemented, they are a positive sign of dynamism in the search for solutions to no trivial problems.

Key words: European Union, democratic deficit, European elections, institutional reforms

Περίληψη

Η συζήτηση για το δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) ανάγεται στις αρχές της δεκαετίας 1990 και τα δημοψηφίσματα για την επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ αλλά συνεχίζεται έως σήμερα. Στο παρόν άρθρο θα προσεγγίσουμε το ζήτημα σε τρία βήματα. Πρώτον, θα περιγράψουμε τις προκλήσεις για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες σήμερα, οι οποίες επηρεάζουν εξίσου τα κράτη μέλη της ΕΕ, και στις οποίες προστίθενται ζητήματα που αφορούν το πολιτικό σύστημα της ΕΕ, δηλαδή τις σχέσεις μεταξύ πολιτών, κρατών μελών και ευρωπαϊκών θεσμών. Δεύτερον, θα εξετάσουμε σύντομα τις οικείες διατάξεις των Συνθηκών καθώς και ακαδημαϊκές αναλύσεις της δημοκρατικής νομιμοποίησης της ΕΕ. Τρίτον, θα αναφερθούμε σε πραγματοποιηθείσες μεταρρυθμίσεις και πρόσφατες προτάσεις οι οποίες ανοίγουν χρήσιμες κατευθύνσεις για το μέλλον και, παρόλο που απαιτούν χρόνο προκειμένου να εφαρμοσθούν, αποτελούν μία θετική ένδειξη δυναμισμού στην αναζήτηση λύσεων σε προβλήματα που κάθε άλλο παρά απλά είναι.

Λέξεις κλειδιά: Ευρωπαϊκή Ένωση, δημοκρατικό έλλειμμα, ευρωεκλογές, θεσμικές μεταρρυθμίσεις

How democratic is the European Union?

Democracy represents the surviving “remnant of utopia”: only democracy is “capable of hacking through the Gordian knots of otherwise insoluble problems.” J. Habermas

Introduction

The discussion about the democratic deficit of the European Union (EU) goes back to the early 1990s and the referenda for the ratification of the Maastricht Treaty. Several reform proposals have been discussed and implemented since. Still, the democratic quality of the EU continues to be the object of debates. According to the Eurobarometer poll, one year before the June 2024 elections less than half of EU citizens think that their voice counts.

In this paper we will approach the question in three steps: first, explore the main challenges to democracies and the EU; second, examine approaches on EU democratic legitimacy; third, discuss enacted reforms and proposed solutions. Challenges to liberal democracies equally affect EU member states; they are compounded by issues specific to the EU political system, those concerning relations of citizens, member states and institutions. To assess EU democracy, we can use as benchmarks the relevant Treaty provisions or theoretical requirements. Reforms and proposals tabled in recent years must be measured against challenges and requirements. The proposals offer useful avenues and, while they need time to be implemented, they are a positive sign of dynamism in the search for solutions to no trivial problems.

I. Challenges

1. Challenges to liberal democracies

Challenges to democratic systems are related to structural and current trends.

Globalisation entails that economic activities and social

interactions increasingly take place across borders and escape the regulatory or control capacity of states. This has led to intensified international cooperation in bilateral, plurilateral or multilateral formats; but the dominant position of the executive in external relations implies reduced scrutiny by and accountability towards Parliaments. The EU is a major example of this evolution, creating interdependence among member states and also becoming an actor in the interconnected world.

Growing economic and social inequalities are in part linked to globalisation, leading to winners/losers among citizens, sectors, and regions, and causing popular reactions (examples include Brexit, Trump, gilets jaunes). In the Athenian model, inequalities constituted a major problem and the removal of personal debt (*seisachtheia*) by Solon is actually considered the beginning of ancient democracy. In Europe, the welfare state takes care of those left behind, but had to be reformed in view of global competition and demographic trends.

Digitalisation entails serious challenges to democratic systems. Democracy is based on the free exchange of views among equal citizens for addressing problems or threats posed to their political community. Meaningful deliberation can only take place based on facts accessible, in principle, to all citizens; everything beyond facts (fake news, disinformation) makes democratic deliberation pointless or impossible. All political actors, foremost the citizens, must be aware of this danger for democracy. Social media influence the functioning of representative systems by reducing the reaction time for politicians; by fragmenting public opinion; and because the globalised infosphere escapes government regulation. Challenges from artificial intelligence have recently attracted much attention due to rapid dissemination and because its effects are difficult to assess. The EU has taken various initiatives to address these issues.

Climate change is an unprecedented challenge for humankind. Scientific knowledge has been accumulated and broad guidelines for international action agreed, championed by the EU. However, actual implementation of the green transition and mitigation of consequences are still at the beginning. For all societies, democratic or not, the efforts needed are enormous, since major restructuring of the economy and changes in behaviour are urgently required. In democracies the acceptance of measures adopted depends on the buying-in by citizens; this is their strength, provided the distribution of adjustment costs is perceived being fair.

Migration in the massive and unregulated forms experienced in recent years represents a major challenge for European countries, as for many others. Alongside economic, social and security aspects, the very fact that an increasing number of newcomers do not have political rights or could acquire them under emergency conditions tends to create tensions within an established polity. The difficulties encountered in the EU for dealing with large inflows of asylum seekers/irregular migrants touch upon its very foundation, with member

states claiming their sovereign rights and, in some cases, disrespecting the fundamental values enshrined in EU law.

Populism is not a new phenomenon in political history; but it has been rising as a consequence of growing inequalities to which governing elites are insensitive, of immigration flows over which governments appear to have no control, or of the sheer complexity of today's political systems and processes. Populists offer to the electorate simplistic 'solutions', at least as long as they do not exercise political power. Populists proclaim running 'illiberal democracies' when they are elected repeatedly, concealing the fact that democratic systems are not defined by the electoral process alone, even if it is free and fair, which is rarely the case the longer these political forces stay in power.

Corruption, the abuse of entrusted power for private gain, can take many forms, including bribes or privileged access to public services, goods or contracts. The misuse of public funds contributes to an erosion of democracy and the rule of law. Poor rule of law is typically associated with less economic growth. Corruption implies lower trust in people and institutions.

History and experience show that democratically governed countries engage in wars and that, more generally, in their international relations they are not always guided by the values upheld domestically. Power or economic interests often prevail over considerations related to international law or human rights. In the current geopolitical situation of intensified rivalries, these tendencies are reinforced; this presents democratic societies with moral dilemmas and credibility problems. Disinformation campaigns and overt interference in electoral processes of other countries can be part of the strategy in this power game; they distort political competition in democratic systems.

2. Issues pertaining to the EU political system

All these factors represent major challenges to liberal democracies, including EU member states. For the EU as a collective entity there are additional complexities related to the nature of the European political edifice.

The EU started as a regional economic integration project; it became a regulatory system, and is now a polity in the making. Economic integration enhanced interdependence among member states to secure stability and peace while increasing their prosperity. With globalisation, the EU assumed the additional function of regaining political control by using its collective strength to regulate economic activities (leading to the 'Brussels effect', Bradford 2020) and in international negotiations. Working through the Union is the only way for member states to be an actor, and not at the receiving end of developments in a highly interconnected world; the examples of regulating data protection (European Parliament 2024)

or artificial intelligence (Wikipedia 2024) and confronting practices of internet giants come to mind.

The EU should be better placed, than member states individually, to cope with several issues outlined above (globalisation, digitalisation, green transition, migration, geopolitics), whereas social welfare, populism or corruption could be dealt with satisfactorily in the national context.¹ The EU is a multi-level governance system characterised by higher complexity and reduced readability for citizens; they are also less familiar with this relatively recent political construct compared with the respective national political systems; these factors make political participation at the EU level more demanding for citizens.

Considering the main policy areas of integration (single market, single currency, common foreign, security and defence policy, area of freedom, justice and security, the value and political system) it becomes apparent that European integration progressed from simpler to more ambitious goals. Compared with the single market which is essentially a legal/technical matter, the other policy areas, albeit different in nature, are more demanding in terms of political integration since they engender more power transfers or the common exercise of national sovereignty at the EU level. For example, advanced fiscal integration and solidarity among members are crucial for the ability of the eurozone to withstand external or internal shocks; in an adverse international environment, member states being united and defending together European values, interests, people and territory, equally requires strong political commitment. Yet, moving towards closer political integration, while ensuring high democratic standards, makes it imperative to strengthen the democratic functioning of the Union itself.

Since member states are intrinsically involved in EU policy-making, and in the implementation and enforcement of EU legislation, a dysfunctional national level reflects on EU policies and performance. This is particularly true with respect to the national democratic processes as their effects are felt directly in the negotiation and decision-making in the Council. Indirectly, deficiencies in the rule of law or human rights in one country affect actors (citizens, companies, NGO) in partner countries given the basic freedoms of movement within the EU.

Populist parties tend to be Eurosceptic, if not openly Europhobic; they are hostile to further integration or demand the dismantling of the EU; when in power, they defy EU institutions and procedures, even rulings of the Court of Justice, despite being fully involved in policy-making. The populist and illiberal regimes in Hungary and (until recently)

Poland, acting in tandem, have been blocking for years the implementation of article 7 TEU. Were the populist trend to be confirmed, the functioning of the EU would become increasingly difficult. More importantly, it is unlikely that citizens in democratically governed member states would accept sharing sovereignty within the EU with partner countries where democratic principles are seriously and persistently violated.

Referenda are traditionally seen under the prism of direct democracy as they give citizens the possibility to directly participate in important political decisions. Referenda have been held in several member states for the ratification of EU Treaties; when rejected in some countries they could not enter into force without further negotiations and delays. In other cases, referenda concerned one country (Greek adjustment programme in 2015, Brexit in 2016) with (potential) repercussions on partners and/or the EU as a whole, with no provisions for their views to be taken into account. (Fanoulis 2023) Were referenda to continue being held, ways and means must be found for a minimum coordination to allow other citizenries to express their views.

Referenda indicate a fundamental issue of the EU as a political system. Since the EU is a *Union of citizens and states*, there is a double source of democratic legitimacy: citizens (election of the European Parliament, direct participation); and member states (represented in the Council). A conflict would arise if the two co-legislators (Parliament and Council, with their different sources of legitimacy) were to point to contrary policy directions. Such situation resembles that in a bi-cameral parliamentary system in case the two chambers display opposing majorities; the typical solution consists in a reconciliation/arbitration committee composed by members from both chambers trying to find a compromise. In the EU the so-called ‘trilogue’ between Parliament, Council and Commission serves a similar purpose in the ordinary legislative procedure.²

EU common interest corresponds to what is the national interest in a state. However, defining the common interest is much more difficult. In states, the government is legitimised to define the national interest. In the EU, there is no one single power centre but a network of power holders (member states and institutions) who must each time find a consensus on what the common interest entails. This opens the door for all kinds of negotiations and blockages.

Complex and time-consuming negotiations are particularly problematic in crisis situations where decisions must be taken urgently. From the many crises the EU has gone through in the last 15 years, the euro crisis and the COVID pandemic

1. In line with the subsidiarity principle enshrined in the Treaties, the EU should refrain from acting in policy areas where the (sub-)national level is best suited to act effectively and efficiently.
2. In France, the situation of “cohabitation” opposing a Presidential and a parliamentary majority has been notoriously difficult to manage. In the presidential system of the US, President and Congress can cooperate relatively smoothly as long as there is political will for bi-partisan compromises, but in conditions of polarisation the system shows its limits.

had a major impact on EU decision-making and led to the creation of new instruments, setting precedents for the future. Crisis management was not satisfactory in terms of democratic legitimacy (parliamentary control, transparency, accountability). Since crisis situations cannot be anticipated, the question arises whether the EU needs a legally defined state of emergency, foreseen in several national constitutions with special provisions, so as not to improvise each time a crisis occurs. (von Ondarza 2023)

II. Academic approaches and political standards

1. Scholarship on EU democracy

This empirical description of problems related to the idiosyncratic features of the EU political system calls for an analytical approach for identifying the factors at play when it comes to its democratic character. Academic discussion of an evolving system such as the EU follows closely and critically political developments. It is not the place here to refer either to democracy theories or to theories of European integration. This section is confined to approaches focusing on the EU under the prism of democracy.

A general point emerging from academic analyses is that assessing the EU democratic quality, and the standards to apply, depends on the observer's conception of the EU. For example, using a triangular model (the executive power-holder justifies to a public forum an action serving the popular constituency) one can show how accountability works depending on the normative perspective: in an inter-governmental setting, accountability is addressed to national principals; in a supranational model, accountability refers to the citizens/*demos*; in a regulatory system, accountability refers to the professional peers. (Crum & Curtin 2015)

The mainstream approach on EU democracy distinguishes between input and output legitimacy (Scharpf 1999). Input legitimacy stems from the participation of citizens or their representatives in decision-making (government by the people). Output legitimacy (government for the people) can be assessed by the effectiveness in providing public goods/services and by the capacity to act within a reasonable time. A third dimension, throughput legitimacy, refers to the quality of governance processes (Schmid 2013); the relevant criteria are transparency and political accountability.

This approach can apply to any political system; hence, it qualifies as an analytical frame for the EU with its idiosyncrasies. Citizens are represented by elected Members of the European Parliament and in the Council by their governments, which are, in turn, accountable to national Parliaments. Citizens participate less in the European than in national political life (lower turnout in EP elections – 'second-

order elections' - with large differences between member states); national Parliaments' impact on the EU legislative process remains generally limited (Karamfilova 2023); the consequence is reduced input legitimacy. On the other hand, the EU is considered superior to the national level for a number of challenges, mentioned above, where its action displays greater effectiveness and efficiency, thus delivering on output legitimacy.

Various other approaches have been proposed in the literature; they will be briefly sketched. Using a principals-agent model, an inter-governmental system is based on a delegation of powers from member states (the principals) to EU institutions (the agent). There is no EU democratic deficit as long as democracy in member states is intact; legitimacy at the national level secures EU legitimacy. However, this model presupposes that delegated powers can be revoked at any time, which only applies within a national context; powers exercised by delegation at the EU level affect people in all member states, not only in the state deciding to revoke its delegation; once powers/competences have been transferred to the EU (by the Treaties, binding on every one) they cannot be revoked unilaterally. (Agné 2015)

Within states, delegation of powers by elected officials to independent authorities occurs typically in a circumscribed policy area where specific expertise is required (for instance, monetary or competition policy). Decisions about regulatory matters can be entrusted to not democratically accountable institutions. Regulatory powers are delegated to avoid popular pressure that would inhibit optimal policy outcomes, for example in cases of time inconsistency, where short-term policy may run counter the optimal long-term policy. The delegation of regulatory powers to supranational institutions like the European Commission can be seen as a means for member states to pursue integration goals. The EU is a successful regulatory entity; but it should not engage on issues which can only be dealt with by majoritarian rule, such as distribution (Majone 1995). The argument can be pushed further: governing elites in member states use the European level of governance to escape from proper policy scrutiny by citizens or their representatives. (Mair 2013)

A critical remark: Majone (and Scharpf when he focuses on output legitimacy) reason away the democratic deficit problem; they consider efficiency more important than democracy for some policy fields; they seem to divide reality into national democracy and European technocracy. This approach presupposes that a basic consensus exists, is well known and stable over time; but in a democracy, citizens are the ultimate authority in case of doubt or controversy; this is the true meaning of democratic self-determination. (Friese & Wagner 2002)

For Habermas (2001) globalisation poses a significant challenge to the nation-state; thus forms of democratic practice need to be re-examined. His response is democratic regionalism, a democratic transnational polity based on a

shared political culture, described as constitutional patriotism. Habermas does not support the idea of a world state or a federal European state. Instead, he proposes a three-tiered framework for global governance, with national governments complemented by two new modes: supranational (global, worldwide) and transnational (regional, continental) decision-making. The EU divides sovereignty between nation-states (and their citizenries) and European citizens: nation-states maintain control over coercive authority but share sovereignty with European citizens. (Scheuerman 2017)

Grimm (2016) has suggested that the democratic deficit is not rooted in the lack of competences exercised at the EU level, but in the fact that the EU Court of Justice (with its decisions on direct effect and primacy of EU law) has proceeded to a 'constitutionalisation' of the Treaties independently from national political processes. EU acceptance by citizens can be restored if the Treaties were confined to provisions of purely constitutional character (EU goals, powers of institutions, procedures). Detailed provisions referring to policy choices should be removed from the Treaties and left to the ordinary legislative procedure, thus be subject to majority decisions.

Another way of dealing with the constitutional issue is suggested by the distinction of constituted and constituent power; not only constituted, also constituent power should be exercised democratically, through public debate and contestation at the EU level, and decisions taken by majority (Agné 2015). Fabbrini (2019) has suggested that the Conference on the Future of Europe adopts a Political Compact that would allow Treaty changes to enter into force even if not ratified by all member states.³ (See also Mavrakos 2023; Triantafyllou 2023)

2. Treaty provisions

Scholarly analyses are a useful contribution to the public debate as they clarify the issues and the political choices. Given the political salience of the question, a better understanding of where legitimacy is grounded and how it can be assessed is of primary importance. Yet, for a politically relevant analysis, Treaty provisions must be the starting point.

The functioning of the Union is founded on democratic principles; articles 9-12 TEU refer to: citizens' equality; representative democracy; direct citizens' participation; the role of national Parliaments. The Treaty takes representative democracy as the basic model for the EU; provisions concerning citizens' equality, representation and participation correspond to the EU as a Union of citizens, those concerning national Parliaments (as well as Council and European Council) to the Union of states.

EU citizenship is a function of the citizenship of a member

state; citizens' rights are enumerated in articles 20-25 TFEU. Citizenship is relevant for both representation and direct participation. The latter takes various forms: European Citizens Initiative, citizens' dialogues, public consultations, petitions to the EP, complaints to the EU Ombudsman. The Conference on the Future of Europe was a unique event for citizens' participation in the EU political life. Beyond rights, actual involvement is what matters for the democratic maturity of a society.

III. Reforms and proposals

1. Current state of democratic reforms in the EU

The EP has played a major role in the EU institutional development highlighting the notion of democratic deficit and inciting political parties and governments to draw on national experiences with parliamentary democracy. European integration required that the executive was responsible to the parliament, that the parliament was directly elected, and that it had substantial legislative powers. The EP produced the ideas of subsidiarity and the ordinary legislative procedure which found their way into the Treaties. (Kaiser et al. 2023)

Direct EP elections are held since 1979. Turnout had been in decline since, but stabilised in 2014, then increased in 2019 (European Parliament 2019). Elections are held in accordance with national electoral systems, leading to a fragmented political space; a uniform electoral procedure is instead needed; as are transnational lists for a portion of the seats so that federal political parties can develop. (European Parliament 2023a; Duff 2023)

Political discussion has focused on the limited EP involvement in important decisions, mirroring practice in national parliamentary systems: appointment of the Commission President by the European Council without the Parliament having a say; the EP does not have the right of legislative initiative since in the EU system this is a Commission prerogative; the EP does not have the budgetary power since EU budget revenue ceilings are decided by the European Council by unanimity (multiannual financial framework).

Developments in recent years have responded to a certain extent to these criticisms. On the appointment of the Commission President, the EP initiated in 2014 the lead candidate procedure (Spitzenkandidat) to give citizens a choice over who would lead the EU executive in the upcoming legislature. This procedure contributed to first stabilising (2014), then increasing (2019) turnout, which is a democratic gain; it benefitted the 2019 campaign but eventually it was

3. See the inter-governmental Treaties concluded outside the EU legal order in reaction to the financial crisis.

not followed for the Commission President appointment. The main problem is that not both legislative bodies (EP, European Council) are involved in the nomination of the lead candidate of each 'political family'; this could easily be remedied as European political parties meet regularly before European Council meetings.

Article 225 TFEU provides that the EP, acting by majority, may request the Commission to submit any appropriate proposal for the purpose of implementing the Treaties; if the Commission does not submit a proposal, it must inform the EP of the reasons. In September 2019 the Commission undertook to follow up EP requests. Since 2009 the ordinary legislative procedure (article 289 TFEU) applies for the adoption of the annual budget; this strengthened the EP role, as the distinction between compulsory and non-compulsory expenditure (common agriculture policy) no longer applies. In sum, steps were taken towards addressing main issues related to the democratic deficit.

2. Initiatives and proposals for enhancing the democratic quality of the EU

Initiatives and proposals presented in recent years by official bodies go some way in addressing the challenges to liberal democracies and the EU system, as well as democracy requirements.

Among the priorities presented by the Commission to the Parliament in September 2019 figured 'A new push for democracy' with six main points: citizen's participation, in particular the Conference on the Future of Europe; Commission commitment to follow up EP legislative initiatives; improvement of the lead candidate procedure; support to transnational lists before the 2024 elections; more transparency in the legislative process and an ethics body for all institutions; protection of democracy against disinformation from foreign actors.

The Conference on the Future of Europe was inaugurated in March 2021; four thematic panels, each with 200 randomly selected citizens, collected and formulated reform proposals. The final report (9 May 2022), contained 49 proposals and 300 practical measures. (Conference on the Future of Europe 2022; Council 2022) The suggestion of institutionalising the Conference was implemented, with the Commission convening the Citizens' panels which resemble those of the Conference (random selection, diversity in composition, strong representation of young people). They are part of the Commission policy-making toolbox for recommendations ahead of key policy proposals. The Commission work programme for 2023 contained 43 new initiatives directly or indirectly related to Conference proposals.

In 2020, the Commission adopted the European Democracy Action Plan to build more resilient democracies across the EU by: promoting free and fair elections, strengthening

media freedom, countering disinformation, the annual Rule of Law Report, anti-corruption and ethics proposals, the 2022 implementation report of the Charter of Fundamental Rights. With respect to transparency, media freedom and pluralism play a crucial role. The proposed Regulation defines rights and duties of media service providers; calls for approximation of national standards guaranteeing ownership transparency and editorial independence; a European Board for Media Services, new methodologies for assessing market concentration impacting media pluralism and harmonised methods for audience measurement are proposed. In 2023 the Commission published its fourth rule of law report, addressing judicial independence, the fight against corruption, media pluralism, and checks and balances in the member states; it formulates new country-specific recommendations and analyses progress on implementing earlier recommendations. The rule of law report is an important instrument to scrutinise domestic developments at an early stage; recommendations and their follow up allow corrective measures to be taken to prevent a negative evolution. The EP has proposed an interinstitutional agreement for a comprehensive EU mechanism on democracy, the rule of law and fundamental rights. (Bassot a, b)

A 'Defence of Democracy Package' was adopted (European Commission 2023) with a legislative proposal to ensure transparency of foreign interest representation; and two recommendations to promote free, fair and resilient elections and the participation of citizens and civil society organisations in policy-making. (On EU action on disinformation see Kachelmann & Reiners 2023)

The European Parliament (2023b) approved a report with far reaching proposals for institutional reforms. This is Parliament's input to a Convention for the revision of the Treaties; the request to the European Council to launch the Convention was reiterated. The EP calls for a bicameral system. The Union would be better prepared to act by the extension of the ordinary legislative procedure involving qualified majority voting in the Council plus co-decision with the Parliament; the EP should gain full rights of legislative initiative and become co-legislator for the EU multi-annual budget. The report calls for the reversal of the current roles of Council and Parliament in the election of Commission President (renamed "European Executive"), whereby Parliament would in future nominate and the European Council approve him/her. The report asks to introduce a mechanism for EU-wide referenda on matters relevant to the Union actions and policies (including the approval of the Treaty reform proposals at hand); to enhance existing participatory mechanisms; and to upgrade EU competences.

The Franco-German working group on EU institutional reform (2023) presented ideas to increase the EU capacity to act, get the EU ready for enlargement, and strengthen the rule of law and EU democratic legitimacy. For EU democracy four recommendations are formulated: harmonisation of electoral law and transnational lists; Council and EP to agree before the 2024 elections on the appointment of Commission President;

participatory instruments to be tied closely to EU decision-making; create a new Office for Transparency and Probity.

The report of a High-Level Group on bolstering EU democracy (Nicolaidis et al. 2023) groups specific recommendations in five pathways: ensure the highest standards of transparency and integrity; democratise crisis governance mechanisms; make the most of European elections; bolster national parliaments' link with 'Europe'; empower EU citizens through participatory democracy. The recommendations illustrate that there is no one master proposal, but rather a variety of ways, for improving EU democracy.

Conclusions

Answering the question asked in this paper cannot be straightforward. A comprehensive assessment of democratic quality needs to take into account the specific nature and complexities of the EU political system. A variety of measures were taken and initiatives launched, but progress is slow or sometimes reversed (lead candidate procedure). No progress was made on electoral law and transnational lists for the upcoming EP elections. Possibilities for national Parliaments' involvement are unequally and, overall, not well used. Efforts are needed to better familiarise citizens with the functioning of the EU (and with the history of partner countries) so as to create a common public sphere. Democratic self-determination requires that a polity takes care of its security without relying decisively on other powers; this is not the case in Europe.

Discussion about institutional reforms was revived in view of future Eastern enlargements from 27 to well over 30 members; the European Council (2023) recognised that as the EU becomes larger, successful European integration requires that institutions function effectively and that policies are fit for the future, financed in a sustainable manner and based on the EU founding values; they committed to address internal reforms with a view to adopting conclusions in summer 2024.

There is no one perfect democratic procedure but various measures which, taken together, would offer a satisfactory level of legitimacy.⁴ This is true for every democratic system, not only the EU. This statement should not be interpreted as an excuse for the current EU condition; on the contrary, it should serve as a stimulus to continue searching for ways and means to improve EU democratic quality. EU citizens and their representatives should make every effort with this aim in mind. European integration has rightly been characterised as a successful historical experiment for what has been achieved so far. Europeans should continue working towards completing the European edifice with a continent-wide, transnational democracy.

References

- Agné H. (2015), Popular power in the European Union: delegated or alienated? in: Piattoni S. (Ed.), *The European Union, Democratic principles and institutional architectures in times of crisis*, Oxford University Press, p.46-62
- Bassot E. (2023a) [The six policy priorities of the von der Leyen Commission \(europa.eu\)](#)
- Bassot E. (2023b) [The six policy priorities of the von der Leyen Commission \(europa.eu\)](#),
- Bradford A. (2020), *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*
- Conference on the Future of Europe (2022), Report on the final outcome [CoFE_Report_with_annexes_EN.pdf \(europa.eu\)](#)
- Council (2022), Preliminary technical assessment of the Conference on the Future of Europe by the Council [pdf \(europa.eu\)](#)
- Crum B., Curtin D. (2015), The challenge of making European Union executive power accountable, in: Piattoni S. (Ed.), *The European Union, Democratic principles and institutional architectures in times of crisis*, Oxford University Press, p. 63-87
- Duff A. (2023) Towards common accord? The European Union contemplates treaty change [Towards common accord? The European Union contemplates treaty change \(epc.eu\)](#)
- European Commission (2023), Press release, Defence of Democracy [Defence of Democracy \(europa.eu\)](#)
- European Council (2023) [European Council - Consilium \(europa.eu\)](#)
- European Parliament (2019) [Final turnout data for 2019 European elections announced | News | European Parliament \(europa.eu\)](#)
- European Parliament (2023a) [The European Parliament: electoral procedures \(europa.eu\)](#)
- European Parliament (2023b) [Future of the EU: Parliament's proposals to amend the Treaties | News | European Parliament \(europa.eu\)](#)
- European Parliament (2024) [Personal data protection \(europa.eu\)](#)

4. See the democratic design approach for a theoretical discussion (Saward 2021).

- Fabbrini, S. (2019), Europe's Future: Decoupling and Reforming. In *Europe's Future: Decoupling and Reforming*, Cambridge University Press
- Fanoulis, E. (2023), Agonistic reflections on the legitimacy of EU referenda, *Journal of European Integration* [Full article: Agonistic reflections on the legitimacy of EU referenda \(tandfonline.com\)](#)
- Friese H., Wagner P. (2002), Survey article: The nascent political philosophy of European polity? *The Journal of Political Philosophy*: Volume 10, Number 3, pp. 342-364 [342 342..364 \(eui.eu\)](#)
- Grimm D. (2016), Europa ja - aber welches? Zur Verfassung der europäischen Demokratie, München
- Habermas J. (2001), *The Post-national Constellation: Political Essays* (Studies in Contemporary German Social Thought)
- Kachelmann M., Reiners W. (2023), The European Union's Governance Approach to Tackling Disinformation – protection of democracy, foreign influence, and the quest for digital sovereignty, in: Tzogopoulos G.N.(Ed.), *La politique numérique de l'UE et les défis mondiaux / The EU's Digital Policy and Global Challenges, L'Europe en Formation 2023/1* (n° 396), Centre international de formation européenne, p. 11-36 [Revue L'Europe en Formation 2023/1 | Cairn.info](#)
- Kaiser W., Guerrieri S., Ripoll Servent A. (2023), The European Parliament and EU democracy, Lessons from 70 years of reforms [The European Parliament and EU democracy \(europa.eu\)](#)
- Karamfilova E. (2023), Working with national parliaments on EU affairs: An overview (2009-2022), European implementation assessment, EPRS Study [EPRS_STU\(2023\)747461_EN.pdf \(europa.eu\)](#)
- Mair P. (2013), *Ruling the void, The hollowing of Western democracy*, Verso
Majone G. (1996), *The European Community as a Regulatory State*
Mavrakos C. (2023), The formal prerequisites for the successful establishment of a federal European Political Union (EPU), ELIAMEP Policy Paper 135 Policy-paper-135-Mavrakos-final.pdf (eliamep.gr)
- Nicolaïdis K., von Ondarza N., Russack S. (2023), The Radicality of Sunlight, Five Pathways to a More Democratic Europe [The Radicality of Sunlight – CEPS](#)
- Report of the Franco-German working group on EU institutional reform (2023), *Sailing on High Seas: Reforming and Enlarging the EU for the 21st Century*, Paris-Berlin [Franco-german report EUreforms \(auswaertiges-amt.de\)](#)
- Scharpf F. (1999), *Governing in Europe: effective and democratic?* Oxford University Press
- Scheuerman W. E. (2017), Habermas and the Fate of Democracy, Boston Review [Habermas and the Fate of Democracy - Boston Review](#)
- Schmidt V. (2013), Democracy and legitimacy in the European Union revisited: input, output and "throughput", *Political Studies* 61 (1)
- Triantafyllou D. (2023), Revision of the Treaties: is Europe ready for a qualitative leap forward? [Revision of the Treaties: is Europe ready for a qualitative leap forward? - Schuman Paper N°725 - Fondation Robert Schuman \(robert-schuman.eu\)](#)
- von Ondarza N. (2023), The Crisis Governance of the European Union, More responsibility requires more democratic legitimacy, SWP [The Crisis Governance of the European Union - Stiftung Wissenschaft und Politik \(swp-berlin.org\)](#)
- Saward M. (2021), *Democratic Design*, Oxford University Press
- Wikipedia (2024), Artificial Intelligence Act [Artificial Intelligence Act - Wikipedia](#)

Opportunities and challenges for liberal democracy from Artificial Intelligence and Distributed Ledger Technologies

Giannis Rousopoulos

Policy Advisor at the Hellenic Parliament, Scientific Associate at the Hellenic Financial Literacy Institute, MSc Blockchain and Digital Currency, MSc International and European Economics

Ευκαιρίες και προκλήσεις για τη φιλελεύθερη δημοκρατία από την Τεχνητή Νοημοσύνη και τις Τεχνολογίες Κατανεμημένου Καθολικού

Γιάννης Ρουσόπουλος

Επιστημονικός Συνεργάτης, Βουλή των Ελλήνων και Επιστημονικός Συνεργάτης, Ινστιτούτο Χρηματοοικονομικού Αλφαριθμητισμού, MSc Blockchain and Digital Currency, MSc International and European Economics

Abstract

This paper delves into the contemporary juncture marked by the confluence of Distributed Ledger Technologies (DLTs) and Artificial Intelligence (AI). It critically examines the regulatory paradigm governing this convergence, particularly through the lens of libertarian principles. The study elucidates how DLTs, exemplified by blockchain, and AI are synergistically interwoven, shaping diverse sectors. It emphasizes the ascendancy of a libertarian regulatory approach, advocating for minimal intervention to foster innovation, autonomy, and decentralized governance. The paper highlights the potential of self-regulating code and decentralized networks, emphasizing the avoidance of stifling constraints. This discourse underscores the need for a nuanced regulatory framework that harmonizes the rapid evolution of these technologies with individual freedoms and innovative dynamism. Furthermore, the paper contends that liberals should advocate for an informed and participatory approach to regulatory decisions concerning technologies like TornadoCash. Additionally, the paper posits that there is a urgent need for Decentralized Intelligence Organizations in order to replace the established authorities (CIA, Mossad, MI6 et al.) and beat the state corruption. Lastly, we focus on the dilemma of the Singularity as the only way to beat economic stagnation and how we approach the sacrifice of jobs to benefit productivity with AI automation.

Key Words: Blockchain, Artificial General Intelligence, Regulation, Decentralized Autonomous Organization, Network State, Decentralized Intelligence Organization.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τη σύγχρονη τεχνολογική συγκυρία που χαρακτηρίζεται από την σύγκλιση των τεχνολογιών κατανεμημένου καθολικού (DLT) και της τεχνητής νοημοσύνης (AI). Ειδικότερα, εξετάζει κριτικά το ρυθμιστικό πλαίσιο που διέπει αυτή τη σύγκλιση, ιδίως μέσα από το πρίσμα των ελευθεριακών αρχών. Η έρευνα τονίζει με ποιον τρόπο συνεργάζονται οι τεχνολογίες κατανεμημένου καθολικού και η τεχνητή νοημοσύνη, συνδιαμορφώνοντας πολλούς κλάδους. Δίνει έμφαση στην επικράτηση μιας ελευθεριακής ρυθμιστικής προσέγγισης, υποστηρίζοντας την ελάχιστη παρέμβαση για την προώθηση της καινοτομίας, της αυτονομίας και της αποκεντρωμένης διακυβέρνησης. Παράλληλα, αναδεικνύει τις δυνατότητες του αυτορυθμιζόμενου κώδικα και των αποκεντρωμένων δικτύων, δίνοντας έμφαση στην αποφυγή ασφυκτικών περιορισμών. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζει την ανάγκη για ένα διαφοροποιημένο ρυθμιστικό πλαίσιο που θα εναρμονίζει την ταχεία εξέλιξη αυτών των τεχνολογιών με τις ατομικές ελευθερίες και τον καινοτόμο δυναμισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζει ότι οι φιλελεύθεροι θα πρέπει να υπερασπιστούν μια τεκμηριωμένη και συμμετοχική προσέγγιση στις ρυθμιστικές αποφάσεις που αφορούν τεχνολογικές καινοτομίες όπως το Tornado Cash. Επιπλέον, η έρευνα αναδεικνύει την επείγουσα ανάγκη για αποκεντρωμένους οργανισμούς πληροφοριών προκειμένου να αντικαταστήσουν τους παραδοσιακούς οργανισμούς πληροφοριών (CIA, Mossad, MI6 κ.α.) και να πατάξουν την κρατική διαφθορά. Τέλος, εστιάζει στο δίλημμα της μοναδικότητας (singularity), που παρουσιάζεται ως ο

μόνος τρόπος για να υπερβούμε την οικονομική στασιμότητα και στο πως προσεγγίζουμε τη θυσία των θέσεων εργασίας προς όφελος της παραγωγικότητας, που προσφέρει η τεχνητή νοημοσύνη μέσω της αυτοματοποίησης.

Λέξεις κλειδιά: Blockchain, Τεχνητή γενική νοημοσύνη, Ρυθμιστικό πλαίσιο, Αποκεντρωμένη αυτόνομη οργάνωση, Κράτος δίκτυο, Αποκεντρωμένη οργάνωση πληροφοριών.

The Convergence of Artificial Intelligence and Blockchain

In the evolving landscape of technology, Artificial Intelligence and blockchain are increasingly recognized as complementary forces. AI's strength lies in its ability to mine knowledge from data, transforming it into actionable intelligence. Blockchain, on the other hand, acts as a secure data storage method, or "hyper ledger," supporting AI's need for reliable data. This synergy enables blockchain to enhance AI's capabilities by providing high-quality data for modeling, thereby improving model accuracy (Qu et al., 2023).

Furthermore, blockchain's inherent qualities—being distributed, open, transparent, and tamper-resistant—improve the authenticity, relevance, and effectiveness of data used in AI applications. Combining technologies like distributed data storage, point-to-point transmission, consensus mechanisms, and encryption algorithms, blockchain fortifies the intelligence level of AI models across three critical aspects: data, computing power, and algorithms. This integration innovates AI's collaborative mode and computing paradigm, ultimately constructing a new AI ecosystem where decentralized intelligent joint modeling is possible, offering flexible computing capabilities tailored to specific application needs (Qu et al., 2023).

The role of smart contracts in blockchain, fundamental pieces of code implementing specific algorithms, can be significantly enhanced through AI. By imbuing these contracts with intelligence and automatic capabilities, AI can optimize and simulate the natural evolution and data sorting within the blockchain. This integration not only prevents the bifurcation of linked nodes but also improves the efficiency of blockchain operations. AI's capability to transform traditional contracts into smart contracts addresses security, usability, and reliability issues. Moreover, the introduction of decentralized learning systems, like "joint learning" in AI, can address the challenge of redundant information on the blockchain, thereby enhancing its extensibility and efficiency. On the other hand, the AI industry currently grapples with the challenges of data sharing and management. The lack of a unified and efficient mechanism for data sharing, especially within the realms of government and large companies, hampers the development of AI applications by small and medium-sized enterprises. Blockchain's distributed database model facilitates efficient data sharing, allowing network

participants access to a broader range of data. This model also promotes the establishment of a cleaner, more organized personal data system, paving the way for a new data market based on technologies like homomorphic encryption, zero-knowledge proof, and differential privacy. Consequently, this model significantly broadens the source channels for data acquisition, making AI predictions and evaluations more accurate and reliable (Qu et al., 2023).

The fusion of AI and blockchain in the finance sector marks a significant leap in technological innovation. AI's capability to process and learn from data has been instrumental in enhancing the efficiency of smart contracts. These smart contracts dictate the norms of communication and agreement between parties. The integration of AI with these contracts has notably amplified their efficacy, making them a powerful tool in the finance industry and digital trading realm. This amalgamation of AI and blockchain has led to a paradigm shift in financial operations, where the requirement for human intervention in agreement analysis and workflow management is significantly reduced (Dubey et al., 2022).

Additionally, Machine Learning (ML), a subset of AI, is employed to create unbiased credit rating systems, devoid of human error or subjectivity. ML algorithms are also critical in detecting and preventing financial frauds, such as credit card fraud and money laundering. These systems evolve with time, adapting to new technologies and patterns of fraudulent activities. Furthermore, the integration of modern advances in ML and deep learning across various domains has revolutionized algorithmic trading platforms, enabling automated, data-driven trading decisions. (Dubey et al., 2022).

AI offers advanced solutions in banking by mimicking human intelligence in machines, which are programmed to perform a wide array of tasks including transaction organization, account keeping, investment, and portfolio management (Boustani 2021). This technological advancement significantly lowers operational costs and redefines professional roles within the banking industry. Additionally, AI plays a pivotal role in enhancing the security of banking operations by detecting money laundering activities and other illicit transactions through pattern analysis of historical data (Lui & Lamb 2018).

In parallel, blockchain technology has been instrumental in elevating the standard of services in banking. Characterized by its decentralized digital ledger system, blockchain records all activities and transactions in a chronologically public manner, immune to control or alteration by any single user (Ozili 2019). This innovation lays the foundation for a significant portion of world remittances and assures heightened security and integrity of financial transactions. The fusion of AI and blockchain is steering the banking sector towards Industry 5.0, where banking operations are envisaged to become more personalized, platform-based, and customer-centric. This future of banking predicts a scenario where more than two billion people will have digital accounts, with machines playing a greater role in decision-making processes, including tasks

like loan applications, account management, and financial advisory (Vedapradha & Ravi 2021).

Additionally, the interplay of blockchain and AI within the metaverse establishes a novel paradigm where virtual assets and identities are secured through distributed storage. This advancement ensures a high degree of security and integrity, essential for fostering trust in digital environments (Yang et al., 2023). The implementation of smart contract technology in this context creates a reliable environment for transactions and interactions within the metaverse. This system upholds the value exchange and transparent execution of system rules, crucial for the effective functioning of virtual economies. Such technologies enable the creation of a digital virtual world where individuals can engage in diverse social and economic activities, transcending the limits of the physical world (Yang et al., 2023). This shift has significant implications for liberal democracies, where the transparent and decentralized nature of blockchain can be harmonized with democratic values, offering a new avenue for participatory governance and decision-making.

Moreover, the metaverse is anticipated to mirror various financial aspects of the real world, such as estate purchases and service acquisitions, with transactions not limited to token transferring (Yang et al., 2023). The evolution of the metaverse, supported by blockchain and AI, poses unique challenges and opportunities for liberal democracies. It necessitates the development of governance mechanisms that can adapt to the high transaction volumes and diverse economic activities within the metaverse. The integration of technologies like Non-Fungible Tokens (NFTs) and Decentralized Autonomous Organizations (DAOs) within this framework indicates a shift towards more inclusive and decentralized models of economic and social interaction, resonating with the core tenets of liberal democracy (Yang et al., 2023).

The convergence of blockchain technology and AI is ushering in a transformative era across various industries. This integration highlights the synergies between these two technologies, unlocking numerous possibilities in fields such as data security, decentralized applications, and autonomous systems. The fusion of blockchain and AI is redefining traditional practices, enhancing data security through AI-powered threat detection and optimizing supply chain management through AI algorithms analyzing blockchain-stored data. Additionally, the integration facilitates more complex and dynamic smart contract executions based on real-time data and events, and AI-driven identity verification combined with blockchain's immutability offers secure and efficient verification methods in various applications, including Know Your Customer (KYC) processes. This amalgamation is also promoting innovative approaches in decentralized AI training, AI model tokenization, and AI-powered data marketplaces, fostering new methodologies in data sharing and monetization (Verma, 2023).

Looking towards the future, the advancements in AI are expected to significantly impact sectors from healthcare to fi-

nance, leading to Industry 5.0 and enhanced human-machine interactions. The continued evolution of blockchain technology will focus on scalability, interoperability, and sustainability, with significant growth anticipated in decentralized finance (DeFi). Moreover, the integration of AI and blockchain is set to address challenges in cybersecurity and privacy, with the adoption of renewable energy sources, telemedicine, and advancements in wearable health tech. The combination of these technologies will also influence electric and autonomous vehicles, e-commerce, and online retail, reshaping industries with virtual reality and augmented reality enhancements. As these trends evolve, they present opportunities for innovation and positive change, yet also pose challenges related to ethics, security, and regulation, necessitating adaptability and a proactive approach to technology and societal change (Verma, 2023).

Blockchain and AI Regulation

Blockchain technology redefines governance through its 'rule of code', a paradigm that contrasts with traditional 'rule by law'. This approach, embedded in the technology's architecture, enables a decentralized and autonomous regulatory system. It challenges conventional legal frameworks by emphasizing self-enforcement and self-regulation within blockchain networks. This shift from central authority to distributed governance encapsulates the essence of blockchain, illustrating how it can serve as a self-regulatory mechanism that aligns with libertarian principles of minimal intervention. This transformative approach in regulatory practices reflects the potential of blockchain to establish a new equilibrium between technological innovation, individual autonomy, and collective governance (Primavera de Filippi et al., 2022).

The 'code as law' paradigm embodies a departure from centralized, top-down regulatory models, proposing instead a system where governance is encoded within the blockchain technology itself. This approach suggests a self-regulatory mechanism, where rules and compliance are not enforced by external authorities but are inherent in the blockchain network. Such a system promises greater efficiency, transparency, and security, characteristics that are pivotal in the digital age, especially in the context of complex socio-economic interactions facilitated by blockchain technologies.

This novel approach to governance resonates with libertarian principles, advocating for minimal external intervention and maximizing autonomy and innovation. By embedding regulatory mechanisms within the technology, blockchain presents a compelling case for a self-regulatory model that aligns with the ethos of decentralized control. Furthermore, the 'code as law' model challenges policymakers, legal experts, and technologists to rethink traditional concepts of governance and regulation, pushing the boundaries of how rules are created, implemented, and enforced. This model advocates for a more dynamic and responsive approach to regulation, one that is capable of adapting to the rapid pace of technological change

and the complexities of the digital economy (Zou, 2020).

The implications of this blockchain-driven paradigm shift extend beyond mere regulatory efficiency. It opens up new avenues for citizen engagement and empowerment, democratizing the process of governance by distributing control and decision-making. This aspect of blockchain technology aligns with the broader democratic ideals of participatory governance and individual autonomy, suggesting a future where technology not only serves as a tool for economic transactions but as a foundational element in the architecture of societal governance (Patrick and Bana, 2017). The Tornado Cash case illustrates the complex interplay between decentralized finance and regulatory oversight, emphasizing the need for balanced governance structures that respect both innovation and legal frameworks. This case highlights the challenges in aligning blockchain's potential for anonymity and financial freedom with the imperatives of legal compliance and transparency, underlining the importance of developing regulatory approaches that uphold democratic values while adapting to the evolving landscape of blockchain technology.

In the realm of internet governance, the interplay between self-regulation, co-regulation, and state regulation is crucial. Self-regulation entails industries setting and adhering to their own rules, fostering an environment where innovation thrives without excessive state intervention. Co-regulation combines industry initiative with state oversight, ensuring that regulations are both effective and responsive to technological changes. These approaches align with the ethos of decentralized networks and self-regulating code, underscoring the potential for these systems to govern effectively while maintaining flexibility and adaptability. This perspective is instrumental in shaping a regulatory environment conducive to technological advancement and autonomy, reflecting a shift towards more dynamic and responsive governance models in the digital era (Kleinsteuber, 2004).

The European Union's regulatory approach to artificial intelligence and the recent EU AI Act, characterized by a risk-based classification, serves as a noteworthy case study. This framework categorically assesses AI applications, imposing stringent controls on 'high-risk' systems while allowing greater freedom for less critical applications. This methodology underscores the EU's commitment to balance technological advancement with ethical governance, a consideration crucial to the liberal viewpoint. Such a model, while fostering innovation, also places paramount importance on individual rights and societal values (Finocchiaro, 2022).

In the landscape of emerging technology regulation, a framework that emphasizes ethical governance, stakeholder engagement, and adaptability is paramount. This approach, particularly relevant to AI and blockchain technologies, advocates for a synthesis of diverse regulatory models. It underscores the significance of aligning technological advancement with ethical principles and societal values. This methodological stance is reflective of an evolving regulatory

paradigm that seeks to balance innovation with individual rights and societal welfare, resonating with the principles of decentralized governance and minimal intervention. This integrated approach is key in navigating the complexities of regulating rapidly evolving technologies in a manner that upholds both individual freedoms and the collective good (Almeida et al., 2021) (Engler, 2023).

Network States and Decentralized Intelligence Organizations

In the contemporary geopolitical landscape, the emergence of network states represents a paradigmatic shift, challenging the traditional hegemony of established nation-states and their intelligence apparatuses, such as the CIA, Mossad, and MI6. In an era marked by rapid information exchange and a growing distrust in centralized authorities, decentralized intelligence organizations are not only necessary but inevitable. These entities, emerging from the confluence of digital networks and social movements, promise a new form of governance and intelligence gathering, one that is more resilient to corruption and state-level manipulations. The network state, as a digital-first entity, leverages blockchain technology, crowdsourced intelligence, and decentralized decision-making processes to create a more transparent and accountable form of governance. This model addresses the urgent need to combat state-level corruption and inefficiency, positing a future where intelligence and decision-making are democratized, participatory, and less susceptible to the pitfalls of centralized control.

The notion of decentralized intelligence organizations is intrinsically linked to the broader discourse on the evolution of governance in the digital age. The 'Network State', as proposed by Balaji Srinivasan, elucidates how the rapid proliferation of digital technologies and networks has catalyzed a shift towards more distributed forms of governance and intelligence gathering. This transition is underpinned by a growing disillusionment with traditional state structures, perceived as increasingly inept at managing the complexities of the global information ecosystem. In this context, decentralized intelligence organizations emerge as agile, network-centric entities that leverage collective intelligence and data-driven insights to address contemporary challenges. These organizations, by their very nature, are designed to operate beyond the confines of traditional geopolitical boundaries, offering a more fluid and responsive approach to intelligence that is attuned to the nuances of a hyper-connected world.

In the realm of international relations and statecraft, the ascendancy of decentralized intelligence organizations represents a transformative shift in the balance of power. These entities, unshackled from the bureaucratic inertia of traditional intelligence agencies, are capable of navigating the intricate web of global politics with unprecedented agility. By harnessing the collective wisdom of a globally distributed

network of individuals, these organizations embody a new form of 'digital diplomacy', where decision-making is democratized and intelligence is sourced from a multitude of perspectives. This paradigm shift underscores a move towards a more participatory and inclusive form of global governance, where power is not concentrated in the hands of a few, but dispersed across a network of empowered individuals and communities (Srinivasan, 2022).

The systematic review on decentralized artificial intelligence (DAI) sheds light on the transformative potential of decentralized frameworks in intelligence gathering and analysis. In the context of statecraft and governance, DAI stands out as a robust alternative to traditional, centralized intelligence models. This paradigm shift, enabled by advancements in blockchain technology and cryptography, offers an innovative approach to intelligence – one where a distributed network of agents collaboratively processes information. Such a framework not only enhances the efficiency and accuracy of intelligence operations but also significantly mitigates the risks associated with central points of failure, which are inherent in traditional intelligence systems (Vincent et al., 2023).

The application of DAI in the realm of statecraft transcends conventional methodologies, offering a more agile and responsive intelligence mechanism. The decentralized nature of DAI aligns with the principles of modern governance that advocate for transparency, accountability, and participatory decision-making. In this model, intelligence is no longer a domain restricted to elite agencies; instead, it evolves into a collaborative effort where insights are derived from a diverse set of sources, including individual contributors and autonomous agents. This shift not only democratizes intelligence but also imbues it with a level of comprehensiveness and depth unattainable by centralized entities (Vincent et al., 2023).

Furthermore, the integration of AI and blockchain in DAI systems introduces an unprecedented level of security and integrity in intelligence operations. Blockchain's inherent characteristics of immutability and transparency ensure that intelligence data remains unaltered and traceable, addressing the perennial challenges of data tampering and misinformation. Moreover, the AI component of DAI allows for sophisticated analysis and pattern recognition, enabling the prediction of trends and behaviors with remarkable accuracy. This symbiotic relationship between AI and blockchain within DAI not only fortifies intelligence processes against manipulation but also opens new avenues for proactive and preemptive intelligence strategies, crucial in combating state-level corruption and inefficiency (Vincent et al., 2023).

The exploration of Decentralized Autonomous Organizations (DAOs), particularly in the context of Parallel Intelligence, offers a new perspective on governance and decision-making in the digital era. The integration of parallel intelligence into DAOs enables a more dynamic and responsive governance

structure, where decisions are not only decentralized but also informed by a multitude of diverse, yet synchronized, inputs. This approach significantly enhances the adaptability and efficiency of governance processes, offering a promising solution to the challenges faced by centralized intelligence organizations.

In the realm of intelligence and statecraft, the concept of Parallel Intelligence DAOs introduces an innovative model for managing complex systems. This model effectively combines artificial intelligence with decentralized decision-making, thus creating a framework where governance is both data-driven and participatory. By enabling a real-time analysis of global events and their potential implications, Parallel Intelligence DAOs are poised to provide a more holistic and accurate intelligence perspective, crucial for informed policy-making in a rapidly evolving world (Ding et al., 2023).

Furthermore, by utilizing blockchain technology, these DAOs ensure the immutability and transparency of data, a critical factor in intelligence operations. This aspect addresses the growing concerns about data manipulation and misinformation prevalent in traditional intelligence agencies. Additionally, the application of advanced AI algorithms in Parallel Intelligence DAOs enables sophisticated data analysis and pattern recognition, leading to more predictive and preemptive intelligence strategies. This represents a significant leap forward in the field of intelligence, moving towards a future where intelligence gathering is not only decentralized but also more reliable and forward-looking (Ding et al., 2023).

Singularity and economic stagnation

The advancement of AI, particularly as we approach the Singularity, presents a paradoxical scenario in economic evolution. While AI has the potential to alleviate economic stagnation through heightened productivity and efficiency, it simultaneously poses a threat to traditional job markets. According to Halal et al. (2016) nearly half of current jobs could be at risk of automation by 2025, leading to significant unemployment challenges. This shift necessitates a reevaluation of economic structures and employment strategies, balancing the benefits of AI-driven productivity against the risks of widespread job displacement. (Halal et al., 2016)

Additionally, we have to underscore the need for strategic adaptation in the face of AI-induced labor market shifts. As routine jobs succumb to automation, there emerges a critical need for fostering skills and roles that AI cannot easily replicate. These include creative, entrepreneurial, and interpersonal skills, which are crucial for thriving in a post-Singularity (or post-labor economy). The challenge lies in equipping the workforce with these skills while managing the transition for those whose jobs are automated. This balance is essential

for maintaining social stability and economic vitality in an increasingly AI-dominated landscape.

The intersection of AI, particularly advancements exemplified by conversational models like ChatGPT, and the evolving workforce dynamics, presents a paradox of progress. While AI's integration into various sectors – ranging from healthcare to finance – is undeniably accelerating productivity and fostering innovation, it concurrently precipitates a significant upheaval in employment paradigms. The crux of this development lies in AI's dual-edged nature: a potent catalyst for economic rejuvenation capable of surmounting stagnation, yet also a harbinger of job displacement. This dichotomy necessitates a nuanced understanding of AI's role in the labor market, especially considering its potential to automate tasks across a spectrum of complexities.

The transformative impact of AI on job structures and requirements underscores the urgency for strategic adaptation in skills development and educational frameworks. As routine and repetitive tasks increasingly fall within the purview of AI's capabilities, the demand for cognitive skills that emphasize creativity, problem-solving, and emotional intelligence is poised to rise. This shift heralds a new era of job evolution rather than extinction, where the symbiosis between human intellect and AI's efficiency becomes paramount. Consequently, a substantial investment in reskilling and upskilling initiatives emerges as a critical response to this transition, ensuring that the workforce remains agile and compatible with an AI-augmented economic landscape (Shaji et al., 2023)

The dilemma of AI-induced economic progress juxtaposed against job market volatility becomes a focal point of contemporary economic discourse. While AI fosters job creation in fields requiring advanced technical skills, it disproportionately affects roles susceptible to automation. This situation creates a workforce imbalance, where the demand for skilled labor in AI-driven sectors increases yet leaves a void in sectors where AI replaces human labor. This dichotomy reflects the core of the Singularity dilemma: the pursuit of economic growth and technological advancement at the potential expense of widespread job displacement (Strack et al., 2021).

The advent of AGI (Artificial General Intelligence) presents a pivotal challenge to the global job market, catalyzing a shift from traditional employment to automation and digitization. The dilemma of leveraging AI for economic growth while addressing job losses is a complex aspect of the Singularity. AI's capacity to enhance productivity and tackle stagnation is undeniable, but it also accelerates the obsolescence of certain job categories. This situation necessitates a dual approach: Firstly, a strategic focus on developing sectors and roles where AI complements rather than replaces human labor. Secondly, a robust policy framework to support the workforce transition, including reskilling programs and education aligned with future job requirements, ensuring that the benefits of AI-driven productivity are not overshadowed by social and economic disparities (Higgins, 2013).

As we approach the Singularity, the nature of work undergoes a profound transformation. The future job landscape will likely be characterized by a blend of AI-augmented roles, new career paths driven by AI innovations, and traditional jobs redefined by AI's capabilities. To effectively navigate this transition, a multidisciplinary approach involving technological innovation, educational reform, and economic policies is crucial. This approach should aim to harmonize AI integration with job preservation and creation, ensuring sustainable economic growth and social stability in the era of AI-driven transformation.

Conclusion

The integration of AI and blockchain presents significant implications for liberal democracy, emphasizing transparency, accountability, and participatory governance. This convergence enhances data integrity and decision-making in democratic processes, particularly evident in the financial sector where it promotes equitable, transparent systems and mitigates corruption risks. Additionally, in the metaverse, the amalgamation of AI and blockchain fosters a secure, inclusive virtual environment, reflecting democratic ideals of fairness and participatory governance. This technological synergy not only aligns with the core values of liberal democracies but also signifies a shift towards more decentralized, inclusive economic and social models, offering new prospects for democratic engagement and decision-making.

Blockchain's transition to a 'rule of code' paradigm epitomizes a shift towards decentralized, autonomous governance systems, aligning with libertarian principles and enhancing transparency and individual autonomy. This paradigm challenges traditional legal frameworks, promoting a self-regulatory mechanism intrinsic to blockchain networks that democratizes governance and empowers citizens. Concurrently, the regulation of AI, particularly through frameworks like the European Union's risk-based approach, underscores the importance of balancing technological innovation with ethical governance and the protection of fundamental rights. This approach reflects a conscientious effort to align AI's rapid advancement with societal values and individual liberties, ensuring that technology serves the broader interests of a democratic society.

The advent of network states and decentralized intelligence organizations represents a transformative shift in the governance landscape, particularly within the context of liberal democracy. This shift signifies a move away from traditional centralized models to a more distributed form of governance that is inherently more transparent, accountable, and participatory. The integration of blockchain technology ensures data integrity and immutability, while AI facilitates sophisticated data analysis and pattern recognition, collectively enhancing the efficiency and accuracy of intelligence operations. Such decentralized systems, epitomized by DAOs, democratize intelligence and decision-making, thereby aligning with the democratic ethos of individual

autonomy and collective engagement. This paradigmatic shift not only challenges the hegemony of established nation-states and their intelligence apparatuses but also promises a more resilient, agile, and inclusive approach to governance and statecraft, resonating with the fundamental principles of liberal democracy and offering a blueprint for a more adaptive and responsive global governance structure in the digital era.

The advent of advanced AI technologies, particularly as society approaches the Singularity, presents a paradox in the context of liberal democracies: the potential to alleviate economic stagnation through increased productivity and efficiency is counterbalanced by the threat of widespread job displacement. This dichotomy necessitates a critical reevaluation of employment strategies and economic structures, emphasizing the need for a workforce equipped with skills resilient to automation, such as creativity, problem-solving, and emotional intelligence. Proactive policy measures and educational reforms are imperative to manage this transition. Navigating this balance is essential for maintaining economic vitality and social stability in liberal democracies, as they confront the challenges and opportunities presented by the transformative impact of AI on the global job market.

References

- Alison Lui & George William Lamb (2018) Artificial intelligence and augmented intelligence collaboration: regaining trust and confidence in the financial sector, *Information & Communications Technology Law*, 27:3, 267-283, DOI: 10.1080/13600834.2018.1488659.
- Boustani, N. M. (2021). Artificial intelligence impact on banks clients and employees in an Asian developing country. *Journal of Asia Business Studies*, ahead-of-print. doi:10.1108/JABS-09-2020-0376.
- Chongxiao Qu et al. (2023), "Exploration on the Fusion of Artificial Intelligence and Blockchain", The 52nd Research Institute of China Electronics Technology Group Corporation.
- Chhaya Dubey et al. (2022), "Confluence of Artificial Intelligence and Blockchain Powered Smart Contract in Finance System".
- Coglianesi, Cary (2021), "Regulating New Tech: Problems, Pathways, and People". All Faculty Scholarship. 2753. https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/2753.
- Daria-Brianna REABCIUC et al. (2023), "How AI may replace jobs in the future" TECHNICAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF UNDERGRADUATE, MASTER AND PHD STUDENTS.
- Ding, Wenwen et al. (May 2023), "A Novel Approach for Predictable Governance of Decentralized Autonomous Organizations Based on Parallel Intelligence", 2023, IEEE TRANSACTIONS ON SYSTEMS, MAN, AND CYBERNETICS: SYSTEMS, VOL. 53, NO. 5.
- Dr.A.Shaji George, A.S.Hovan George, A.S.Gabrio Martin (2023), "ChatGPT and the Future of Work: A Comprehensive Analysis of AI's", *Partners Universal International Innovation Journal*.
- Ellul, Joshua et al. (2020), "Regulating Blockchain, DLT and Smart Contracts: a technology regulator's perspective", *Academy of European Law*, Springer.
- Engler, Alex (2023), "A comprehensive and distributed approach to AI regulation", *Brookings Institute*.
- Fenwick, Mark D. et al. (2017), "Regulation Tomorrow: What Happens When Technology Is Faster than the Law?", *American University Business Law Review*, Volume 6 | Issue 3.
- Finocchiaro, Giusella (2023), "The regulation of artificial intelligence", *AI & Society*, Springer.
- Halal, William & Kolber, J. & Davies, O. (2016). Forecasts of AI and future jobs in 2030: Muddling through likely, with two alternative scenarios. 21. 83-96. 10.6531/JFS.2016.21(2). R83.
- Higgins, James M. (2013), "The Fourth Singularity and the Future of Jobs", *World Future Review* 5(1) 11–23.
- Josivania Silva Farias et al. (2021), "Artificial Intelligence Regulation: a framework for governance, Ethics and Information Technology".
- Kleinsteuber, Hans J. (2004). The Internet between Regulation and Governance. In Christian Möller and Arnaud Amouroux (Eds). *The Media Freedom Internet Cookbook*. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Vienna.
- Patrick, Gabrielle, Bana, Anurag (2017), "Rule of Law Versus Rule of Code: A Blockchain-Driven Legal World", *IBA Legal Policy & Research Unit Legal Paper*.
- Primavera de Filippi, Morshed Mannan, Wessel Reijers (2022), "Blockchain Technology and the Rule of Code: Regulation via Governance".
- Rane, Nitin and Choudhary, Saurabh and Rane, Jayesh (2023), *Blockchain and Artificial Intelligence (AI) integration for revolutionizing security and transparency in finance*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4644253>.
- Rubén Leal Buenfil, Alexander Hernandez Romanowski (2023) "Decentralized Finance regulation to foster competition and economic growth", *Análisis Económico*, vol. XXXVIII, núm. 98, mayo-agosto de 2023.

Sandner, Philipp et al. (2022), "Convergence of Blockchain, IoT, and AI", *frontiers in Blockchain*.

Strack, Rainer et al. (2021), "The Future of Jobs in the Era of AI", Boston Consulting Group Report.

Srinivasan, Balaji (2022), "The Network State".

Taeihagh, Araz et al. (2021), "Assessing the regulatory challenges of emerging disruptive technologies, Regulation & Governance".

Verma, Manish (2023), "Blockchain and AI Convergence: A

New Era of Possibilities" Published in *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd)*, ISSN: 2456-6470, Volume-7 | Issue-5, IJTSRD59864 October 2023, pp.130-138, URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd59864.pdf.

Vincent, Mariya et al. (2023), "Systematic Review on Decentralised Artificial Intelligence and Its Applications", *International Conference on Innovative Data Communication Technologies and Application*.

Zou, Mimi (2020), "Code: And Other Laws of Blockchain".

Reshaping Enlargement Process: The model of staged integration

Eleni Siapikoudi, PhD Candidate, University of Macedonia

Αναδιαμορφώνοντας τη διαδικασία της διεύρυνσης: Το μοντέλο της σταδιακής ολοκλήρωσης

Ελένη Σιαπικούδη, Υπ. Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Abstract

Over the last few years, continuing crises and challenges constantly highlight the imperative need for reforms and alternative policies. Russia's invasion of Ukraine is a turning point for international security and peace and has forced both national governments and the European Union to review their policies and respond immediately. In this context, the question of European integration and enlargement returned to the political agenda of the Union and the public debate. Even though the enlargement process remained stagnated for more than 20 years, the war in Europe brought back the topic on the agenda. A revised proposal of EU enlargement, which has gained attention over the last years, is oriented towards the so-called integration of the candidate countries "in stages" (staged integration), in order to refresh the processes and reforms and to provide immediate guarantees to these countries, which seem to have lost their interest in joining the EU. This paper aims to highlight what are the contemporary developments regarding the enlargement process, how staged integration for new members can work, and why it is crucial for the EU to reaffirm its role in the region and protect liberal democracy.

Key words: European Union, Enlargement, Staged Integration, Western Balkans.

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, συνεχιζόμενες κρίσεις και προκλήσεις υπογραμμίζουν συνεχώς την επιτακτική ανάγκη για μεταρρυθμίσεις και εναλλακτικές πολιτικές. Η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία αποτελεί σημείο καμπής για τη διεθνή ασφάλεια και ειρήνη και έχει αναγκάσει τόσο τις εθνικές κυβερνήσεις, όσο και την Ευρωπαϊκή Ένωση να αναθεωρήσουν τις πολιτικές τους και να ανταποκριθούν άμεσα. Στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και διεύρυνσης επανήλθε στην πολιτική ατζέντα της Ένωσης και στον δημόσιο διάλογο. Παρ' όλο που η διαδικασία

της διεύρυνσης παρέμεινε στάσιμη για περισσότερα από 20 χρόνια, ο πόλεμος στην Ευρώπη επανέφερε το θέμα στην ημερήσια διάταξη. Μια αναθεωρημένη πρόταση διεύρυνσης της ΕΕ, η οποία έχει προσελκύσει την προσοχή τα τελευταία χρόνια, προσανατολίζεται στη λεγόμενη ένταξη των υποψηφίων χωρών «σταδιακά» (σταδιακή ολοκλήρωση), προκειμένου να ανανεωθούν οι διαδικασίες και οι μεταρρυθμίσεις και να παρασχεθούν άμεσες εγγυήσεις σε αυτές τις χώρες, που φαίνεται να έχουν χάσει το ενδιαφέρον τους για ένταξη στην ΕΕ. Η εργασία αυτή στοχεύει να επισημάνει ποιες είναι οι σύγχρονες εξελίξεις σχετικά με τη διαδικασία διεύρυνσης, πώς μπορεί να λειτουργήσει η σταδιακή ένταξη των νέων μελών και γιατί είναι ζωτικής σημασίας για την ΕΕ να επιβεβαιώσει εκ νέου τον ρόλο της στην περιοχή και να προστατεύσει τη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Λέξεις κλειδιά: Ευρωπαϊκή Ένωση, διεύρυνση, Ενσωμάτωση σε στάδια, Δυτικά Βαλκάνια.

Introduction

The challenges of liberal democracy today could be intensified in various forms and contexts on national and international levels. Over the last few years, the EU had to deal with multidimensional crises that increased Euroscepticism and promoted the emergence of nationalism and conservative forces. It is commonplace that contemporary challenges such as the pandemic, security threats, and energy autonomy are not issues that member states can deal with on a national basis. Therefore, continuing crises and challenges highlight the imperative necessity for reforms and alternative policies for effective solutions.

What is more, the Russian invasion of Ukraine not only changed the geopolitical environment but also offered a chance to reconsider the EU's place in the world. In this context, the question of European integration and enlargement returned to the political agenda of the Union and the public debate.

For years, the enlargement policy, although unequivocal, was

not considered a priority. Enlargement fatigue and stagnation dominated the procedures. Despite the fact that the EU outweighs any other option in the region, the stagnation and lack of incentives open the way to third powers like Russia and China to invest, promote economic and trade relations, and arguably create strong political relations and influence Western Balkan countries towards different directions. To an extent, the illiberal and undemocratic voices inside those countries have an opportunity to create and promote narratives against the Union.

As I will be demonstrating, a number of scholars and political experts call for a new strategy to be applied to the enlargement process in order to rejuvenate and revive something that currently appears unattainable for the candidate countries. One of these proposals is the so-called integration in stages or staged integration.

The aim of this paper is to present:

1. Contemporary developments regarding the enlargement process
2. The model of staged integration
3. Why it is crucial to reaffirm the EU's role in the region and the protection of liberal democracy.

Enlargement at a crossroad

It has been almost 20 years since the enlargement process has stagnated, only with the exception of Croatia who joined the Union in 2013. Other than that, countries of the Western Balkans and Eastern Partnership are in the "waiting list" for many years. Some of them with waiting for acceptance to become candidate countries and others with candidate status attempting to start the negotiations.

Each country is a unique case with a different political and economic background, and it is quite impossible to proceed with substantial reforms and alterations without additional assistance and support from the Union itself.

Many academic, political experts and policy-makers have begun to question the enlargement process and its effectiveness since it seems to be stuck in those cases for many years, and alternative ways have been recommended. One of them is "staged integration", meaning the accession of new member states in different stages in accordance with the level of their reforms and improvements. These incentives become more and more obvious and seems to gain space in the political dialogue and public debate at many occasions.

The first reference on the necessity to alter enlargement process came on February 5th of 2020, when Commissioner Olivér Várhelyi announced on a press conference the Revised Enlargement Methodology proposal. The purpose was to re-

establish a credible EU perspective for the Western Balkans and to make it very clear that for the Commission and for the EU as a whole, it is a top priority to have stability, peace and prosperity in our region. As he stated,

"The European Union enlargement to the Western Balkans is a top priority for the Commission. We are working on three tracks: Firstly, today we propose concrete steps on **how to enhance the accession process**. While we are strengthening and improving the process, the goal remains accession and full EU membership. Secondly, and in parallel, the Commission stands firmly by its recommendations to open accession negotiations with North Macedonia and Albania and will soon provide an update on the progress made by these two countries. Thirdly, in preparation for the EU-Western Balkans Summit in Zagreb in May, the Commission will **come forward with an economic and investment development plan for the region.**" (Várhelyi, 2020)

The direction of the commission focused on 4 main elements: credibility, predictability, dynamism, and stronger political steer.

The second crucial step came after Russia's full-scale invasion of Ukraine and the will to provide support and a clear political stance toward the Ukrainian people. In this vein, the leaders of the EU granted Ukraine the status of a candidate country for EU accession during the European Council on June 23, 2022. This move, on the one hand, was quite decisive and indicative of the circumstances that had arisen from the war, but it also had a series of chain reactions for the WB countries that have been in the "entrance hall" for several years.

In continuation of this altering policy, the Tirana Declaration was signed in Albania on December 6th, 2022. In this document, there are four main elements, which indicate the promotion of alternative perspectives on the EU Enlargement process. As the Declaration highlights:

- Russia's escalating war of aggression against Ukraine puts European and global peace and security at risk and underlines the importance of the strategic partnership between the EU and the Western Balkans region.
- The EU **reaffirmed its full and unequivocal commitment to the European Union integration perspective of the Western Balkans** and called for the acceleration of the accession process, based on credible reforms by the partners, fair and rigorous sectarianism, and the principle of our own values, which is to our mutual interest.
- **Building on the revised methodology**, the European Council has invited the Commission, the High Representative and the Council to further advance the gradual integration of the region already during the enlargement process itself in a reversible and merit-based manner.
- The new EU energy support package of EUR 1 billion in

grants that can generate EUR 2.5 billion in investments will help the Western Balkans mitigate the effects of the energy crisis and accelerate the energy transition in the region. (EU-Western Balkans Summit, Tirana Declaration 2022)

Nevertheless, the most important related announcement came in May 2023 on GLOBSEC Bratislava Forum from Commission President Ursula Von der Leyen who proposed a four-pillar development plan for the Western Balkans, which included an increase in pre-accession funds. As he clarified in her speech:

“We stand ready to support the Western Balkans with **increased pre-accession funding**. There is a dire need of investment in the Western Balkans. These investments will make people’s lives better. And they will also smooth the way into our Union. For this reason, we should increase the resources dedicated to the Western Balkans. In these turbulent times, this **four-point plan is the right offer for the Western Balkans.**”

While some of these proposals have moved in the direction of an alternative, and staged integration before full membership, the details are still missing, and important questions remain to be clarified.

Last but not least, the EU enlargement Package that was presented, after the Commission Reports in November 2023 regarding the development of the accession process for each candidate country, comes to build upon the alternative narrative of EU Enlargement policy. Commission announced a comprehensive package with ten (potential) candidate countries, including Ukraine, Moldova, and Georgia, and a Western Balkans Growth Plan.

In accordance with that, the Commission proposed a new growth plan for the Western Balkans based on four pillars, aimed at enhancing and boosting economic integration, accelerating fundamental reforms, including on the fundamentals cluster, supporting the Western Balkans’ path towards EU membership, and increasing financial assistance.

One of the most remarkable points about the package is the emphasis on EU membership as a “strategic choice” (Lippert 2024). With this approach, Common Foreign and security Policy alignment was given as a key requirement demonstrating “shared values and strategic orientation” and intertwining strategic interests with geopolitical aspirations reflecting a profound change in the EU’s stance towards its eastern neighbors. Considering all these, the EU enlargement package marks a real turn in EU policy towards the East (European Commission 2023).

The model of staged integration

The current impasse of the EU’s enlargement process towards the Western Balkans mobilized many researchers and policy experts to propose a “differentiated” path of

integration (Stefan 2021). The goal was to provide a clear and comprehensive plan and not just a theoretical alternative that politicians and EU institutions could make use of and easily implement.

The straightforward dichotomy of “member vs. outsider” is no longer consistent with either internal developments or geopolitical realities (Alesina, 2022). The “in” or “out” dipole cannot facilitate the procedure anymore and the proposed alternative is a model of staged integration. The stages that have been proposed by Emerson et. al. were four: Initial, intermediate, New Member States, and conventional membership. In this vein, there are provisions and gradual steps of integration in the EU institutions to eliminate any concern from the 27 states of the Union (Emerson, et.al. 2021).

EU acquis and the need to fulfill the 35 chapters remain untouched in the whole process (European Commission 2022). What is changing is that except the qualitative assessment, there is a need to quantify the progress of each state. The first reference from Emerson et. al. came in 2021, referring to a model of rating from “1 to 5”, which has extensively explained in a revised proposal in 2023.

As Mihajlovic et. al. present, the early stages of preparation will start from “1” and gradually continuing to “5”, which will be completed after an advanced level of preparation. Advanced levels of preparedness should be reached in all chapters before proceeding to the next one, especially Cluster 1, which refers to the fundamentals of the EU. Researchers recommend a strict evaluation, and each individual chapter of the cluster to achieve the “minimum rating” for a country to achieve a given stage (Mihajlović et al. 2023).

Diving deeper on the prerequisites of each stage, the model provides quite detailed information of how the model can be sustainable. In the Stage I the existing procedures for the opening and closing of chapters and candidate status will take place. Arguably, while Emerson et. al. recommend that candidate countries should open all chapters and clusters on the condition of having reached minimally moderate levels of ratings of cluster averages, Mihajlovic et. al. acknowledge that this is the stage of utmost importance and it will be quite challenging for the candidate countries to deal with all chapters at once.

The Treaty of Accession would be necessary in order to move on to Stage III, especially in view of the QMV qualified majority voting rights that have been obtained thus far. The goal is for all recently admitted states to obtain this classification (Emerson et. al. 2021). The “new Member States” could be considered a progressive development in the decision-making process as the EU progressively lessens the requirement for unanimity. This is due to the fact that they will forfeit their veto power, which will bring them one step closer to full membership.

By providing more opportunities to member states as the

2020 Revised Enlargement Methodology highlighted, to participate as observers in the committees from Stage II or to participate in the European parliament with speaking rights would enhance the cooperation, socialization and capacity-building process. Moreover, in this way candidate states will acquire expertise and understanding for the implementation of EU law and policies (European Commission, 2020). Hence, the majority of decentralized agencies connect or support EU policy execution. In many cases, limited participation by non-EU member states is already feasible, provided that they adhere to the sector-specific *acquis*.

In the begging of 2023, some new papers initiate an additional “zero stage” as the milestones in order to completely cover the integration process. It is associated with submitting the membership application and represents the nation’s desire to join the EU. All the candidate nations are now at this “zero” phase (Mihajlovic et.al. 2023). In order to proceed to the first stage, where their countdown to full membership begins, they will need to pass a qualification test. At this point, a legally binding Accession Treaty outlining all the specifics and benchmarks of the procedure is signed by the EU and the candidate nation. These bilateral agreements also provide room for the addition of transitional clauses and for the modification or enhancement of the EU operating treaty.

Western Balkans today

The current developments and state of process in the region of Western Balkans can be easily understood by reading the European Commission’s Annual Country reports. Jacimovic and Shaipova (2023) identify specific gaps and deficiencies that cause a double-sized problem, the frustrations of the candidate countries and the cautiousness of the current member states about the functioning of the enlarged EU (Jaćimović and Shaipova, 2023).

Regarding the EU’s approach, three reasons are highlighted that prevent further developments. Primarily, the lack of immediate results make WB countries lose their hope in a road full of reforms and guidelines. Due to the existing in-or-out model the majority of the benefits of EU integration arise only after full membership. As a result, Eurosceptic powers can strength their positions by claiming that their countries do not see any profit for their work and willingness.

Secondly, the political considerations of the EU and its member states play a crucial role for the progress of the accession negotiations. The timeline is quite foggy and unclear for each candidate and may be affected by other political developments inside or outside the EU. For that reason, there is a growing concern that even in cases that reforms are moving forward there will be slowdowns and deadlocks in the end by the EU27.

Rule of law benchmarks are another weakness in the current negotiation strategy; they are frequently too generic, vague, and incompatible to the circumstances of candidate states,

making it challenging to quantify the results. While it is the duty of the candidate countries to carry out reforms and fulfill the requirements for admission, the EU should focus on the general improvement of the rule of law and not just to technical and operating areas (European Court of Auditors 2022).

The data provided by EC at the end of 2023 prove the point that tailor-made approach is more than necessary. According to the assessment and putting into the Staged Integration model provides an overview of where the progress needs to be made for each country to enter the Stage I. By doing so, benefits include the allocation of the structural funds and limited participation in the EU institutions will impact the reforms in a positive manner. In order to fulfill this criterion, an average of 3 is needed in all the clusters.

Albania, in accordance with EC report is a moderate prepared country. The average of all 6 clusters is calculated at 2.9, with the highest scores at cluster 1 (Fundamentals) and cluster 3 (Competitiveness and Inclusive Growth). The numbers are also good regarding cluster 6, external relations and foreign policy.

The “frontrunners” would be Montenegro with an average of all cluster at 3.1 and Serbia and North Macedonia at the second place with 3. All of them are improving towards Cluster 3 with 3.1, 3.4 and 3.3 accordingly. However, Serbia has made no significant progress neither on the fundamentals nor on the external relations (Cluster 6).

Arguably, Kosovo and Bosnia and Herzegovina come last in the ranking. The averages for all clusters are 1.7 for the former and 1.6 for the latter. On the one hand, Kosovo seems to have improved Internal Market and Competitive and Inclusive Growth regarding the movement of capital and property law. Nevertheless, areas of utmost importance such as environment, transportation, or external relations remain a question.

Taking all these indicative numbers and the general calculation (Annex 1) into consideration, it is understandable that WB countries, have to continue and intensify the procedures to adjust to EU *acquis*. However, the most important conclusion is that the model of staged enlargement can be used as a helpful and informative tool to monitor the developments and the areas that need more attention. Furthermore, it is clear that each country follows a distinct pace, has to deal with different obstacles and for that reasons need a country-based approach for effective and engaging results.

Concerns

Although, the model of staged accession is gaining more and more attention over the last years, institutions and policy-makers remain concerned and hesitant to adopt a different strategy. The debates are focused on the legal framework, the fear of creating second-class member states, the cost and the lack of persistency from the candidate countries.

Annexes 1: Western Balkans Rating Clusters 2023

Clusters	Ratings					
	Albania	Bosnia & Herzegovina	Kosovo	North Macedonia	Montenegro	Serbia
Cluster 1 – Fundamentals	3	1,8	1,9	2,8	3,1	
Cluster 2 – Internal Market	2,7	1,94	2,3	2,8	3,1	
Cluster 3 – Competitiveness and Inclusive Growth	3	1,5	2,1	3,3	3,1	
Cluster 4 – Green Agenda and Sustainable Connectivity	2,5	1,6	1,5	3	3,2	3
Cluster 5 – Resources, Agriculture, and Cohesion	2,4	1,2	1,6	2,6	2,6	2,6
Cluster 6 – Foreign Affairs	4	2	1	3,5	4	3
Country Average	2,9	1,6	1,7	3	3,1	2,9

To begin with the legal perspective, the EU is a “community of law”, meaning that all its conception, functioning and decision-making is based on treaties, legislations, protocols and declarations. As Lazarevic and Subotic explain, the model of staged accession builds upon the Article 49 of the Treaty on European Union (TEU), which describes the legal basis of the accession process. More precisely, the Stabilisation and Association Parliamentary Committee and the Stabilisation and Association Council provide opportunities for political dialogue and meetings with the Council Presidency and High Representative for the Common Foreign and Security Policy, which are already in place for accessing countries. Thus, the participation and engagement for the first stages builds upon the existing levels of institutional cooperation and financial assistance (Lazarevic and Subotic 2022).

Regarding the core EU institutions like the EU Parliament, there is the provision that states who have signed the Accession Treaty and the accession process is yet to be finalized, they can participate with their representatives and attend to committees, plenary sittings (without speaking and voting rights) and delegations (with speaking and without voting rights).

Arguably, while the EU’s approach to the region would undergo certain modifications throughout Stages I and II, the most significant shift from a legal perspective would occur between Stages II and III. Any additional accession would also be made through the Treaty of Accession, just as the previous ones. Therefore, the terms and conditions of admission, including the rights and obligations of the new member state and institutional adjustments to the EU, will be outlined in the accession treaties for each state (Lazarevic and Subotic 2022).

Secondly, stakeholders within the EU raise concerns of creating second-class member states, by allowing states to become part of the EU in stages, without implementing all the needed reforms. However, the EU is already working with customized approaches in situations where candidate nations had unique reform issues and were judged to require more time to guarantee either the complete execution or sustainability of reforms, especially in the domain of rule of law. This can be identified on the Eurozone, access of workers, or Schengen Area where member states cannot directly participate, if they do not comply with the prerequisites (Lazarevic and Subotic 2022).

On the other side, the procedure will gain a strong sense of legitimacy since the model’s adoption would require prior agreement from each of the Western Balkan countries as well as the EU27. Ideally, the model would prevent a situation where any restrictions would be introduced due to pressure from conventional member states to do so by having the leaders of regional countries themselves decide to agree on the EU temporarily restricting certain institutional rights to new member states.

Another raising concern is the cost of including new member states. As Lazarevic and Subotic refers, even though the countries of the region would be net-recipients, the region’s modest economies will not constitute economic inconvenience for the EU27. From the perspective of the two accession stages, i.e. Stage I and Stage II, the funding would match 50% and 75% of the conventional membership funding accordingly. Only after the Stage III will the candidate states acquire full access to funds. Considering the merit-based access and the already increasing pre-accession funds towards the region, the numbers will not remarkably change.

What is more, the EU must consider a more dynamic and “generous” stance towards the region since the external actors and financial investments from Russia or China could create greater problems in the future. By providing extra funds, the EU has the opportunity to secure its role as the major economic player and strengthen the EU strategic autonomy, while at the same time could contribute to the socio-economic transformation of the region.

Lastly, the fact that the integration will take place in stages, makes various stakeholders think that candidate states and especially their political elites will lose interest in promoting further reforms when they will receive the first benefits. Nevertheless, the procedure of staged integration is more clear, dynamic and systematic in order to evaluate the process made over every area of interest. More precisely, at this basis candidate state which make significant progress will be rewarded and receive benefits and further rights to participate, while on the other side of the spectrum, any stagnation or backslide would not be tolerated as the member states will have the ability to withdraw funding levels or even to reverse the status of the acceding country to a lower stage. The possibility of having the previously gained financial and institutional benefits taken away would therefore serve to discourage local leaders from reform stagnation.

Conclusions- Policy Recommendations

The purpose of this paper has been to highlight the need of a revised enlargement policy in these turbulent times for liberal democracy. The Western Balkans must regain confidence in the EU, as in the last 20 years there has been a growing distrust and doubt in institutions and assessment methods. What is more, the international challenges with Russia’s invasion of Ukraine and the ongoing war, the latest developments in the Middle East, the energy crisis and the disruption of peace and security, demonstrate once again the need for substantial deepening and enlargement of the Union. Therefore, the Western Balkans must be part of the developments in Europe. It is quite concerning that the influence of third countries at an economic, political and cultural level involves the risk of disorientation of the countries of the Western Balkans from the European vision.

For that reason, further steps should be taken:

- The EU must inspire and act as an international stabilizing factor, both for the Member States and for the Balkan region, which is at an important geopolitical point.
- A revised enlargement strategy should be implemented. A strategy with quantifying elements, precise timeline, and clear outcomes.
- There already exists a theoretical and comprehensive

framework to revise and improve the enlargement process. Collective steps and targeted political initiatives are of an utmost importance.

- Political elites of the member states can contribute to the process with active political support and openness to the region. Any concerns or distrust from the candidate countries will be eliminated, if EU27 showcase their eagerness to further integration against external powers.
- Greece, the oldest EU member state in the region, has to accommodate and engage more in the EU’s strategy and mediation. By doing so, could feature itself as a leading power in Southeast Europe and provide guidance and know-how to the neighboring countries.
- Such a development will cause a change in the geopolitics and bilateral relations of the states of the region. The EU will strengthen both its role in the wider region and globally.
- In this whole process, the bodies of the Civil Society can and should play a decisive role in informing and engaged the local communities but also by participating in the political negotiations.

The geopolitical momentum brings once again the EU at a crossroad. In order to support and promote peace, security and stability in the region, EU needs to include every available force which works towards the values of liberal democracy. For that reason, a revised enlargement process should be of an utmost importance in the upcoming years to move forward, increase its allies and reduce the space for external actors. Doing some of the same and expecting different results seems counterproductive at a time when history calls for bold and exceptional actions. Only with unity and inclusion, the EU can fight against the challenges of liberal democracy.

References

- European Council. (2023). EU-Western Balkans Summit. Tirana Declaration 6 December 2022. Press Release Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2023/12/13/>.
- European Commission. (2023). 2023 Communication on EU Enlargement Policy. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/2023-communication-eu-enlargement-policy_en
- European Commission. (2023). Commission Staff Working Document. Albania 2023 Report. SWD (2023) 690 final. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_690%20Albania%20report.pdf.
- European Commission. (2023). Commission Staff Working

Document. Montenegro 2023 Report. SWD (2023) 694 final. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/66f8eded-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en>.

European Commission. (2023). Commission Staff Working Document. Kosovo 2023 Report. SWD (2023) 692 final. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/98bb1e85-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en>.

European Commission. (2023). Commission Staff Working Document. North Macedonia 2023 Report. SWD (2023) 693 final. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/7a850ca0-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en>.

European Commission. (2023). Commission Staff Working Document. Bosnia and Herzegovina 2023 Report. SWD (2023) 691 final. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6c4aedce-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en>.

European Commission. (2023). Commission Staff Working Document. Serbia 2023 Report. SWD (2023) 695 final. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/92407d24-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en>.

Alesina, M. (2021) Stage integration for the future EU enlargement: Geopolitical Imperatives and Liberal Leadership. ELF Policy Paper No20. DOI: 10.53121/ELFPP20

European Court of Auditors. (2022). Special Report 01/2022: EU support to the rule of law in the Western Balkans.

Jaćimović, D., & Shaipova, Y. (2023). New Approach to EU Enlargement. Applying the Staged Integration Model. ELF-Discussion Paper, (6), 1–26.

Lazarevic, M., & Subotic, S. (2022). The model of staged accession to the European Union - Addressing the four key concerns. 0(January), 1–4. Retrieved from www.cep.org.rs/en/publications/a-template-for-staged-accession-to-the-eu

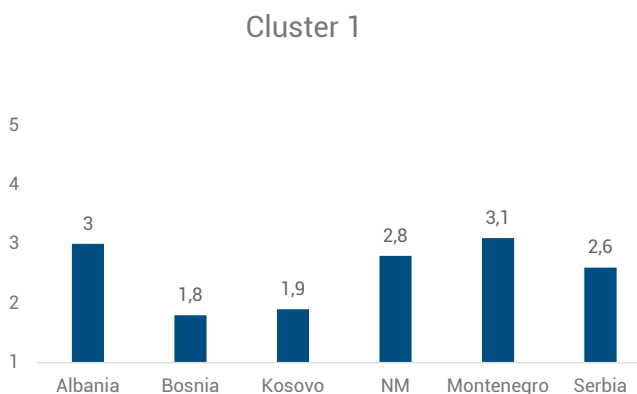
Lippert, B. (2024). EU Enlargement : Geopolitics Meets Integration Policy. (1), 1–8.

Mihajlović, M., Blockmans, S., Subotić, S., & Emerson, M. (2023). Template 2.0 for Staged Accession to the EU. (August), 1–25.

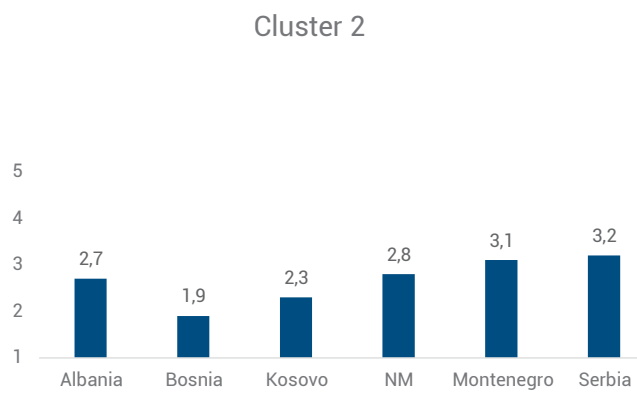
Várhelyi, O. (2020). Remarks by Commissioner Olivér Várhelyi at the press conference on the revised enlargement methodology. European Commission Website, (February). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_20_208

Stefan, M. (2021). Multi-Speed Europe – Embracing the Reality. ELF Brief. Retrieved from https://liberalforum.eu/wp-content/uploads/2022/01/ELF-Multispeed-Europe-2021-Final-Briefing_unlocked.pdf.

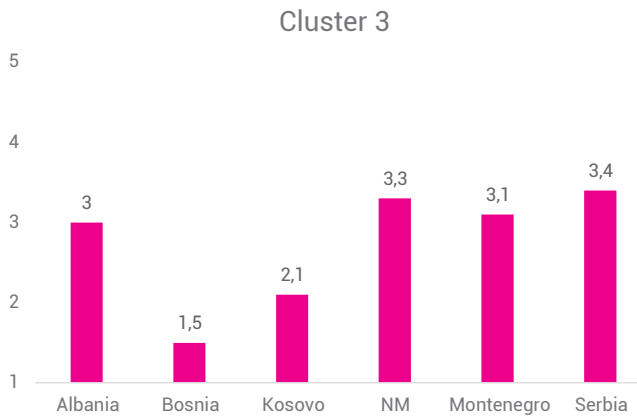
Annex 2: Western Balkans scoring on Cluster 1



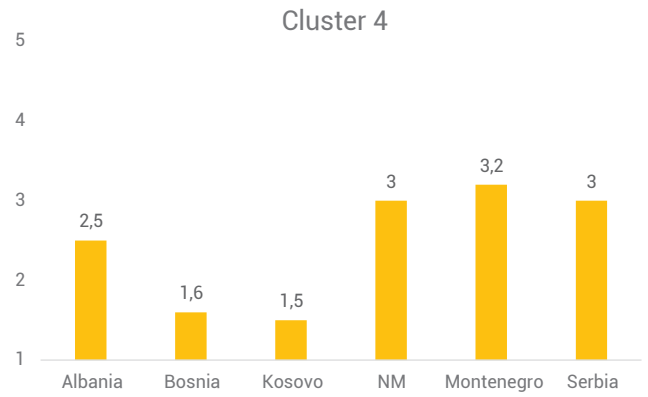
Annex 3: Western Balkans scoring on Cluster 2



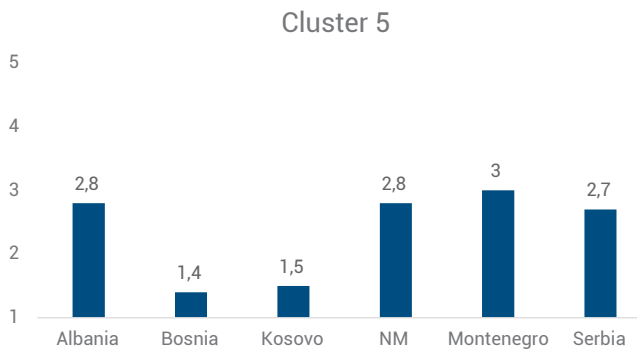
Annex 4: Western Balkans scoring on Cluster 3



Annex 5: Western Balkans scoring on Cluster 4



Annex 6: Western Balkans scoring on Cluster 5



Annex 7: Western Balkans scoring on Cluster 6

